

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल.क्र. M-2891 विषय धर्मशास्त्र

नाव श्रीमद्भागवत षष्ठ स्कंध

लेखक/लिपीकार

पृष्ठ 51 काळ पुर्ण/ अपुर्ण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ श्रीमद्भागवते पष्ठस्कंधः प्रारभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ पुण्यारण्येनृसिंहैकनामसिंहोविराजते ॥ यन्नादतःपलायंतेमहाकल्मषकुंजराः ॥ १ ॥ विसर्गसंभवान्जीवान्स्वम र्यादासुसंस्थितान् ॥ विष्णुःपात्यखिलैरूपैरित्येवंपंचमेस्थितम् ॥ २ ॥ अध्यायैकोनविंशत्याषष्ठेपोषणमुच्यते ॥ अतिलंघितमर्यादभक्तरक्ष णलक्षणम् ॥ ३ ॥ अजामिलोमनुष्येषुमहापापोयथाऽवितः ॥ विश्वरूपादिघातीचयथादेवेषुवासवः ॥ ४ ॥ अजामिलस्यभक्तत्वंविष्णुदूतै र्निरूपितम् ॥ संकेतभगवन्नामपुत्रस्नेहानुषंगजम् ॥ ५ ॥ इंद्रोपिभगवद्भक्तःसख्येनोपेंद्रसेवकः ॥ तदधीनसुरैश्वर्यशत्रुनिर्जयजीवितः ॥ ६ ॥ तत्रादौत्रिभिरध्यायैरजामिलकथोच्यते ॥ विश्वरूपकथाषड्भिरिंद्रदोषोक्तयेततः ॥ ७ ॥ इंद्रस्यैवतुदोषोक्त्यैवृत्राख्यानंततोऽष्टभिः ॥ द्वाभ्यां चमरुदाख्यानमेवंप्रकरणक्रमः ॥ ८ ॥ तत्रादौप्रथमेविष्णोर्दूतैःपातकिमोचने ॥ तत्पापख्यापनायोक्तंयाम्यैर्धर्मादिलक्षणम् ॥ ९ ॥ अथ

श्रीगणेशायनमः राजोवाच निवृत्तिमार्गःकथितआदौभगवतायथा ॥ क्रमयोगोपलब्धेनब्रह्मणाय दसंसृतिः ॥ १ ॥ प्रवृत्तिलक्षणश्चैवत्रैगुण्यविषयोमुने ॥ योऽसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गःपुनःपुनः ॥ २ ॥ अधर्म लक्षणानानानरकाश्चानुवर्णिताः ॥ मन्वंतरश्चव्याख्यातआद्यःस्वायंभुवोयतः ॥ ३ ॥ प्रियव्रतोत्तानपदोर्वं शस्तच्चरितानिच ॥ द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन् ॥ ४ ॥ धरामंडलसंस्थानंभागलक्षणमानतः ॥ ज्यो तिषांविवराणांचयथेदमसृजद्विभुः ॥ ५ ॥

षष्ठस्कंधोव्याख्यायते पूर्वोक्तानुवादपूर्वकंनिरंतरोक्तनरकपरिहारोपायंपृच्छति निवृत्तिमार्गइतिषड्भिः आदौद्वितीयस्कंधेवैश्वानरंयातीत्या दिना भगवतात्वया यथायथावत् यद्येनमार्गेण क्रमेणयोगोऽर्चिरादिप्राप्तिस्तेनोपलब्धोब्रह्मातेनसहासंसृतिर्मोक्षोभवति ब्रह्मणासहतेस र्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमितिवचनात् ॥ १ ॥ त्रैगुण्यंस्वर्गादिसुखंतदेवविषयःप्राप्यंयस्य नलीनाप्रकृतिर्यस्यत स्यपुंसः पुनःपुनर्गुणसर्गोभोगार्थदेहारंभरूपोयोमार्गःसचकथितस्तृतीयेदक्षिणेनपथाऽर्यम्णःपितृलोकंव्रजंतितइत्यादिना ॥ २ ॥ अनुवर्णि तानिरंतराध्याये व्याख्यातश्चतुर्थस्यादौ यतोयस्मिन् ॥ ३ ॥ द्वीपादीन्भागतोलक्षणतोमानतश्च धरामंडलस्यसंस्थानंज्योतिषांविवराणां चेदंसंस्थानंविभुर्यथाऽसृजत्तथाव्याख्यातमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

१ मोचनमित्यपिक०पा० मूलपाठेकृतेसतीत्यध्याहारः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नानाउग्रायातनायेषुतान्नरकान्यथायेनोपायेननेयान्नगच्छेत्तन्मेऽधुनाव्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ तत्रतावन्मन्वाद्युक्तंप्रायश्चित्तंविनानरका दुर्निवाराइत्याह नचेदितिद्वाभ्याम् मनउक्तिपाणिभिर्मनोवाक्कायैःकृतस्यांहसस्तैरेवेहैवापचितिंप्रायश्चित्तंनकुर्याच्चेत्तर्हिसपुरुषःप्रेत्यमृत्वा नरकान्ध्रुवमुपैति मेमयायेभवतःकीर्तिताः तिग्मादारुणायातनायेषुतान् ॥ ७ ॥ यस्मादेवंतस्मात्पापस्यप्रायश्चित्तेयतेत कदा मृत्योःपुरै व तत्रापि अविपद्यताअक्षीयमाणेनाऽऽत्मनादेहेन यद्वाअविपत्विपत्तिरहितोयावत् यतात्मनासंयतेनमनसा तत्राप्याशु अन्यथा अतीव

अधुनेहमहाभागयथैवनरकान्नरः॥नानोग्रयातनान्नेयात्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि॥ ६॥ श्रीशुकउवाच नचे दिहैवापचितिंयथांऽहसःकृतस्यकुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः ॥ ध्रुवंसवैप्रेत्यनरकानुपैतियेकीर्तितामेभवतस्ति ग्मयातनाः॥७॥तस्मात्पुरैवाश्विहपापनिष्कृतौयतेतमृत्योरविपद्यताऽऽत्मना॥दोषस्यदृष्ट्वागुरुलाघवंयथा भिषक्चिकित्सेतरुजांनिदानवित् ॥ ८ ॥ राजोवाच दृष्टश्रुताभ्यांयत्पापंजानन्नप्यात्मनोऽहितम्॥ करो तिभूयोविवशःप्रायश्चित्तमथोकथम् ॥ ९ ॥ क्वचिन्निवर्ततेऽभद्रात्क्वचिच्चरतितत्पुनः॥ प्रायश्चित्तमतोऽपा र्थंमन्येकुंजरशौचवत्॥ १०॥

चिरकालेतुद्विगुणंव्रतमर्हतीतिद्वैगुण्यापत्तेः तत्रचपापस्यमहत्त्वमल्पत्वंचावेक्ष्यतदनुरूपेप्रायश्चित्तेयतेत रुजांरोगाणांनिदानविद्यथावैद्यस्त दनुरूपंचिकित्सेततद्वत् ॥ ८ ॥ अत्रचोदयतिद्वाभ्याम् दृष्टंराजदंडादि श्रुतंनरकपातादि ताभ्यामात्मनःपापमहितंजानन्नपिभूयःप्रायश्चि त्तानंतरंकरोति अथोअतःकारणाद्द्वादशाब्दादिकथंप्रायश्चित्तम् तेनसमूलस्यदोषस्यानिवृत्तेः निवृत्तौवापुनश्चपापप्ररोहायोगादितिभावः ॥ ९ ॥ किंच क्वचित्कदाचिदभद्रात्पापान्निवर्तते क्वचित्तदेवपुनराचरति यथाकुंजरःस्नातोऽपिरजोभिरात्मानंमलिनीकरोतितथापापस्यपु नर्दुर्निवारत्वेननरकपातस्यावश्यंभावित्वात्प्रायश्चित्तंव्यर्थमितिमन्ये ॥ १० ॥

१ केषुचित्पुस्तकेषुबादरायणिरितिऋषिरितिशुकइतिचोल्लेखोदृश्यतेसतथैवस्थापितोनविनिमितः २ यथायथावत्.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिहरति कर्मणाकृच्छ्रादिप्रायश्चित्तेनकर्मणःपापस्यनिर्हारोनाशआत्यंतिकःसमूलोनहीष्यते अविद्वानधिकारीयस्मिंस्तस्यभावस्तत्त्वंत स्मात् अतोऽविद्यायानाशाभावान्नष्टेऽपितस्मिन्पापेतत्संस्कारेणपापांतरस्यपुनःपुनःप्ररोहोभवत्येव किंतर्हिमुख्यंप्रायश्चित्तंतदाह प्रायश्चित्तं तुविमर्शनंज्ञानम् ॥ ११ ॥ तत्तुनित्यमप्रमत्तःशनैर्लभतेनान्यइतिसदृष्टांतमाह नेति पथ्यमेवान्नमश्नतःपुरुषान्यथाव्याधयोनबाधंते तथा नियमादिकर्ताक्षेमायतत्त्वज्ञानायसमर्थोभवति ॥ १२ ॥ एतदेवविशदयतिद्वाभ्याम् तपसाऐकाग्र्येण मनसश्चेंद्रियाणांचऐकाग्र्यंपरमंतप इतिस्मृतेः ब्रह्मचर्येणाष्टांगेन तदुक्तम् स्मरणंकीर्तनंकेलिःप्रेक्षणंगुह्यभाषणम् संकल्पोऽध्यवसायश्चक्रियानिर्वृतिरेवच एतन्मैथुनमष्टांगंप्रवदं

श्रीशुकउवाच कर्मणाकर्मनिर्हारोनह्यात्यंतिकइष्यते ॥ अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तंविमर्शनम् ॥ ११ ॥ नाश्नतःपथ्यमेवान्नंव्याधयोऽभिभवंतिहि ॥ एवंनियमकृद्राजन्शनैःक्षेमायकल्पते ॥ १२ ॥ तपसाब्रह्मचर्येणशमेनचदमेनच ॥ त्यागेनसत्यशौचाभ्यांयमेननियमेनच ॥ १३ ॥ देहवाग्बुद्धिजंधीराधर्मज्ञाःश्रद्धयान्विताः ॥ क्षिपंत्यघंमहदपिवेणुगुल्ममिवानलः ॥ १४ ॥ केचित्केवलयाभक्त्यावासुदेवपरायणाः ॥ अघंधुन्वंतिकार्त्स्न्येननीहारमिवभास्करः ॥ १५ ॥ नतथाह्यघवान्राजन्पूयेततपआदिभिः ॥ यथाकृष्णार्पितप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया ॥ १६ ॥ सध्रीचीनोह्ययंलोकेपंथाःक्षेमोऽकुतोभयः ॥ सुशीलाःसाधवोयत्रनारायणपरायणाः १७ ॥

तिमनीषिणः विपरीतंब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति शमोमनसोनियमनम् दमोबाह्येंद्रियाणाम् त्यागोदानम् यमोऽहिंसादिः नियमोजपादिः ॥१३॥ १४ ॥ अस्यातिदुष्करत्वान्मुख्यमेवान्यत्प्रायश्चित्तमाह केचिदित्यनेनैवंभूताभक्तिप्रधानाविरलाइतिदर्शयति केवलयातपआदिनिरपेक्षया वासुदेवपरायणाइतिनाधिकारिविशेषणमेतत्किंत्वन्येषाम् श्रद्धयातत्राप्रवृत्तेरर्थात्तेष्वेवपर्यवसानादनुवादमात्रम् ॥ १५ ॥ एतच्चज्ञानमार्गादपिश्रेष्ठमित्याह नतथापूयेतशुध्येत् तत्पूरुषनिषेवयाकृष्णेऽर्पिताःप्राणायेन ॥ १६ ॥ तत्रहेतुः सध्रीचीनःसमीचीनः अयं पंथाभक्तिमार्गः यतःक्षेमः क्षेमत्वेहेतुः नकुतश्चिद्विघ्नादेर्भयंयस्मिन् तदेवाऽऽह सुशीलाःकृपालवः साधवोनिष्कामाः यत्रयस्मिन्मार्गेधर्मनिष्ठाः अतोनज्ञानमार्गइवासहायतानिमित्तंभयंनापिकर्ममार्गवन्मत्सरादियुक्तेभ्योभयमितिभावः ॥ १७ ॥

---

१ नारायणपरायणाइत्यस्यायमर्थः क्वचित्पुस्तकेधर्मनिष्ठाइत्येतन्नास्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वमुक्तंकृच्छ्रादीनितुभक्तिंविनानशोधयंतीत्याह प्रायश्चित्तानीति महतामप्यशोधकत्वेदृष्टांतमाह सुराकुंभमापगानद्यइवेति ॥ १८ ॥ भक्तिःस्वल्पाऽपिपुनात्येवेत्याह सकृदिति तस्यगुणेषुरागमात्रमस्तिनतुज्ञानंयस्यतन्मनः तावंतंवचीर्णनिष्कृतंप्रायश्चित्तंयैः ॥ ॥ १९ ॥ इममर्थमितिहासेनोपपादयति अत्रचेति मेमत्तः ॥ २० ॥ कान्यकुब्जेपुरे दास्याःपतिः नाम्नाअजामिलः ॥ २१ ॥ बंदीग्रहेण

प्रायश्चित्तानिचीर्णानिनारायणपराङ्मुखम् ॥ ननिष्पुनंतिराजेंद्रसुराकुंभमिवापगाः ॥ १८ ॥ सकृन्मनःकृष्णपदारविंदयोर्निवेशितंतद्गुणरागियैरिह ॥ नतेयमंपाशभृतश्चतद्भटान्स्वप्नेपिपश्यंतिहिचीर्णनिष्कृताः ॥ ॥ १९ ॥ अत्रचोदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ दूतानांविष्णुयमयोःसंवादस्तंनिबोधमे ॥ २० ॥ कान्यकुब्जेद्विजःकश्चिद्दासीपतिरजामिलः ॥ नाम्नानष्टसदाचारोदास्याःसंसर्गदूषितः ॥ २१ ॥ बंद्यक्षकैतवैश्चौर्यैर्गर्हितांवृत्तिमास्थितः ॥ बिभ्रत्कुटुंबमशुचिर्यातयामासदेहिनः ॥ २२ ॥ एवंनिवसतस्तस्यलालयानस्यतत्सुतान् ॥ कालोऽत्यगान्महान्राजन्नष्टाशीत्यायुषःसमाः ॥ २३ ॥ तस्यप्रवयसःपुत्रादशतेषांतुयोऽवमः ॥ बालोनारायणोनाम्नापित्रोश्चदयितोभृशम् ॥ २४ ॥ सबद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भकेकलभाषिणि ॥ निरीक्षमाणस्तल्लीलांमुमुदेजरठोभृशम् ॥ २५ ॥ भुंजानःप्रपिबन्खादन्बालकस्नेहयंत्रितः ॥ भोजयन्पाययन्मूढोनवेदागतमंतकम् ॥ २६ ॥

अक्षैश्चद्यूतेन कैतवैर्वंचनादिभिश्च वृत्तिंजीविकाम् बिभ्रत्पुष्णन् यातयामासपीडयामास ॥ २२ ॥ आयुषःसंबंधीमहान्कालोऽत्यगात् सक्रियानित्यपेक्षायामाह अष्टाशीत्यासंख्ययायुक्ताःसमाःसंवत्सराः ॥ २३ ॥ प्रवयसोवृद्धस्य ॥ २४ ॥ बद्धंहृदयंयेन जरठोवृद्धः ॥ २५ ॥ एतच्चतदुपलालनादिश्रीनारायणनामोच्चारमाहात्म्येनतद्भक्तिरेवाभूदितिसिद्धांतोपयोगित्वेनापिद्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

---

१ यैरित्येतदग्रे " अपिशब्दःप्रत्येकंसंबध्यते सकृदपिकिंपुनरभ्यासेन मनःसंशयात्मकमप्यंतःकरणंकिंपुनर्निश्चयात्मिकाबुद्धिः पदारविंदयोरपिकिंपुनःसर्वमूर्तौनिवेशितंबलादपिकिंपुनःस्वतोनिविष्टम् तद्गुणेष्वपिरागिकिंपुनस्तत्स्वरूपे यैरिहेतिसामान्यवाचिभ्यांसर्वनामभ्यांमनोनिवेशनेजातिदेशाद्यनपेक्षत्वंगम्यते " एतावानधिकोग्रंथएकस्मिन्प्रा०पु० २ धनाशयाधनिकादीन्बंदीकृत्यतेभ्योधनग्रहणेनेत्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २७ ॥ वक्राणितुंडानिमुखानियेषाम् ऊर्ध्वानिरोमाणियेषांतान् ॥ २८ ॥ प्लावितेनप्लुतत्वंनीतेन ॥ २९ ॥ हरिकीर्तनंनिशम्यापतन् यत स्तद्भर्तुर्नाम ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पुरःसराभृत्याः ॥ ३२ ॥ अस्यनयनंनिषेधथ ॥ ३३ ॥ वयंयुष्मान्नजानीमइतिनकोपःकार्योयतोऽलौकि काद्भुतरूपायूयमित्याहुः सर्वइतिसार्धाभ्याम् लसंत्यःपुष्करमालाःसंतियेषाम् ॥ ३४ ॥ नूत्नंनवंवयोयेषाम् निषंगइषुधिः धनुर्निषंगादिभिः

सएवंवर्तमानोऽज्ञोमृत्युकालउपस्थिते ॥ मतिंचकारतनयेबालेनारायणाह्वये ॥ २७ ॥ सपाशहस्तांस्त्री न्दृष्ट्वापुरुषान्भृशदारुणान् ॥ वक्रतुंडानूर्ध्वरोम्णआत्मानंनेतुमागतान् ॥ २८ ॥ दूरेक्रीडनकासक्तंपुत्रं नारायणाह्वयम् ॥ प्लावितेनस्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेंद्रियः ॥ २९ ॥ निशम्यम्रियमाणस्यब्रुवतोहरिकीर्तन म् ॥ भर्तुर्नाममहाराजपार्षदाःसहसाऽपतन् ॥ ३० ॥ विकर्षतोऽतर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलम् ॥ यमप्रेष्या न्विष्णुदूतावारयामासुरोजसा ॥ ३१ ॥ ऊचुर्निषेधितास्तांस्तेवैवस्वतपुरःसराः ॥ केयूयंप्रतिषेद्धारोधर्मराज स्यशासनम् ॥ ३२ ॥ कस्यवाकुतआयाताःकस्मादस्यनिषेधथ ॥ किंदेवाउपदेवावायूयंकिंसिद्धसत्तमाः ॥ ३३ ॥ सर्वेपद्मपलाशाक्षाःपीतकौशेयवाससः ॥ किरीटिनःकुंडलिनोलसत्पुष्करमालिनः ॥ ३४ ॥ सर्वेच नूत्नवयसःसर्वेचारुचतुर्भुजाः ॥ धनुर्निषंगासिगदाशंखचक्रांबुजश्रियः ॥ ३५ ॥ दिशोवितिमिरालोकाःकुर्व तःस्वेनरोचिषा ॥ किमर्थंधर्मपालस्यकिंकरान्नोनिषेधथ ॥ ३६ ॥ श्रीशुकउवाच इत्युक्ते[1]यमदूतैस्तैर्वासु देवोक्तकारिणः ॥ तान्प्रत्यूचुःप्रहस्येदंमेघनिर्ह्रादयागिरा ॥ ३७ ॥ विष्णुदूताऊचुः यूयंवैधर्मराजस्ययदि निर्देशकारिणः ॥ ब्रूतधर्मस्यनस्तत्त्वंयच्चधर्मस्यलक्षणम् ॥ ३८ ॥

श्रीःशोभायेषांते ॥ ३५ ॥ विगतंतिमिरमालोकश्चान्यस्यप्रकाशोयासुतथाभूतादिशःकुर्वंतः भवतामेतदनुचितमित्याहुः किमर्थमिति ॥ ३६ ॥ अहोदंड्यादंड्यादिज्ञानशून्याएतेचोराएवास्मद्भ्रियाधर्मराजस्यकिंकराइत्यनृतंवदंतीतिविस्मयेनप्रहस्यतान्प्रत्यूचुः मेघस्येवनिर्ह्रा दोध्वनिर्यस्यास्तया ॥ ३७ ॥ तत्त्वंस्वरूपंलक्षणंप्रमाणम् ॥ ३८ ॥

---

१ इत्युक्तायमदूतैस्तेइत्यपिक०पाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथंस्वित्केनप्रकारेण स्थानंविषयः कारिणःकर्मिणः नृणामितिनराएवनपश्वादयः तेष्वपिकतिचिदेवेत्यर्थः॥३९॥वेदेनप्रणिहितोविहितोधर्मः वेदप्रमाणकइत्यर्थः अनेनयोवेदप्रमाणकःसधर्मोयोधर्मःसवेदप्रमाणकइतिस्वरूपंप्रमाणंचोक्तम् यथाऽऽहजैमिनिःचोदनालक्षणोऽर्थो धर्मइति व्याख्यातंचभट्टैःद्वयमेकेनसूत्रेणश्रुत्यर्थाभ्यांनिरूप्यतइति अपृष्टस्याप्यधर्मस्यस्वरूपंलक्षणंचदंडस्थानकथनायाऽऽहुः तद्विपर्ययो योवेदनिषिद्धःसोऽधर्मः निषेधश्चतस्मिन्प्रमाणमित्यर्थः वेदस्यप्रामाण्येहेतुः वेदोनारायणादुद्भूतःसएवसाक्षादित्युपचारःस्वयंभूरितिचनिःश्वासमात्रेणस्वयमेवभवतीति तथाचश्रुतिः अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदइति॥४०॥कोसौनारायणस्तत्राऽऽहुः येनस्वधाम्निस्वस्व

कथंस्विद्ध्रियतेदंडःकिंवास्यस्थानमीप्सितम्॥ दंड्याःकिंकारिणःसर्वेआहोस्वित्कतिचिन्नृणाम्॥ ३९॥ यमदूताऊचुः वेदप्रणिहितोधर्मोह्यधर्मस्तद्विपर्ययः॥ वेदोनारायणःसाक्षात्स्वयंभूरितिशुश्रुम॥ ४०॥ येनस्वधाम्न्यमीभावारजःसत्त्वतमोमयाः॥ गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यंतेयथातथम् ॥ ४१ ॥ सूर्योऽग्निःखंमरुद्गावःसोमःसंध्याऽहनीदिशः॥ कंकुःकालोधर्मइतिह्येतेदैह्यस्यसाक्षिणः॥ ४२॥ एतैरधर्मोविज्ञातःस्थानंदंडस्ययुज्यते॥ सर्वेकर्मानुरोधेनदंडमर्हंतिकारिणः॥ ४३॥ संभवंतिहिभद्राणिविपरीतानिचानघाः॥ कारिणांगुणसंगोऽस्तिदेहवान्नह्यकर्मकृत्॥ ४४॥

रूपे अमीभावाःप्राणिनः गुणाःशांतत्वादयः नामानिब्राह्मणइत्यादीनि क्रियाश्चाध्ययनाद्याः रूपाणिवर्णाश्रमादयस्तैर्विभाव्यंतेविविच्यंते यथातथंयथावत् सनारायणः ॥४१॥ तथाप्यधर्मोऽनेनकृतइतिकुतोज्ञायतेतत्राऽऽहुः सूर्यइति अहनीअहश्चरात्रिश्च कमुदकम् कुःपृथ्वी दैह्यस्यजीवस्य यथाऽऽहुः आदित्यचंद्रावनिलोऽनलश्चद्यौर्भूमिरापोहृदयंयमश्च अहश्चरात्रिश्चउभेचसंध्येधर्मश्चजानातिनरस्यवृत्तमिति ॥ ४२ ॥ स्थानमाहुः एतैर्निमित्तभूतैर्विज्ञातः दंड्यानाहुः सर्वइति ॥ ४३ ॥ विपरीतान्यभद्राण्यपिकर्मिणांसंभवंति यतस्तेषांगुणसंगोऽस्ति यदिकश्चिदकर्तास्यात्तर्हितस्याभद्राणिनस्युर्नत्वेतदस्तीत्याहुः नहिदेहवानकर्मकृदस्तीति अतःसर्वेकर्मिणःकर्मिणांचपापस्यावश्यंभावित्वात्तेसर्वेदंडमर्हंतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

१ द्वयंस्वरूपप्रमाणात्मकम् २ गोशब्देनद्यौः बहुवचनात्तत्संचारिणोदेवाइत्यर्थः मरुद्देवइतिपाठोबालबोधिनीकारसंमतः तत्रदेवोंऽतर्यामी ३ कंकुःकालःस्वयंधर्मइति दैह्यस्यसाक्षिणइत्यपिक०पा० ४ अभिज्ञातइत्यपिमूलटीकयोःपाठःक्वचित् ५ धर्मोधर्माभिमानीदेवताविशेषः एतत्प्रमाणोपन्यासोमूलेऽनुक्तानांसंग्रहार्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथंस्विद्भियतेदंडइत्यस्योत्तरम् येनेति धर्मोवेतिदृष्टांतः अधर्मानुसारेणदंडोधर्मानुसारेणसुखवदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ नकेवलंसूर्यादयएवध र्माधर्मज्ञापकाःकिंत्वर्थापत्तिरपीत्याहुः यथेति हेदेवप्रवराः इहजन्मनिशांतघोरमूढत्वेनवासुखदुःखमिश्रत्वेनवाधार्मिकत्वादिनावात्रैविध्यं भूतेषुयथोपलभ्यतेतथाऽन्यत्रजन्मांतरेऽनुमीयतेत्रैविध्यान्यथाऽनुपपत्त्याकल्प्यते ॥ ४६ ॥ वर्तमानजन्मनापूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानंभ वतीतिसदृष्टांतमाहुः वर्तमानोवसंतादिकालः अन्ययोर्भूतभविष्ययोर्वसंतयोर्येगुणाःपुष्पफलादयस्तेषामभिज्ञापकोयथा एवमेतज्जन्म अन्ययोर्भूतभाविजन्मनोर्धर्माधर्मौनिदर्शयतीतितथा ॥ ४७ ॥ अयंचधर्माधर्मज्ञानप्रकारोऽन्येषांधर्मराजस्तुमनसैवसर्वंपश्यतीत्याहुः पुरे संयमिन्यांस्थितएवदेवोयमोदेहेस्थितोऽतर्यामीवाजीवस्यपूर्वरूपंधर्माधर्मादियुक्तंविशेषेणपश्यति अन्वनंतरमपूर्वरूपंमीमांसते यद्यस्या

येनयावान्यथाऽधर्मोधर्मोवेहसमीहितः ॥ सएवतत्फलंभुंक्ततथातावदमुत्रवै ॥ ४५ ॥ यथेहदेवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते ॥ भूतेषुगुणवैचित्र्यात्तथाऽन्यत्रानुमीयते ॥ ४६ ॥ वर्तमानोऽन्ययोःकालोगुणाभिज्ञापकोयथा ॥ एवंजन्मान्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनम् ॥ ४७ ॥ मनसैवपुरेदेवःपूर्वरूपंविपश्यति ॥ अनुमीमांसतेऽपूर्वंमनसाभगवानजः ॥ ४८ ॥ यथाऽज्ञस्तमसायुक्तउपास्तेव्यक्तमेवहि ॥ नवेदपूर्वमपरंनष्टजन्मस्मृतिस्तथा ॥ ४९ ॥ पंचभिःकुरुतेस्वार्थान्पंचवेदाथपंचभिः ॥ एकस्तुषोडशेनत्रीन्स्वयंसप्तदशोऽश्नुते ॥ ५० ॥ तदेतत्षोडशकलंलिंगंशक्तित्रयंमहत् ॥ धत्तेऽनुसंसृतिंपुंसिहर्षशोकभयार्तिदाम् ॥ ५१ ॥

नुरूपंतद्विचारयतियतोऽसौभगवानजः ॥ ४८ ॥ जीवस्त्वीश्वरेणोपस्थापितंवर्तमानंदेहंपश्यतिनतुपूर्वमपरंचेत्याहुः यथेति अज्ञोऽविद्योपा धिर्जीवस्तुव्यक्तमेवप्राचीनकर्माभिव्यक्तंवर्तमानमेवदेहाद्युपास्तेऽहमितिमन्यतेपूर्वमपरंवानवेद अत्रहेतुः नष्टाजन्मनांस्मृतिर्यस्य अत्रदृष्टां तः तमसानिद्रयायुक्तोयथास्वप्नेऽपिव्यक्तमेवदेहाद्युपास्तेनतुजाग्रद्देहादिपूर्वंस्वप्नादिगतंवातद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ एवंभूतस्यजीवस्यसंसारंप्र पंचयंतिपंचभिःश्लोकैः पंचभिःकर्मेंद्रियैःस्वार्थानुपादानादीन्कुरुते पंचशब्दादीन्वेदपंचभिर्ज्ञानेंद्रियैः षोडशेनमनसासहसप्तदशःषोडशो पाध्यंतर्गतोऽपिस्वयंत्वेकएव सर्वेंद्रियविषयप्रतिसंधानात् त्रीन्ज्ञानकर्मेंद्रियमनोविषयान्प्राप्नोति ॥ ५० ॥ तदेतल्लिंगशरीरंशक्तित्रयंगुणत्र यकार्यंमहदनादिपुंसिजीवेअन्वनुसंसृतिंधत्ते ॥ ५१ ॥

---

१ समीहितःकृतः २ यमपक्षेभगवान्सर्वज्ञः अजोब्रह्मतुल्यः अंतर्यामिपक्षेयथाश्रुतमेव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेच्छन्ननिच्छन्नप्यनेनैवकर्माणिकार्यते कोशकारःकीटविशेषःमुह्यतिनिर्गमोपायंनजानाति ॥ ५२ ॥ कार्यतइत्यत्रानुभवंप्रमाणयंति न हीति गुणैर्गुणकार्यरागादिभिः स्वाभाविकैःपूर्वकर्मसंस्कारोद्भूतैः ॥ ५३ ॥ कर्मवशेनचतदनुरूपोदेहोभवतीत्याहुः लब्ध्वेति अव्यक्तमदृष्टं निमित्तंलब्ध्वाव्यक्ताव्यक्तंतदनुरूपंस्थूलंसूक्ष्मंचशरीरंभवति यथायोनिमातृसदृशम् यथाबीजंपितृसदृशम् स्वभावोवासना शुक्रशोणित योरेकत्वेऽपिकर्मवासनयामातापितृसदृशोदेहोभवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ संसारचक्रमुपसंहरंतोमुक्तिप्रकारमाहुः एषइति ईशसंगात्परमेश्वरभ

देह्यज्ञोऽजितषड्वर्गोनेच्छन्कर्माणिकार्यते॥कोशकारइवाऽऽत्मानंकर्मणाऽऽच्छाद्यमुह्यति॥५२॥नहिकश्चि त्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत्॥कार्यतेह्यवशःकर्मगुणैःस्वाभाविकैर्बलात्॥ ५३॥लब्ध्वानिमित्तमव्यक्तंव्य क्ताव्यक्तंभवत्युत॥ यथायोनियथाबीजंस्वभावेनबलीयसा ॥ ५४ ॥ एषप्रकृतिसंगेनपुरुषस्यविपर्ययः ॥ आसीत्सएवनचिरादीशसंगाद्विलीयते॥ ५५ ॥ अयंहिश्रुतसंपन्नःशीलवृत्तगुणालयः ॥ धृतव्रतोमृदुर्दांतः सत्यवान्मंत्रविच्छुचिः॥ ५६॥ गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानांशुश्रूषुर्निरहंकृतः॥ सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनसूयकः ॥५७॥एकदाऽसौवनंयातःपितृसंदेशकृद्द्विजः ॥ आदायततआवृत्तःफलपुष्पसमित्कुशान्॥ ५८॥ ददर्श कामिनंकंचिच्छूद्रंसहभुजिष्यया॥ पीत्वाचमधुमैरेयंमदाघूर्णितनेत्रया॥५९॥ मत्तयाविश्लथन्नीव्याव्य पेतंनिरपत्रपम् ॥ क्रीडंतमनुगायंतंहसंतमनयांऽतिके ॥ ६० ॥ दृष्ट्वातांकामलिप्तेनबाहुनापरिरंभिताम्॥ जगामहृच्छयवशंसहसैवविमोहितः॥६१॥

जनात् ॥ ५५ ॥ तदेवंसामान्यतोधर्मादिनिर्णयमुक्त्वाप्रस्तुतस्याजामिलस्याधर्मंप्रपंचयंतोदंड्यत्वमाहुः अयंहीतियावदध्यायसमाप्ति तत्र द्वाभ्यांतत्पूर्ववृत्तांतानुवादोऽन्यायातिरेकप्रदर्शनार्थः शीलंसुस्वभावोवृत्तंसदाचारोगुणाःक्षमादयस्तेषामालयः ॥ ५६॥ निरहंकृतोनिरहंकारः ॥ ५७ ॥ ततआवृत्तोवनात्परावृत्तः ॥ ५८॥ भुजिष्ययाभोगस्त्रियादास्या मैरेयंमधुपैष्टींसुरांपीत्वा मदेनाघूर्णितेभ्रांतेनेत्रेयस्याः ॥५९॥ विशेषेणश्लथंतीनीवीयस्यास्तयासह व्यपेतंस्वाचाराद्भ्रष्टम ॥ ६० ॥ कामेनकामोद्दीपकेनतदंगरागेणहरिद्रादिनालिप्तेन ॥ ६१ ॥

---

१ विटस्यबाहुना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्त्वंधैर्यम् श्रुतंज्ञानम् तद्बलेनस्तंभयन्नपिमदनेनकंपितंमनःसमाधातुंनियमितुंशक्तोनाभूत् ॥ ६२ ॥ तद्दर्शनमेवनिमित्तंयस्यस्मरव्याजग्र
हस्यतेनग्रस्तः विचेतनोगतस्मृतिः ॥ ६३ ॥ यावतासमग्रेण ॥ ६४ ॥ लंभितांपरिणीताम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ अघरूपमायुर्यस्य मलमेवत
दीयमन्नादिकमत्तीतिमलात् ॥६७ ॥ अकृतनिर्वेशमकृतप्रायश्चित्तम् अस्यैवचहितार्थेनेष्यामइत्याहुः यत्रेति ॥ ६८ ॥ ॥ इतिभा

स्तंभयन्नात्मनाऽऽत्मानंयावत्सत्त्वंयथाश्रुतम् ॥ नशशाकसमाधातुंमनोमदनवेपितम् ॥६२॥तन्निमित्तस्म
रव्याजग्रहग्रस्तोविचेतनः ॥ तामेवमनसाध्यायन्स्वधर्माद्विररामह ॥ ६३ ॥ तामेवतोषयामासपित्र्येणार्थे
नयावता ॥ ग्राम्यैर्मनोरमैःकामैःप्रसीदेतयथातथा ॥६४ ॥ विप्रांस्वभार्यामप्रौढांकुलेमहतिलंभिताम् ॥ वि
ससर्जाचिरात्पापःस्वैरिण्याऽपांगविद्धधीः[1] ॥ ६५ ॥ यतस्ततश्चोपनिन्येन्यायतोऽन्यायतोधनम् ॥ बभारा
स्याःकुटुंबिन्याःकुटुंबंमंदधीरयम् ॥ ६६ ॥ यदसौशास्त्रमुल्लंघ्यस्वैरचार्यार्यगर्हितः ॥ अवर्ततचिरंकालमघायु
रशुचिर्मलात् ॥६७॥ततएनंदंडपाणेःसकाशंकृतकिल्बिषम् ॥ नेष्यामोऽकृतनिर्वेशंयत्रदंडेनशुध्यति ॥६८॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेअजामिलोपाख्यानेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवा
च एवंतेभगवद्दूतायमदूताभिभाषितम् ॥ उपधार्याथतान्राजन्प्रत्याहुर्नयकोविदाः ॥ १ ॥ विष्णुदूता
ऊचुः अहोकष्टंधर्मदृशामधर्मःस्पृशतेसभाम् ॥ यत्रादंड्येष्वपापेषुदंडोयैर्ध्रियतेवृथा ॥ २ ॥ प्रजानांपितरो
येचशास्तारःसाधवःसमाः ॥ यदिस्यात्तेषुवैषम्यंकंयांतिशरणंप्रजाः ॥ ३ ॥ यद्यदाचरतिश्रेयानितरस्तत्तदीह
ते ॥ सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्तते ॥ ४ ॥

गवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥१॥ ॥ ७ ॥ द्वितीयेवैष्णवैर्याम्यान्नाममाहात्म्यमद्भुतम् ॥ श्रावयित्वाद्विजोविष्णोर्लो
कंनीतइतीर्यते ॥ १ ॥ नयकोविदान्यायनिपुणाः ॥ १ ॥ धर्मदृशांसभामधर्मःस्पृशति तदाहुः यत्रसभायाम् यैर्धर्मदृग्भिः तेषांतांसभाम्
॥ २ ॥ पितरःपितृवत्पालकाः शास्तारोऽनुशिक्षकाः वैषम्यमदंड्यदंडनम् ॥ ३ ॥ एतत्प्रवर्तितमधर्ममन्योऽपिकरिष्यतीतिमहत्कष्टमभूदि
त्याहुः यद्यदिति श्रेयान्श्रेष्ठः ॥ ४ ॥

---

[1] स्वैरिण्याःकटाक्षैर्विक्षिप्तमनोवृत्तिःसन् संधिरार्षः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विश्वस्तघातादपीत्याह्नः यस्येतिद्वाभ्याम् निर्वृतोनिश्चिंतः ॥ ५ ॥ विश्वासेननितरामर्पितआत्मायेनतम् विश्रंभणीयोविश्वसनीयः सघृण श्चेत्॥६॥ नन्वस्यपापिनोदंडेकिमर्थमाक्रोशःक्रियतेतत्राऽऽह्नः अयंहीति यद्यस्माद्विवशोऽपिहरेर्नामव्याजहारोच्चारितवान् नकेवलंप्राय श्चित्तमात्रंहरेर्नामापितुस्वस्त्ययनंमोक्षसाधनमपि सकृदुच्चरितंयेनहरिरित्यक्षरद्वयम् बद्धःपरिकरस्तेनमोक्षायगमनंप्रतीतिस्मृतेः ॥ ७ ॥ ननु कर्मसाद्गुण्यकरंहरेर्नामेतियुक्तम् यस्यस्मृत्याचनामोक्त्यातपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनंसंपूर्णतांयातिसद्योवंदेतमच्युतमित्यादिवचनात् स्वातंत्र्ये णत्वघनिवर्तकंहरेर्नामकथंस्यात्तत्राऽऽह्नः एतेनैवेति अघोनःअघवतः मघवच्छब्दवद्रूपम् यत्आइतिच्छेदः आईषदाभासमात्रंचतुरक्षरंय

यस्यांकेशिरआधायलोकःस्वपितिनिर्वृतः॥ स्वयंधर्ममधर्मंवानहिवेदयथापशुः॥ ५॥ सकथंन्यर्पितात्मा नंकृतमैत्रमचेतनम्॥ विश्रंभणीयोभूतानांसघृणोद्रोग्धुमर्हति॥ ६॥ अयंहिकृतनिर्वेशोजन्मकोट्यंहसाम पि॥ यद्व्याजहारविवशोनामस्वस्त्ययनंहरेः॥ ७ ॥ एतेनैवत्वघोनोऽस्यकृतंस्यादघनिष्कृतम्॥ यदानाराय णायेतिजगादचतुरक्षरम्॥ ८॥

न्नामजगाद एतेनैवकेवलेन चतुरक्षरमित्यनेनाधिक्यंचदर्शितम् कथंजगाद नारायणआयआगच्छ इत्येवंविक्रोशरूपेणपुत्राह्वानेन अयंभा वः कर्मांगत्वेऽपिहरिनाम्नःखादिरत्वादिवत्संयोगपृथक्त्वेनसर्वप्रायश्चित्तार्थत्वंयुक्तमेव तथाहि अवशेनापियन्नाम्निकीर्तितेसर्वपातकैः पुमा न्विमुच्यतेसद्यःसिंहत्रस्तैर्मृगैरिवेत्यादिभिःपुराणेतावत्सहस्रशोनाम्नःस्वातंत्र्यमवगम्यते नचैतेऽर्थवादाइतिशंकनीयम् विधिशेषत्वाभावात् नचविध्यश्रवणादन्यशेषताकल्पनीया यद्वाऽग्नेयोष्टाकपालोभवतीत्यादिवदप्राप्तार्थत्वेनविधिकल्पनोपपत्तेः मंत्रेषुच मर्ताअमर्त्यस्यतेभूरि नाममनामहे विप्रासोजातवेदसः आस्यजानंतोनामचिद्विवक्तनेत्यादिषुनाम्नस्तपोदानादिसर्वधर्माधिक्यमवगम्यते उपपादितंचमंत्रार्थ वादानामपिस्वार्थेप्रामाण्यंदेवताऽधिकरणे तस्माच्छ्रीनारायणनामाभासमात्रेणैवसर्वाघनिष्कृतंकृतंस्यादिति ॥ ८ ॥

---

१ यस्यश्रेष्ठत्वेनाभिमतस्य २ कृतमैत्रंकृतविश्वासम् अचेतनमज्ञम् ३ विरोधेगुणवादःस्यादनुवादोऽवधारिते भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधामतः ४ मर्तामत्यामरणधर्माणोविप्रासोविप्रावयममर्त्यस्यजातवेदसस्तेनामभूरितपोदानादिसर्वधर्मेभ्योऽधिकंमनामहेमन्यामहे अस्यविष्णोः आसम्यक्प्रकारेणनामयूयंविवक्तनकीर्तयतकिं कुर्वतः चित्कचिज्ज्ञानंतोनाममाहात्म्यम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुकामकृतानांबहूनांमहापातकानांसहस्रशआवर्तितानांद्वादशाब्दादिकोटिभिरप्यनिवर्त्यानांकथमिदमेकमेवप्रायश्चित्तंस्यात्तत्राऽऽह्नुः
स्तेनइतिद्वाभ्याम् ॥ ९॥ सुनिष्कृतंश्रेष्ठंप्रायश्चित्तमिदमेव तत्रहेतुः यतोनामव्याहरणात् तद्विषयानामोच्चारकपुरुषविषयामदीयोऽयंमयास
र्वतोरक्षणीयइतिविष्णोर्मतिर्भवति ॥ १० ॥ श्रेष्ठत्वमेवोपपादयंति नेतिद्वाभ्याम् ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभिरुक्तैर्व्रतादिभिर्निष्कृतैस्तथानशु
ध्यति उदाहृतैरुच्चारितैर्यथा नामपदैरित्यनेननमामीत्यादिक्रियायोगोऽपिनापेक्षितइतिदर्शितम् किंच तन्नामपदोच्चारणमुत्तमश्लोकस्यगु
णानांचोपलंभकंज्ञापकंभवतिनतुकृच्छ्रचांद्रायणादिवत्पापनिवृत्तिमात्रोपक्षीणमित्यर्थः ॥ ११॥ नैकांतिकंनात्यंतशोधकम् तन्निष्कृतम् य

स्तेनःसुरापोमित्रध्रुग्ब्रह्महागुरुतल्पगः ॥ स्त्रीराजपितृगोहंतायेचपातकिनोऽपरे ॥ ९ ॥ सर्वेषामप्यघवता
मिदमेवसुनिष्कृतम् ॥ नामव्याहरणंविष्णोर्यतस्तद्विषयामतिः ॥ १० ॥ ननिष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा
विशुध्यत्यघवान्व्रतादिभिः ॥ यथाहरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकम् ॥ ११ ॥ नैकांतिकंत
द्धिकृतेऽपिनिष्कृतेमनःपुनर्धावतिचेदसत्पथे ॥ तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतांहरेर्गुणानुवादःखलुसत्त्वभावनः
॥ १२ ॥ अथैनंमाऽपनयतकृताशेषाघनिष्कृतम् ॥ यदसौभगवन्नामम्रियमाणःसमग्रहीत् ॥ १३ ॥ सांके
त्यंपारिहास्यंवास्तोभंहेलनमेववा ॥ वैकुंठनामग्रहणमशेषाघहरंविदुः ॥ १४ ॥

स्मिन्कृतेप्यसत्पथेपापमार्गेमनोधावतिचेत् कर्मणांपापानांनिर्हारमात्यंतिकंनाशमिच्छतांहरेर्गुणानुवादएवप्रायश्चित्तम् यतोऽसौखलुसत्त्व
भावनश्चित्तशोधकः॥ १२॥अथतस्मादेनंमाअपमार्गेणनयत कृतमशेषाणामघानांनिष्कृतंयेन यद्यस्मात् समग्रहीत्संपूर्णमुच्चारितवान् नामै
कदेशेनाप्यलमितिभावः म्रियमाणइत्यनेनपुनःपापांतरासंभवउक्तोनतुतत्कालत्वमेवविवक्षितम् तदानींकृच्छ्रादिविधिवन्नामोच्चारणविधे
रप्यसंभवात् नचविधिंविनाकाकतालीयनामोच्चारणंपापापहमितिप्रमाणमस्ति ॥१३॥ नन्वयंपुत्रनामाग्रहीन्नतुभगवन्नामतत्राऽऽह्नुः सांके
त्यंपुत्रादौसंकेतितम् पारिहास्यंपरिहासेनकृतम् स्तोभंगीतालापपूरणार्थंकृतम् हेलनंकिंविष्णुनेतिसावज्ञमपिचवैकुंठनामोच्चारणम् ॥ १४॥

१ तत्तस्मात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुनायंसंकल्पपूर्वकंवैकुंठनामाग्रहीत्किंतुपुत्रस्नेहपरवशःसंस्तत्राऽऽह्नः पतितइति अवशेनापियोहरिरित्याहसयातनांनार्हति पुमानित्यनेनना
त्रवर्णाश्रमादिनियमइत्युक्तम् अवशत्वमेवाऽऽह पतितःप्रासादादिभ्यः स्खलितोमार्गे भग्नोभग्नगात्रः संदष्टःसर्पादिभिः तप्तोज्वरादिना आह
तोदंडादिना ॥ १५ ॥ ननुमहतःपापस्यमहदेवप्रायश्चित्तंयुक्तंनत्वल्पंनामग्रहणमात्रम् पापतारतम्येनकृच्छ्रादितारतम्यवत् तत्राऽऽह्नर्द्वाभ्या
म् गुरूणांपापानांगुरूणिप्रायश्चित्तानिलघूनांचलघूनितारतम्यंज्ञात्वामन्वादिभिरुक्तानि अतस्तत्रतथैवव्यवस्था हरिनाम्नस्तुनेयंव्यवस्थो
क्ता विष्णोःस्मरणमात्रेणमुच्यतेसर्वपातकैरितिवचनात् नचसुराबिंदुपानेमहापातकत्वस्मरणवन्नाम्नस्तत्प्रायश्चित्तत्वस्मरणस्यायमतिभारः
॥१६॥ किंच तैस्तपोदानादिभिस्तान्यघान्येवपूयंतेनश्यंति अधर्माज्जातंमलिनंतुतस्यपापकर्तुर्हृदयम् यद्वातेषामघानांहृदयंसूक्ष्मंरूपंसंस्का
राख्यंनशुध्यति तदपीशांघ्रिसेवयाकीर्तनादिनाशुध्यतीत्यर्थः अयंभावः महांत्यपिपापानिसकृदुच्चारितेनैवनाम्नानश्यंति सकृत्प्रवर्तितेनदी

पतितःस्खलितोभग्नःसंदष्टस्तप्तआहतः॥ हरिरित्यवशेनाऽऽहपुमान्नार्हतियातनाम्॥१५॥ गुरूणांचलघूनां
चगुरूणिचलघूनिच॥ प्रायश्चित्तानिपापानांज्ञात्वोक्तानिमहर्षिभिः॥ १६॥ तैस्तान्यघानिपूयंतेतपोदानज
पादिभिः॥ नाधर्मजंतद्धृदयंतदपीशांघ्रिसेवया ॥ १७॥ अज्ञानादथवाज्ञानादुत्तमश्लोकनामयत्॥ संकी
र्तितमघंपुंसोदहेदेधोयथाऽनलः॥१८॥ यथाऽगदंवीर्यतममुपयुक्तंयदृच्छया॥ अजानतोऽप्यात्मगुणंकुर्या
न्मंत्रोऽप्युदाहृतः॥ १९॥

पेनेवगाढध्वांतानि तदावृत्त्यातुपापांतरस्यानुत्पत्तिः दीपधारणइवतमोंऽतरस्य ततश्चवासनाक्षयाद्धृदयशुद्धिः एतदर्थमेवतन्त्रतत्राऽऽवृत्तिवि
धानम् पापक्षयश्चभवतिस्मरतांतमहर्निशमित्यादिषु तदेवात्राप्युक्तम् गुणानुवादःखलुसत्त्वभावनः तदपीशांघ्रिसेवयेतिच अतोऽस्यहरिना
म्नैवसर्वपापक्षयोवासनाक्षयस्तुमहापुरुषदर्शनादिभिरिति ॥ १७ ॥ तथाऽपिपापप्रायश्चित्तमिदमितिज्ञात्वानोच्चारितमितिचेत्तत्राऽऽह्नः अ
ज्ञानादिति बालकेनाज्ञानादपिप्रक्षिप्तोऽग्निर्यथाकाष्ठराशिंदहतितद्वत् ॥ १८ ॥ नन्विदमपिपर्षदनुपदिष्टंश्रद्धाहीनंचकथंप्रायश्चित्तंस्यात्त
त्राऽऽह्नः यथेति अगदमौषधम् वीर्यवत्तममितिवक्तव्येवीर्यतममित्युक्तम् यदृच्छयाश्रद्धादिहीनमुपयुक्तंभक्षितंपर्षन्मुखादजानतोऽपिस्व
गुणमारोग्यंकुर्यात् मंत्रोऽपिनामात्मकस्तथास्वकार्यंकुर्यादेव नहिवस्तुशक्तिःश्रद्धादिकमपेक्षतेइत्यर्थः तदुक्तंविष्णुधर्मेषु हरिर्हरतिपापा
निदुष्टचित्तैरपिस्मृतः अनिच्छयाऽपिसंस्पृष्टोदहत्येवहिपावकइति ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तंविप्रममूमुचन्मोचयामासुः ॥२०॥ प्रत्युदितानिराकृताःसंतोयात्वागत्वायमराजाययथावत्कथयामासुः॥२१॥ दर्शनेनोत्सवोयस्य ॥२२॥ विवक्षुंवक्तुमिच्छंतंज्ञात्वा ॥ २३ ॥ त्रैविद्यंवेदत्रयप्रतिपाद्यंगुणाश्रयंयमदूतानांधर्मंकृष्णदूतानांचभागवतंभगवत्प्रणीतंशुद्धंनिर्गुणंधर्ममाकर्ण्येतियोज्यम् भक्तिमानासीदित्युत्तरस्यानुषंगः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अनुतापंप्रपंचयति अहोइतिचतुर्भिः येनाऽऽत्मनामयावृषल्यांपुत्रत

(पतिंवःपृच्छतभटाधर्मेस्मिन्यदिसंशयः॥सवेदपरमंगुह्यंधर्मस्यभगवान्यमः॥१॥) श्रीशुकउवाच तए वंसुविनिर्णीयधर्मंभागवतंनृप॥तंयाम्यपाशान्निर्मुच्यविप्रंमृत्योरमूमुचन्॥२०॥इतिप्रत्युदितायाम्यादूतायात्वायमांतिके॥यमराज्ञेयथासर्वमाचचक्षुररिंदम॥२१॥द्विजःपाशाद्विनिर्मुक्तोगतभीःप्रकृतिंगतः॥ववंदेशिरसाविष्णोःकिंकरान्दर्शनोत्सवः ॥ २२ ॥ तंविवक्षुमभिप्रेत्यमहापुरुषकिंकराः॥सहसापश्यतस्तस्यतत्रांतर्दधिरेऽनघ॥२३॥अजामिलोप्यथाकर्ण्यदूतानांयमकृष्णयोः॥धर्मंभागवतंशुद्धंत्रैविद्यंचगुणाश्रयम् ॥ २४ ॥ भक्तिमान्भगवत्याशुमाहात्म्यश्रवणाद्धरेः॥ अनुतापोमहानासीत्स्मरतोऽशुभमात्मनः॥॥२५॥ अहोमेपरमंकष्टमभूदविजितात्मनः॥येनविप्लावितंब्रह्मवृषल्यांजायताऽऽत्मना॥२६॥धिङ्मांविगर्हितंसद्भिर्दुष्कृतंकुलकज्जलम् ॥ हित्वाबालांसतींयोऽहंसुरापामसतीमगाम्॥२७॥वृद्धावनाथौपितरौनान्यबंधूतपस्विनौ॥अहोमयाऽधुनात्यक्तावकृतज्ञेननीचवत्॥२८॥सोऽहंव्यक्तंपतिष्यामिनरकेभृशदारुणे धर्मघ्नाःकामिनोयत्रविंदंतियमयातनाः॥२९॥ किमिदंस्वप्नआहोस्वित्साक्षाद्दृष्टमिहाद्भुतम्॥ क्वयाताअद्यतेयेमांव्यकर्षन्पाशपाणयः॥३०॥

याजायमानेनब्रह्मब्राह्मणजातिर्विप्लावितंनाशितम् ॥ २६ ॥ दुष्कृतंदोषकर्तारम् कुलस्यकज्जलंकलंकम् ॥ २७ ॥ नास्त्यन्योबंधुःपुत्रादिर्ययोः तपस्विनौसंततौ अधुनातत्क्षणमेव ॥ २८ ॥ २९ ॥ इदानींतस्यविमर्शपूर्वकंमोक्षक्रममाह किमिदमित्यष्टभिः साक्षात्प्रत्यक्षमिहजाग्रतैवदृष्टम् ॥ ३० ॥

---

१ अयमधिकःश्लोकःप्राचीनएकस्मिन्पुस्तकेंऽकितांभ्रपुस्तकेच २ सर्वंसमाचख्युररिंदमेतिकेषुचित्पु०पा०परंतुनायंश्रीधरसंमतः अग्रिमाध्यायादिमश्लोकावतरणे मूलस्थपाठस्यैवतेनानुवादात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येमांव्यमोचयंस्तेचक्रगताः ॥ ३१ ॥ यद्यप्यहमस्मिन्जन्मनिदुर्भगःपापीयानथापिजन्मांतरेनूनंपुण्यवानित्याह विबुधोत्तमदर्शनइतिनिमि त्तसप्तमी तेषांदर्शनार्थंपूर्वेणमंगलेनमहतापुण्येनभवितव्यम् येनदर्शनेन ॥ ३२ ॥ अन्यथापूर्वपुण्यंविना कथंभूतंवैकुंठनाम गृह्णतेवशी क्रियतेचित्तमनेनेतिग्रहणम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मघ्नोविप्रत्वनाशकः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अमिथ्याभूतेऽर्थेधीर्यस्यतथाभूतःसन्देहादौम

अथतेक्रगताःसिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः ॥ व्यमोचयन्नीयमानंबद्धापाशैरधोभुवः ॥ ३१ ॥ अथापिमेदुर्भगस्यविबुधोत्तमदर्शने ॥ भवितव्यंमंगलेनयेनाऽऽत्मामेप्रसीदति ॥ ३२ ॥ अन्यथाम्रियमाणस्यनाशुचेर्वृषलीपतेः ॥ वैकुंठनामग्रहणंजिह्वावक्तुमिहार्हति ॥ ३३ ॥ क्वचाहंकितवःपापोब्रह्मघ्नोनिरपत्रपः ॥ क्वचनारायणेत्येतद्भगवन्नाममंगलम् ॥ ३४ ॥ सोऽहंतथायतिष्यामियतचित्तेंद्रियानिलः ॥ यथानभूयआत्मानमंधेतमसिमज्जये ॥ ३५ ॥ विमुच्यतमिमंबंधमविद्याकामकर्मजम् ॥ सर्वभूतसुहृच्छांतोमैत्रःकरुणआत्मवान् ॥ ३६ ॥ मोचयेग्रस्तमात्मानंयोषिन्मय्याऽऽत्ममायया ॥ विक्रीडितोययैवाहंक्रीडामृगइवाधमः ॥ ३७ ॥ ममाहमितिदेहादौहित्वाऽमिथ्याऽर्थधीर्मतिम् ॥ धास्येमनोभगवतिशुद्धंतत्कीर्तनादिभिः ॥ ३८ ॥ इतिजातसुनिर्वेदःक्षणसंगेनसाधुषु ॥ गंगाद्वारमुपेयायमुक्तसर्वानुबंधनः ॥ ३९ ॥ श्रीशुकउवाच सतस्मिन्देवसदनआसीनोयोगमाश्रितः ॥ प्रत्याहृतेंद्रियग्रामोयुयोजमनआत्मनि ॥ ४० ॥ ततोगुणेभ्यआत्मानंवियुज्याऽऽत्मसमाधिना ॥ युयुजेभगवद्धाम्निब्रह्मण्यनुभवात्मनि ॥ ४१ ॥ यर्ह्युपारतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुरः ॥ उपलभ्योपलब्धान्प्राग्ववंदेशिरसाद्विजः ॥ ४२ ॥

माहमितिमतिंहित्वामनोधास्ये ॥ ३८ ॥ मुक्तंसर्वमनुबंधनंपुत्रादिस्नेहोयेनसः ॥ ३९ ॥ प्रत्याहृतइंद्रियग्रामोयेन ॥ ४० ॥ गुणेभ्योदेहेंद्रियादिभ्यआत्मानंवियुज्यविशोध्य आत्मसमाधिनाचित्तैकाग्र्येण भगवतोधाम्निस्वरूपे ॥ ४१ ॥ तस्मिन्भगवद्धाम्निउपारतानिश्चलाधीर्यस्यसः तस्मिन्कालेऽद्राक्षीदितिवा पुरःपुरतः ततश्चप्रागुपलब्धानेवतानुपलभ्यप्रत्यभिज्ञायववंदे ॥ ४२ ॥

१ मास्थितइतिक्वचित्पाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ उपसंहरति एवमितिद्वाभ्याम् विप्लाविताःसर्वेधर्मायेन हतंव्रतंस्वदारनियमादियस्य ॥ ४५ ॥ कर्मनिबंधस्यपापमूलस्यकं
तनंछेदकमतःपरंनास्ति कस्मात्परम् तीर्थपदस्यानुकीर्तनात् तत्रहेतुः यद्यतोऽनुकीर्तनात् ततोऽनुकीर्तनात् अन्यथाप्रायश्चित्तांतरेरजस्तमो
भ्यांकलिलंमलिनमेवतिष्ठतियत्तन्मनःकर्मसुपुनर्नसज्जते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ नचेक्षितोभवति ॥ ४८ ॥ म्रियमाणोऽवशत्वेनश्रद्धाविहीनोऽपि

हित्वाकलेवरंतीर्थेगंगायांदर्शनादनु ॥ सद्यःस्वरूपंजगृहेभगवत्पार्श्ववर्तिनाम् ॥ ४३ ॥ साकंविहायसावि
प्रोमहापुरुषकिंकरैः ॥ हैमंविमानमारुह्ययर्यौयत्रश्रियःपतिः ॥ ४४ ॥ एवंसविप्लावितसर्वधर्मादास्याः
पतिःपतितोगर्ह्यकर्मणा ॥ निपात्यमानोनिरयेहतव्रतःसद्योविमुक्तोभगवन्नामगृह्णन् ॥ ४५ ॥ नातःपरंक
र्मनिबंधकृंतनंमुमुक्षतांतीर्थपदानुकीर्तनात् ॥ नयत्पुनःकर्मसुसज्जतेमनोरजस्तमोभ्यांकलिलंततोऽन्यथा
॥ ४६ ॥ यएवंपरमंगुह्यमितिहासमघापहम् ॥ शृणुयाच्छ्रद्धयायुक्तोयश्चभक्त्याऽनुकीर्तयेत् ॥ ४७ ॥ नवैस
नरकंयातिनेक्षितोयमकिंकरैः ॥ यद्यप्यमंगलोमर्त्योविष्णुलोकेमहीयते ॥ ४८ ॥ म्रियमाणोहरेर्नामगृण
न्पुत्रोपचारितम् ॥ अजामिलोऽप्यगाद्धामकिंपुनःश्रद्धयागृणन् ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठ
स्कंधेअजामिलोपाख्यानेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ६ ॥ राजोवाच निशम्यदेवःस्वभटोपवर्णितं
प्रत्याहकिंतान्प्रतिधर्मराजः ॥ एवंहताज्ञोविहतान्मुरारेर्नैदेशिकैर्यस्यवशेजनोऽयम् ॥ १ ॥

॥ ४९ ॥ ॥ इतिभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ तृतीयेतुयमेनापिवैष्णवोत्कर्षवर्णनैः ॥
सांत्वयित्वास्वदूतास्तेवैष्णवेकिंकरीकृताः ॥ १ ॥ विष्णुदूतैर्निर्णीतंशास्त्रार्थंयममुखेनद्रढयितुंतृतीयाध्यायारंभः तत्रयदुक्तंयमराज्ञेयथासर्व
माचचक्षुरितिततःकिंतत्रवृत्तमितिपृच्छति निशम्येति मुरारेर्नैदेशिकैःकिंकरैरेवंविहतान् अतएवहताआज्ञायस्ययस्यवशवर्त्ययंजनःसोऽ
पितान्प्रतिकिमाह ॥ १ ॥

---

१ एनमित्यपिक्वचित्पाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥

अत्याश्चर्यमेतदित्याह यमस्येति हेऋषेयमस्यदंडभंगःकुतश्चनकस्माच्चिदपिश्रुतपूर्वोनाऽऽसीत् एतदेतस्मिन्नर्थे यद्वानश्रुतपूर्वः एतद्यमदूतनि राकरणंचाऽऽसीत् अतःसर्वस्यापिलोकस्यसंशयोवर्ततेतंत्वत्तोऽन्योनच्छिनत्तीतिमेनिश्चितमतःकथयेतिशेषः ॥२॥ भगवतःपुरुषैःप्रतिहतउ द्यमोयेषांते याम्याःपुरुषाः ॥ ३ ॥ कतिसतीत्याक्षेपोक्तिः त्रैविध्यंत्रिविधम् स्वार्थेष्यञ् यद्वात्रैविध्यंयथाभवतितथाकर्मकुर्वतः तथाकम फलस्याभिव्यक्तिहेतवःकतिसंतीति ॥४॥ संतुबहवःकोबाधस्तत्राऽऽह्रुः यदीति मृत्युर्दुःखममृतंसुखम् तेषांविप्रतिपत्तौतेउभेकस्यस्यातांनक स्यापि परस्परविरोधेनोभयोरपिप्रतिबंधात् ऐकमत्येतुकस्यवानस्याताम् एकःसुखंकर्तुमिच्छतिदुःखंचान्यः ऐकमत्येचतयोःपरस्परकार्या

यमस्यदेवस्यनदंडभंगःकुतश्चनर्षेश्रुतपूर्वआसीत् ॥ एतन्मुनेवृश्चतिलोकसंशयंनहित्वदन्यइतिमेविनिश्चितम् ॥ २ ॥ श्रीशुकउवाच भगवत्पुरुषैराजन्याम्याःप्रतिहतोद्यमाः ॥ पतिंविज्ञापयामासुर्यमसंयमिनीपतिम् ॥ ३ ॥ यमदूताऊचुः कतिसंतीहशास्तारोजीवलोकस्यवैप्रभो ॥ त्रैविध्यंकुर्वतःकर्मफलाभिव्यक्तिहेतवः ॥ ४ ॥ यदिस्युर्बहवोलोकेशास्तारोदंडधारिणः ॥ कस्यस्यातांनवाकस्यमृत्युश्चामृतमेववा ॥ ५ ॥ किंतु शास्तृबहुत्वेस्याद्बहूनामिहकर्मिणाम् ॥ शास्तृत्वमुपचारोहियथामंडलवर्तिनाम् ॥ ६ ॥ अतस्त्वमेकोभूतानांसेश्वराणामधीश्वरः ॥ शास्तादंडधरोनॄणांशुभाशुभविवेचनः ॥ ७ ॥ तस्यतेविहतोदंडोनलोकेवर्ततेऽधुना ॥ चतुर्भिरद्भुतैःसिद्धैराज्ञातेविप्रलंभिता ॥ ८ ॥ नीयमानंतवादेशादस्माभिर्यातनागृहान् ॥ व्यमोचयन्पातकिनंछित्त्वापाशान्प्रसह्यते ॥ ९ ॥ तांस्तेवेदितुमिच्छामोयदिनोमन्यसेक्षमम् ॥ नारायणेत्यभिहितेमाभैरित्यायुर्द्रुतम् ॥ १० ॥

नुमोदनेनोभयोरपिप्राप्तेकस्यवातेउभेअपिनस्यातामित्यर्थः ॥५॥ ननुबहूनांकर्मिणांव्यवस्थयाबहवःशास्तारोभवंतु तथासतिनायंदोषःस्या त्तत्राऽऽह्रुः बहूनांकर्मिणांव्यवस्थयाशास्तृबहुत्वेशास्तृत्वंस्यात्घटेत किंतुतदायत्तसर्वशास्तरिमुख्यंशास्तृत्वंतदेकदेशेउपचारमात्रमेवस्यात्य थाचक्रवर्तिनएवमुख्यंशास्तृत्वंमंडलवर्तिनामुपचारमात्रम् निरंकुशत्वाभावात् ॥६॥ यस्मादेवंशास्तृबहुत्वंनघटतेऽतस्त्वमेकएवशास्ता शुभा शुभेविविनक्तीतितथा ॥७॥ विप्रलंभितावंचिता लंघितेत्यर्थः ॥८॥ तदेवाऽऽह्रुः नीयमानमिति ॥९॥ तेत्वत्तःयदिनोऽस्माकंक्षमंहितंमन्यसेअन्य थाऽज्ञानतस्तदवज्ञानेत्वाप्यनर्थःस्यात् अतक्योंहितेषांप्रभावोयतोनारायणेतिकेवलमभिहितेमाभयंकुर्वितिवदंतःशीघ्रमागताः ॥ १० ॥

॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रजाःसंयमयतीतितथा ॥ ११ ॥ मत्तोऽन्योजगतस्तस्थुषश्चपरोऽधीश्वरोस्ति अहंतुजंगमानामेवतत्रापिनृणामेवतत्रापिपापिनामेव तत्किं
करःसन्नीश्वरः सतुसर्वेश्वरः कोऽसौ यत्रयस्मिन्विश्वमोतंप्रोतंचोर्ध्वंतिर्यक्‌तंतुषुपटवत् यस्यत्वंशेभ्योविष्णुब्रह्मरुद्रेभ्योऽस्यस्थित्यादयोभवंति
यस्यचवशेलोकोवर्तते नसिनासिकायांप्रोतबलीवर्दवत् ॥ १२॥ एतत्प्रपंचयति ब्राह्मणादिनामभिर्वाचिनिजायांतंत्यांदामन्यांजनान्योबध्ना
ति दामभिर्गाबलीवर्दानिव तइमेजीवानामकर्मभिर्निबंधैर्दृढबंधसाधनैर्बद्धायस्मैबलिंवहंति यदधीनाःकर्मकुर्वंतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ यस्यचली
लादुर्विभाव्येत्याह अहमितिद्वाभ्याम् ॥ १४ ॥ नस्पृष्टंरजस्तमश्चयैः ईहितमभिप्रेतंचेष्टितंवानविदुः स्पृष्टमायामाययास्पृष्टाः ततस्तेभ्योऽ

श्रीशुकउवाच इतिदेवःसआपृष्टःप्रजासंयमनोयमः ॥ प्रीतःस्वदूतान्प्रत्याहस्मरन्पादांबुजंहरेः ॥ ११ ॥
यमउवाच परोमदन्योजगतस्तस्थुषश्चओतंप्रोतंपटवद्यत्रविश्वम्॥यदंशतोऽस्यस्थितिजन्मनाशानस्योत
वद्यस्यवशेचलोकः॥१२॥योनामभिर्वाचिजनान्निजायांबध्नातितंत्यामिवदामभिर्गाः॥यस्मैबलिंतइमेना
मकर्मनिबंधबद्धाश्चाकतावहंति॥१३॥अहंमहेंद्रोनिर्ऋतिःप्रचेताःसोमोऽग्निरीशःपवनोर्कोविरिंचः॥आदि
त्यविश्वेवसवोऽथसाध्यामरुद्गणारुद्रगणाःससिद्धाः॥ १४ ॥ अन्येचयेविश्वसृजोऽमरेशाभृग्वादयोऽस्पृष्ट
रजस्तमस्काः॥यस्येहितंनविदुःस्पृष्टमायाःसत्त्वप्रधानाअपिकिंततोऽन्ये॥१५॥यंवैनगोभिर्मनसाऽसुभिर्वा
हृदागिरावाऽसुभृतोविचक्षते॥ आत्मानमंतर्हृदिसंतमात्मनांचक्षुर्यथैवाऽऽकृतयस्ततःपरम्॥१६॥तस्याऽऽ
त्मतंत्रस्यहरेरधीशितुःपरस्यमायाऽधिपतेर्महात्मनः॥प्रायेणदूताइहवैमनोहराश्चरंतितद्रूपगुणस्वभावाः१७

न्येनविदुरितिकिंपुनर्वक्तव्यम॥१५॥तन्माययाविमोहितत्वान्नजानंतीत्युक्तमविषयत्वाच्चतस्येत्याह यमिति गोभिरिंद्रियैर्हृदाचित्तेननविच
क्षतेनपश्यंति यद्वाचाऽनभ्युदितंयन्मनोनमनुतइत्यादिश्रुतेः आत्मनांजीवानामात्मानंद्रष्टारम् आकृतयोरूपाणिचक्षुर्यथाकर्मभूतंनजानंति
ततःपरमाकृतीनांप्रकाशकम् नहिप्रमाताप्रमाणस्यविषयइतिभावः एवंभूतःपरमेश्वरोमदन्योऽस्तीतिपूर्वेणैवसंबंधः॥१६॥ भवत्वेवंभूतोऽन्यः
परमेश्वरोयेपुनरस्मान्निर्भर्त्स्यपापिनंरक्षितवंतस्तेकेतानाह तस्येतिद्वाभ्याम् तस्येवरूपंगुणाःप्रभावादयःस्वभावोभक्तवात्सल्यादिर्येषांते॥१७

१ नहिप्रमाणंप्रमेयस्यविषयइतिभावइतिक्वचित्पाठः २ मेघश्यामत्वचतुर्भुजत्वादि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विष्णोर्भूतानिभृत्याः दुर्दर्शानिद्रष्टुमप्यशक्यानिलिंगानिरूपाणियेषांतानि तद्भक्तिमतोविष्णुभक्तान् परेभ्यःशत्रुभ्योमर्त्तःसर्वतोऽग्न्यादिभ्य श्वरक्षंति॥१८॥ ननुविष्णुभक्ताश्चेत्कथमधर्मपक्षपातंकृतवंतस्तत्राऽऽह धर्ममिति ऋषयोभृग्वादयः ॥ १९ ॥ ननुकेपिचेन्नजानंतितस्यसत्त्वे किंप्रमाणंतत्राऽऽह स्वयंभूरिति कुमारःसनत्कुमारः वयमित्यात्मानमेवबहुमन्यमानोनिर्दिशति ॥ २०॥ हेभटाः ॥ २१ ॥ तमेवधर्ममाह ए तावानिति ॥ २२ ॥ नचात्रप्रमाणंवक्तव्यंदृष्टत्वादित्याह नामोच्चारणेति येनैवकेवलेनसकृदुच्चारितेन ॥ २३ ॥ ननुनामाभासेनकथंसर्व पापक्षयःस्यात् श्रद्धाभक्त्यावृत्त्योदरपिविधानात् तथाहि सायंप्रातर्गृणन्भक्त्यादुःखग्रामाद्विमुच्यतइति अनुदिनमिदमादरेणशृण्वन्निति

भूतानिविष्णोःसुरपूजितानिदुर्दर्शलिंगानिमहाद्भुतानि ॥ रक्षंतितद्भक्तिमतःपरेभ्योमर्त्तश्चमर्त्यानथसर्वत श्च ॥ १८॥ धर्मंतुसाक्षाद्भगवत्प्रणीतंनवैविदुर्ऋषयोनापिदेवाः॥ नसिद्धमुख्याअसुरामनुष्याःकुतश्चविद्या धरचारणादयः॥ १९॥ स्वयंभूर्नारदःशंभुःकुमारःकपिलोमनुः॥ प्रह्लादोजनकोभीष्मोबलिर्वैयासकिर्वयम् ॥२०॥द्वादशैतेविजानीमोधर्मंभागवतंभटाः॥गुह्यंविशुद्धंदुर्बोधंयंज्ञात्वाऽमृतमश्नुते॥२१॥ एतावानेवलो केऽस्मिन्पुंसांधर्मःपरःस्मृतः॥भक्तियोगोभगवतितन्नामग्रहणादिभिः॥२२॥नामोच्चारणमाहात्म्यंहरेःपश्य तपुत्रकाः॥ अजामिलोऽपियेनैवमृत्युपाशादमुच्यत॥२३॥ एतावताऽलमघनिर्हरणायपुंसांसंकीर्तनंभगव तोगुणकर्मनाम्नाम्॥ विक्रुश्यपुत्रमघवान्यदजामिलोपिनारायणेतिम्रियमाणइयायमुक्तिम्॥ २४ ॥

श्रवणंकीर्तनंध्यानंहरेरद्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानांचतदर्थेऽखिलचेष्टितमित्याद्यस्मिन्नेवपुराणेतत्रतत्रपठ्यते पुराणांतरेच पापक्षयश्चभवति स्मरतांतमहर्निशमिति अत्रैवच तस्मात्संकीर्तनंविष्णोर्जगन्मंगलमंहसाम् महतामपिकौरव्यविद्ध्येकांतिकनिष्कृतमित्यादिनासम्यक्की र्तनादेवमुच्यते किंच तथासतिकिमितिमन्वादयोद्वादशाब्दादीनिस्मरेयुः तस्मादिदमनुपपन्नमिवतत्राऽऽह एतावतेति भगवतोगुणानांकर्मणां चनाम्नांचसम्यक्कीर्तनमितियदेतावतापुंसामघनिर्हरणायपापक्षयमात्रायालमुपयोगोनास्ति अलंशब्दोऽत्रवारणे यथाहामरसिंहः अलंभूष

१ नाम्नोगुणानांचासकृदुच्चारणमावृत्तिः २ कुतोनुइतिक्वचित्पाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमिति उपयोगाभावमेवाऽऽह अजामिलोमहापातक्यपिनारायणेतिविक्रुश्यनतुसम्यक्कीर्तयित्वा तच्चपुत्रंविक्रुश्यनतुहरिम् अघवानशुचिरपिम्रियमाणोऽस्वस्थचित्तोऽपिमुक्तिमवापनत्वघनिर्हरणमात्रमतोनामाभासेनापिसर्वपापक्षयइत्येवतत्त्वम् आवृत्तिश्रद्धादिविधयस्तुपापवासनाक्षयार्थाइत्युक्तमेवहरेर्गुणानुवादःखलुसत्त्वभावनइत्यत्र॥ २४॥ यत्तूक्तंव्यर्थंतर्हिद्वादशाब्दादिस्मरणमिति तत्राऽऽह प्रायेणेति महाजनोमन्वादिः अयंभावः यथाऽमृतसंजीवनौषधिमजानंतोवैद्यारोगनिर्हरणायत्रिकटुकनिंबादीनिस्मरंति तथास्वयंभूशंभुप्रमुखद्वादशव्यतिरेकेणायंमहाजनोऽतिगुह्यमिदमज्ञात्वाद्वादशाब्दादिकंस्मरतीति किंच माययादेव्याअलंविमोहितमतिरयंजनोमधु

प्रायेणवेदतदिदंनमहाजनोऽयंदेव्याविमोहितमतिर्बतमाययाऽलम् ॥ त्रय्यांजडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानिकेमहतिकर्मणियुज्यमानः ॥ २५ ॥ एवंविमृश्यसुधियोभगवत्यनंतेसर्वात्मनाविदधतेखलुभावयोगम् ॥ तेमेनदंडमर्हंत्यथयद्यमीषांस्यात्पातकंतदपिहंत्युरुगायवादः ॥ २६ ॥ तेदेवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा येसाधवःसमदृशोभगवत्प्रपन्नाः ॥ तान्नोपसीदतहरेर्गदयाऽभिगुप्तान्नैषांवयंनचवयःप्रभवामदंडे ॥ २७ ॥

मधुरंयथाभवत्येवंपुष्पितायांपुष्पस्थानीयैरर्थवादैर्मनोहरायांत्रय्यांजडीकृताअभिनिविष्टामतिर्यस्य अतोमहत्येवकर्मणिश्रद्धयायुज्यमानोनाल्पेप्रवर्तते दृश्यतेहिप्राकृतस्यलोकस्यमहतिमंत्रादौश्रद्धाऽल्पेचाश्रद्धा तस्मादस्यप्राहकोनास्तीतितैर्नोक्तम् यद्वास्वाधीनःसिंहोऽस्त्येतावताश्वसृगालादिनिवारणायतंयथानप्रयुंजतेतथाऽतितुच्छत्वात्पापस्यनतन्निरसनायपरममंगलंहरेर्नामस्मरंति यद्वानाममाहात्म्यज्ञानेसर्वमुक्तिप्रसंगादित्येषादिक् ग्रंथविस्तरभयात्तुनातिप्रपंच्यते ॥ २५ ॥ भावयोगंभक्तियोगम् अमीषांपातकंनस्यादेव यदिस्यात् उरुगायस्यवादः कीर्तनम् ॥ २६ ॥ तदेवंधर्मतत्त्वंनिर्णीयभृत्याननुशास्ति तइति येभगवंतंप्रपन्नास्तेदेवैःसिद्धैश्चपरिगीतपवित्रगाथावर्णितपवित्रकथाअतस्तान्नोपसीदततत्समीपमपिनगच्छत वयःकालोपिनप्रभवति ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

केतर्हिदंडार्थमानेयाइत्यत्राऽऽह तानितिद्वाभ्याम् असतोदुष्टान् तानेवाह मुकुंदपादारविंदयोर्योमकरंदरूपोरसस्तस्माद्विमुखान् कथंभूतात् निष्किंचनैरजस्रंजुष्टात् तेषांज्ञापकमाह निरयवर्त्मनिस्वधर्मशून्येगृहेबद्धातृष्णायैस्तान् ॥२८॥ किंच जिह्वेत्यादि यद्येषांजिह्वेत्याद्यन्वयः नकृतंविष्णुकृत्यंभगवद्व्रतंयैः ॥ २९॥ भगवंतंक्षमापयति तदिति अयंभावः नःस्वपुरुषैरस्मदीयत्वेनस्थितैःस्वीयैरेवपुरुषैर्यद्यस्मादसदन्याय्यं कृतंतत्तस्मात्स्वयमेवक्षंम्यतांसहताम् स्वानांस्वीयानांभक्तानांनोऽस्माकंनविदुषामज्ञानाम् अहोगरीयसितस्मिन्क्षांतिर्युक्तैव मंहइतिपाठे

तानानयध्वमसतोविमुखान्मुकुंदपादारविंदमकरंदरसादजस्रम्॥ निष्किंचनैःपरमहंसकुलैरसंगैर्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मनिबद्धतृष्णान् ॥ २८ ॥ जिह्वानवक्तिभगवद्गुणनामधेयंचेतश्चनस्मरतितच्चरणारविंदम् ॥ कृष्णायनोनमतियच्छिरएकदाऽपितानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान्॥ २९॥ तत्क्षम्यतांसभगवान्पुरुषः पुराणोनारायणःस्वपुरुषैर्यदसत्कृतंनः ॥ स्वानामहोनविदुषांरचितांजलीनांक्षांतिर्गरीयसिनमःपुरुषायभूम्ने ॥ ३० ॥ तस्मात्संकीर्तनंविष्णोर्जगन्मंगलमंहसाम्॥ महतामपिकौरव्यविद्ध्यैकांतिकनिष्कृतम्॥ ३१ ॥ शृण्वतांगृणतांवीर्याण्युद्दामानिहरेर्मुहुः॥ यथासुजातयाभक्त्याशुद्ध्येन्नात्माव्रतादिभिः॥ ३२॥ कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिण्नपुनर्विसृष्टमायागुणेषुरमतेवृजिनावहेषु॥ अन्यस्तुकामहतआत्मरजःप्रमार्ष्टुमीहेतकर्मयत एवरजःपुनःस्यात्॥३३ ॥

स्वीयानांमाहात्म्यमविदुषांनःक्षमांकरोत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥ तस्मादित्यादिःशुकोक्तिः जगतोऽपिमंगलरूपम् ॥ ३१ ॥ एकांतिकत्वमेवाऽऽह शृण्वतामिति व्रतादिभिस्तथानशुध्येत् ॥ ३२ ॥ एतदुपपादयति कृष्णांघ्रिपद्मयोर्मधुलेढिआस्वादयतीतितथा मधुलिहताऽतितुच्छत्वेनविसृष्टायेमायागुणाविषयास्तेषुपुनर्नरमते अन्यस्तुतन्मध्वास्वादरहितोऽतएवकामाभिभूतःसन्नात्मनोरजःपापंप्रमार्ष्टुमपिकर्मैवप्रायश्चित्तरूपमीहेत यतःकर्मणःपुनरपिरजःपापंस्यादेवकुंजरशौचवत् सत्वशोधकत्वाभावात् ॥ ३३॥

१ भौवादिकस्यदैवादिकस्यवारूपम् आद्येविकरणव्यत्ययआर्षः द्वितीयेत्वात्मनेपदंदीर्घाभावश्चार्षः २ स्वानांमहइत्येवंरूपे ३ अपरिग्रहैः ४ सारासारविवेकनिपुणैः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नैवविस्मितधियोबभूवुःकिंनुसत्यमुक्तमित्येवमेनिरे ततःप्रभृतिप्रतिशंकमानाअस्मानेवैषहन्यादितिशंकांवहंतस्तंद्रष्टुमपिबिभ्यतिस्म पाठांतरे तुविस्मितधियोजाताः तेचततःप्रभृतिबिभ्यतिस्मेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ कुंभसंभवोऽगस्त्योमलयेपर्वतेआसीनोऽव्ययोहरिमर्चयन् पुनःपुनर्विश्वासार्थंहरेःपादौस्पृशन्नित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॥ इतिभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥७ ॥ चतुर्थादित्रिभिर्विश्वरूपजन्मविवक्षया ॥ प्रचेतःसुतदक्षस्यवंशस्तावत्प्रतन्यते ॥ १ ॥ चतुर्थेतुप्रजासृष्ट्यैदक्षेणाराधनंहरेः ॥ तपसाहंसगुह्याख्यस्तोत्रेणचनिरूप्यते ॥ २ ॥ प्रसक्तानुप्रसक्तेनस्वायंभुवसुतान्वये ॥ नामप्रभावमाकर्ण्यवंशव्यासंबुभुत्सते ॥ देवासुरेतिद्वाभ्याम् सामासिकःसंक्षिप्तोयःप्रोक्तस्तृतीयस्कंधे ॥ १ ॥ व्यासंविस्तारम् तेत्वत्तः ययाशक्त्यायथाससर्जतांशक्तितत्प्रकारंचज्ञातुमिच्छामि अनुसर्गमनुवृत्तंसर्गम् ॥ २ ॥३॥ दक्षादिरूपेणससर्जेतिवक्तुंदक्षजन्मप्रकारमाह यदेति प्राचीनबर्हिषःपुत्रायदासमुद्रमध्यादुन्मग्नानिर्गतास्तदागांपृथ्वींद्रुमैर्वृतांददृशुः नारदोपदेशतःप्राचीनबर्हिषोनिवृत्त्याअराजकेसतिकृष्याद्यभावात् ॥ ४ ॥ तपसादीपितोमन्युर्येषांते तेषांद्रुमाणांदग्धुमिच्छया ॥ ५ ॥ ताभ्यांवाय्वग्निभ्यांदह्यमानांस्तान्द्रुमान् वनस्पतीनांराजासोमउवाच मांद्रुमेभ्यइतिनवभिः ॥ ६ ॥

इत्थंस्वभर्तृगदितंभगवन्महित्वंसंस्मृत्यविस्मितधियोयमकिंकरास्ते ॥ नैवाच्युताश्रयजनंप्रतिशंकमानाद्रष्टुंचबिभ्यतितनःप्रभृतिस्मराजन् ॥ ३४ ॥ इतिहासमिमंगुह्यंभगवान्कुंभसंभवः ॥ कथयामासमलयआसीनोहरिमर्चयन् ॥ ३५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ राजोवाच देवासुरनृणांसर्गोनागानांमृगपक्षिणाम् ॥ सामासिकस्त्वयाप्रोक्तोयस्तुस्वायंभुवेंऽतरे ॥ १ ॥ तस्यैवव्यासमिच्छामिज्ञातुंतेभगवन्यथा ॥ अनुसर्गंययाशक्त्याससर्जभगवान्परः ॥ २ ॥ सूतउवाच इतिसंप्रश्नमाकर्ण्यराजर्षेर्बादरायणिः ॥ प्रतिनंद्यमहायोगीजगादमुनिसत्तमाः ॥ ३ ॥ श्रीशुकउवाच यदाप्रचेतसःपुत्रादशप्राचीनबर्हिषः ॥ अंतःसमुद्रादुन्मग्नाददृशुर्गांद्रुमैर्वृताम् ॥ ४ ॥ द्रुमेभ्यःक्रुध्यमानास्तेतपोदीपितमन्यवः ॥ मुखतोवायुमग्निंचसस्रुजुस्तद्दिधक्षया ॥ ५ ॥ ताभ्यांनिर्दह्यमानांस्तानुपलभ्यकुरूद्वह ॥ राजोवाचमहान्सोमोमन्युंप्रशमयन्निव ॥ ६ ॥

१ तेचाच्युताश्रयजनमित्येवंरूपे २ शौनकादिसंबोधनम् ३ वक्ष्यमाणैरित्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेमहाभागाः विवर्धयिषवोविशेषेणवर्धयितुमिच्छवः ॥ ७ ॥ प्रजापतीनांतद्भक्ष्यभोज्यदाहोऽनुचितइत्याह अहोइतित्रिभिः ऊर्जंभक्ष्यम् इषमन्नम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अतआतिष्ठतआश्रयत सतांमार्गमुपशमम् पित्रादिभिर्जुष्टम् ॥ ११ ॥ प्रजानांप्रजापतिरेवबंधुरतस्तज्जीविकानाशोनकर्तव्यइतिदृष्टांतपंचकेनाऽऽह तोकानांबालानांमातापितरौ अज्ञानांज्ञानदोबुधएवसुहृत् ॥ १२॥ ईश्वराधिष्ठानत्वाच्चभूतद्रोहो

माद्रुमेभ्योमहाभागादीनेभ्योद्रोग्धुमर्हथ ॥ विवर्धयिषवोयूयंप्रजानांपतयःस्मृताः ॥ ७॥ अहोप्रजापतिपतिर्भगवान्हरिरव्ययः ॥ वनस्पतीनोषधीश्चससर्जोर्जमिषंविभुः ॥ ८ ॥ अन्नंचराणाम[1]चराह्यप[2]दःपादचारिणाम् ॥ अह[3]स्ताहस्तयुक्तानांद्विपदांचचतुष्प[4]दः ॥ ९ ॥ यूयंचपित्राऽन्वादिष्टादेवदेवेनचानघाः ॥ प्रजासर्गायहिकथंवृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ ॥ १० ॥ आतिष्ठतसतांमार्गंकोपंयच्छतदीपितम् ॥ पित्रापितामहेनापिजुष्टंवःप्रपितामहैः ॥ ११ ॥ तोकानांपितरौबंधुर्दृशःपक्ष्मस्त्रियाःपतिः ॥ प[5]तिःप्रजानांभिक्षू[6]णांगृह्यज्ञानांबुधःसुहृत् ॥ १२ ॥ अंतर्देहेषुभूतानामात्माऽऽस्तेहरिरीश्वरः ॥ सर्वंतद्धिष्ण्[7]यमीक्षध्वमेवंवस्तोषितोह्यसौ ॥ १३ ॥ यःसमुत्पतितंदेहआकाशान्मन्युमुल्बणम् ॥ आत्मजिज्ञासयायच्छेत्सगुणानतिवर्तते ॥ १४ ॥ अलंदग्धैर्द्रुमैर्दीनैःखिलानांशिवमस्तुवः ॥ वार्क्षींह्येषावराकन्यापत्नीत्वेप्रतिगृह्यताम् ॥ १५॥ इत्यामंत्र्यवरारोहांकन्यामाप्सरसींनृप ॥ सोमोराजाययौदत्त्वातेधर्मेणोपयेमिरे ॥ १६ ॥ तेभ्यस्तस्यांसमभवद्दक्षःप्राचेतसःकिल ॥ यस्यप्रजाविसर्गेणलोकाआपूरितास्त्रयः ॥ १७॥

नयुक्तइत्याह अंतर्देहेष्विति वोयुष्माभिः ॥ १३ ॥ आकाशाद्देहेसमुत्पतितमाकस्मिकमित्यर्थः आत्मविचारेणयोनियच्छेत् ॥ १४ ॥ खिलानांशेषाणांवोयुष्माकंचशिवमस्तु वृक्षरक्षणार्थंतदीयांकन्यांददाति वार्क्षींवृक्षैःपालिता ॥ १५ ॥ आमंत्र्यसांत्वयित्वा आप्सरसीमप्सरसःप्रम्लोचायाःसुताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

१ अचराःफलाद्याः २ अपदस्तृणाद्याः ३ अहस्ताःपश्वाद्याः ४ चतुष्पदोमेषाद्याः ५ पतिःप्रजापतिः क्व०पु०नृपइतिपाठः ६ भिक्षूणांब्रह्मचर्यादीनांगृही गृहस्थः ७ धिष्ण्यमधिष्ठानम् ८ कंडोरुत्पन्नामित्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुहितृवत्सलइतितस्यकन्यावंशएवेत्युक्तम् ममभक्तः ॥ १८ ॥ प्रजापतिर्दक्षः ॥ १९ ॥ अबृंहितमसंवृद्धम् विंध्यस्यपादान्सन्निहितपर्वतान् ॥ २० ॥ २१ ॥ हंसगुह्याख्येनस्तोत्रेण कस्यदक्षस्य ॥ २२ ॥ परायसर्वोत्तमायनमोदधेनमनंकरोमि परत्वेहेतुः अवितथाअनुभूतिश्चिच्छक्तिर्यस्य अतोगुणत्रयाभासोजीवोनिमित्तंमायाचतयोर्बंधवेनियंत्रे एवमपिगुणेषुतत्त्वबुद्धिर्येषांतैर्जीवैरदृष्टंधामस्वरूपंयस्य तत्रहेतुः निवृत्तंमानंयस्मात् पाठांतरेनिवृत्तंनिरस्तंमानमवधिश्चयस्मात् तर्हिकथंतस्यसिद्धिरतआह स्वयंभुवेस्वप्रकाशाय ॥ २३ ॥ अदृष्टधामत्वंदर्शयन्नाह नेति पुरुषःसखाजीवोऽस्मिन्पुरेदेहेवसन्नप्यत्रैवसंवसतःसख्युर्यस्यसख्यंकरणप्रवर्तकत्वादिकंनावैतिनजानातितस्मै कुतः व्यक्तदृष्टेः

यथाससर्जभूतानिदक्षोदुहितृवत्सलः॥ रेतसामनसाचैवतन्ममावहितःश्रृणु ॥ १८ ॥ मनसैवासृजत्पूर्वंप्रजापतिरिमाःप्रजाः॥ देवासुरमनुष्यादीन्नभस्थलजलौकसः॥ १९ ॥ तमबृंहितमालोक्यप्रजासर्गंप्रजापतिः॥ विंध्यपादानुपव्रज्यसोऽचरद्दुष्करंतपः॥ २० ॥ तत्राघमर्षणंनामतीर्थंपापहरंपरम्॥ उपस्पृश्यानुसवनंतपसाऽतोषयद्धरिम्॥ २१ ॥ अस्तौषीद्धंसगुह्येनभगवंतमधोक्षजम्॥ तुभ्यंतदभिधास्यामिकस्यातुष्यद्यतो हरिः॥ २२॥ प्रजापतिरुवाच नमःपरायावितथानुभूतयेगुणत्रयाभासनिमित्तबंधवे॥ अदृष्टधाम्नेगुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानायदधेस्वयंभुवे॥ २३ ॥ नयस्यसख्यंपुरुषोऽवैतिसख्युःसखावसन्संवसतःपुरेऽस्मिन्॥ गुणोयथागुणिनोव्यक्तदृष्टेस्तस्मैमहेशायनमस्करोमि ॥ २४॥ देहोऽसवोऽक्षामनवोभूतमात्रानात्मानमन्यंचविदुःपरंयत्॥ सर्वंपुमान्वेदगुणांश्चतज्ज्ञोनवेदसर्वज्ञमनंतमीडे॥ २५॥

प्रपंचद्रष्टुः नहिद्रष्टादृश्योभवतीति प्रथमांतपाठेव्यक्तेप्रपंचएवदृष्टिर्यस्यसः गुणोविषयोगुणिनोविषयिणइंद्रियादेःसख्यंप्रकाशकत्वंयथानवेत्तितद्वत् ॥ २४ ॥ ननुगुणोजडत्वान्नजानातीतिजीवस्तुचेतनःकिमितिनजानात्यतआह देहइति देहश्चासवश्चप्राणाअक्षाणींद्रियाणि मनवश्चांतःकरणानिभूतानिचमात्राश्चतन्मात्राण्यात्मानंस्वरूपंदृश्यमन्यमिंद्रियवर्गंतयोःपरंदेवतावर्गंचनविदुः पुमान्जीवस्तुसर्वमेतत्त्रयंवेद गुणांश्चतन्मूलभूतान्वेद तज्ज्ञोऽपिसन्यंसर्वज्ञंनवेद तमनंतमीडेस्तौमि ॥ २५ ॥

---

१ निवृत्तमानावधयेस्वयंभुवेइत्येवंरूपे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अदृष्टधामत्वमुक्त्वास्वप्रकाशत्वमाह यदामनसउपरामःसमाधिर्नतुसुषुप्ताविवलयोनचजाग्रत्स्वप्नयोरिवविक्षेपः तदाह नामरूपेरूप्येतेयेनत
त्तथातस्य उपरामेहेतुः दृष्टंदर्शनंस्मृतिश्चतयोःसंप्रमोषान्नाशात् तदायःकेवलेनस्वरूपज्ञानेनप्रतीयतेतस्मैहंसायशुद्धायशुचिशुद्धंमनःसद्मप्र
तीतिस्थानंयस्यतस्मैनमः ॥ २६ ॥ एवंभूतःकेषांप्रतीयतइत्यपेक्षायामाह मनीषिणइतिद्वाभ्याम् विवेकिनोयंनिष्कर्षंतिविविच्यध्यायंतिस
निर्वाणसुखानुभूतिर्ममप्रसीदतामितिद्वयोरन्वयः एवंनिष्कर्षतांप्रतीयतइतिभावः किमितिनिष्कर्षंति स्वशक्तिभिर्गूढमप्रकाशमानम् कति
भिर्नवभिःपुनश्चत्रिवृद्भिःत्रिगुणाभिःसप्तविंशत्युपाधिभिर्गूढमष्टाविंशंनिष्कर्षंतीत्यर्थः यद्वा नवभिःप्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्ररूपा
भिः त्रिवृद्भिस्त्रिगुणात्मिकाभिः चकारात्षोडशविकाररूपाभिश्च कथंभूतंनिष्कर्षंति मनीषयांऽतर्हृदिसंनिवेशितंनिश्चलीकृतंपांचदश्यं
पंचदशसामिधेनीमंत्रैःप्रकाश्यमलौकिकंवह्निमिवाहंकारास्पदादात्मनोऽन्यंपरमात्मानंनिष्कर्षंतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ अशेषाविशेषायस्या

यदोपरामोमनसोनामरूपरूपस्यदृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् ॥ यईयतेकेवलयास्वसंस्थयाहंसायतस्मैशुचिसद्म
नेनमः॥ २६ ॥ मनीषिणोंऽतर्हृदिसंनिवेशितंस्वशक्तिभिर्नवभिश्चत्रिवृद्भिः ॥ वह्निंयथादारुणिपांचदश्यंम
नीषयानिष्कर्षंतिगूढम् ॥ २७॥ सवैममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः ॥ ससर्वनामासचवि
श्वरूपःप्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥ २८ ॥ यद्यन्निरुक्तंवचसानिरूपितंधियाऽक्षभिर्वामनसावोतयस्य ॥
माभूत्स्वरूपंगुणरूपंहितत्तत्सवैगुणापायविसर्गलक्षणः ॥ २९ ॥

स्तस्यामायायानिषेधेननिर्वाणसुखेऽनुभूतिर्यस्य अप्रसक्तनिषेधासंभवात्प्रसक्तिमाह सएवसर्वनामासएवविश्वरूपइति तद्रूपत्वेऽपवास्तव
त्वाभावान्निषेधःसंभवतीत्याह अनिरुक्ताआत्मनिशक्तिर्मायायस्यसः ॥ २८ ॥ ननुयदिकेवलयास्वसंस्थयाप्रतीयतेतर्हिसर्वनामत्वंविश्वरू
पत्वंचानुपपन्नंवागाद्यगोचरत्वादित्याशंक्यसर्वैर्नामभिर्वाच्यंप्रत्यक्षादिदृश्यंचतस्यस्वरूपंवस्तुतोमाभूत्तथापिमाययाघटतइतिश्लोकत्रयेणो
पपादयन्नमस्करोति यद्यदिति यद्यद्वचसानिरुक्तमभिहितंधियानिरूपितंव्यवसितमक्षभिर्वाइंद्रियैर्निरूपितंगृहीतमुतअपिमनसाऽपिनि
रूपितंसंकल्पितंयस्यस्वप्रकाशत्वंतस्यतत्स्वरूपंमाभूत् स्वरूपत्वाभावेहेतुः हियस्मात्तत्तद्गुणानामेवरूपम् पाठांतरेगुणैर्वर्धितम् सतुगुणव्य
तिरिक्तः यतोगुणानामपायविसर्गाभ्यांप्रलयोत्पत्तिभ्यांलक्ष्यतइतितथा चेतनाधिष्ठानंविनातयोरसंभवात् यद्वा यस्यस्वरूपंमाभून्नभवति
तस्मैनमइतितृतीयेनान्वयः ॥ २९ ॥

---

१ निर्वचनानर्हाअनिर्वचनीयेतियावत् २ माभूत्स्वरूपंगुणबृंहितंतदित्येवंरूपे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवंवस्तुतोगुणस्वरूपत्वाभावमंगीकृत्यानिरुक्तात्मशक्तिरित्यनेनद्योतितंमाययासर्ववाच्यत्वेनविश्वरूपत्वमाह यस्मिन्नधिकरणे यतोऽपादानात् येनकरणेन यस्यसंबंधि यस्मैसंप्रदानाय यदीप्सिततमम् यःकर्ता कुरुतेस्वतंत्रः कार्यतेचान्येनप्रयोज्यकर्त्रा तद्ब्रह्मेतिप्रत्येकंसंबंधः अत्रचसप्तभिर्यच्छब्दैःसप्तविभक्त्यर्थादर्शिताः यथेतिचक्रियाकारकसंबंधप्रकारवाचिनामव्ययानामर्थाः कुरुतेकार्यतेचेतिस्वार्थपरार्थक्रियाऽन्वयश्चसर्वेषांदर्शितः चशब्देनभावकर्मादिविहितप्रत्ययार्थाःसंगृहीताः तद्ब्रह्मैवेतिकुतस्तत्राऽऽह तद्धेतुस्तेषांकारणम् तत्कुतः सर्वेभ्यःप्राक्प्रसिद्धम् ननुब्रह्मादयस्तद्धेतवःश्रूयंतेऽवरेचदृश्यंतेतत्कथंब्रह्मैवतद्धेतुस्तत्राऽऽह परेषामवरेषांचहेतूनांपरमंकारणम् ननुसर्वकारणत्वेतस्यकिंनामसहकारिभवेत्तदानीमन्यस्याभावात् सत्यम् निरपेक्षमेवतत्कारणमित्याह अनन्यद्विजातीयशून्यम् एकंसजातीयशून्यंच तस्मैनमइत्युत्तरेणान्वयः ॥३०॥ नन्वेवंब्रह्मचेद्विश्वस्यहेतुस्तर्हिनकदाचिदनीदृशंजगदितिवदंतोमीमांसकाःकुतोऽत्रविवदंते नैश्चान्येस्वभाववादिनःसंवदं

यस्मिन्यतोयेनचयस्ययस्मैयद्योयथाकुरुतेकार्यतेच ॥ परावरेषांपरमंप्राक्प्रसिद्धंतद्ब्रह्मतद्धेतुरनन्यदेकम् ॥ ३० ॥ यच्छक्तयोवदतांवादिनांवैविवादसंवादभुवोभवंति ॥ कुर्वंतिचैषांमुहुरात्ममोहंतस्मैनमोऽनंतगुणायभूम्ने ॥ ३१ ॥ अस्तीतिनास्तीतिचवस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः॥अवेक्षितंकिंचनयोगसांख्ययोःसमंपरंह्यनुकूलंबृहत्तत् ॥ ३२ ॥

ते तेचतेचतत्त्वविद्भिर्बोधिताअपिकुतःपुनःपुनर्मुह्यंतितत्राऽऽह यस्यमायाविद्यायाःशक्तयोविवादस्यक्वचित्संवादस्यभुवःस्थानानिभवंतितस्मैनमः ॥ ३१ ॥ ननुकिंतद्ब्रह्मयस्यशक्तयोविवादादिभुवोभवंतितत्राऽऽह अस्तीति योगउपासनाशास्त्रम् तत्रहिविराड्रूपेणोपासनायांपातालपादादिकमस्तीत्युपास्यत्वेनविधीयते नास्तीतिसांख्यंज्ञानशास्त्रम् तत्रअपाणिपादःअचक्षुरश्रोत्रमितिचपादादिनास्तीतिनिषिध्यते तयोर्योगसांख्ययोर्यत्किंचित्सममनुवर्तमानमवेक्षितंप्रतीतंतद्बृहद्ब्रह्म विवादास्पदंब्रह्मेत्यर्थः[1] विवादंस्फुटयति भिन्नावस्तिनास्तीत्येवंभूतौविरुद्धौधर्मौययोः तयोर्भिन्नविषयत्वेऽपिविरोधोनस्यादित्येकस्थयोरित्युक्तमेकविषययोः कुतः वस्तुनिष्ठयोःपादादिविधिप्रतिषेधयोरेकवस्तुनिष्ठत्वात् समत्वेहेतुः परम् हियतः विधिप्रतिषेधयोर्विषयस्तयोःपादादिविषयत्वात् तथातर्हिविषयस्यसद्भावेकिंप्रमाणंतदाऽऽह अनुकूलमधिष्ठानंविनापादादिकल्पनाऽयोगात् अवधिंविनातन्निषेधायोगाच्च तयोरुपपादकत्वेनसिद्धमित्यर्थः तस्मैनमइतिपूर्वस्यानुषंगः ॥ ३२ ॥

---

१ विवादस्यास्पदमधिष्ठानम् क०पु० विवादेप्यविवादास्पदमितिपाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननूदासीनस्यसमस्यनमस्कारेकोलाभस्तत्राऽऽह यइति पादमूलंभजतामनुग्रहार्थंप्राकृतनामरूपरहितोऽपिजन्मभिरवतारैर्विशुद्धोर्जितस त्त्वानिरूपाणिकर्मभिर्नामानिचयोभेजे तत्कृतः भगवानचिंत्यैश्वर्यः समह्यंप्रसीदतु॥ ३३॥ननुत्वादृशाःसकामागणेशादीन्प्रार्थयंतेत्वंतुतान्वि हायकिमितिभगवंतमेवप्रार्थयसेतत्राऽऽह प्राकृतैरर्वाचीनैर्ज्ञानपथैरुपासनामार्गैर्यथाशयंतत्तद्वासनानुसारेणयोदेहगतोंऽतर्यामीतत्तद्देवतारू पेणविविधोभाति यथावायुःपार्थिवंगुणंचंपकादिगंधभेदमाश्रित्यनानागंधवान्विभाति रेणोर्गुणंधूसरत्वादिकमाश्रित्यनानारूपवान्प्रतीयते तद्वत्तस्यैवतत्तद्देवतारूपेणफलदातृत्वात्सईश्वरएवमेमनोरथंसत्यंकरोतुकिमंतर्गडुभिर्देवतांऽतरैरित्यर्थः तदुक्तंगीतासु योयोयांयांतनुंभक्तःश्र

योऽनुग्रहार्थंभजतांपादमूलमनामरूपोभगवाननंतः॥ नामानिरूपाणिचजन्मकर्मभिर्भेजेसमह्यंपरमःप्रसीदतु॥ ३३॥ यःप्राकृतैर्ज्ञानिपथैर्जनानांयथाशयंदेहगतोविभाति ॥ यथाऽनिलःपार्थिवमाश्रितोगुणंसईश्वरोमेकुरुतान्मनोरथम् ॥ ३४॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिस्तुतःसंस्तुवतःसतस्मिन्नघमर्षणे॥ आविरासीत्कुरुश्रेष्ठभगवान्भक्तवत्सलः॥ ३५॥ कृतपादःसुपर्णांसेप्रलंबाष्टमहाभुजः॥ चक्रशंखासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ॥ ३६ ॥ पीतवासाघनश्यामःप्रसन्नवदनेक्षणः ॥ वनमालानिवीतांगोलसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः॥ ३७॥ महाकिरीटकटकःस्फुरन्मकरकुंडलः॥ कांच्यंगुलीयवलयनूपुरांगदभूषितः॥३८॥ त्रैलोक्यमोहनंरूपंबिभ्रत्त्रिभुवनेश्वरः॥ वृत्तोनारदनंदाद्यैःपार्षदैःसुरयूथपैः॥ ३९ ॥ स्तूयमानोऽनुगायद्भिःसिद्धगंधर्वचारणैः॥ रूपंतन्महदाश्चर्यंविचक्ष्यागतसाध्वसः॥ ४० ॥

द्धयाऽर्चितुमिच्छति तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहम सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याऽऽराधनमीहते लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हि तानिति येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहमितिचेति ॥ ३४ ॥ संस्तुवतोदक्षस्यसभगवान्प्रत्यक्षोऽभूत् ॥ ३५ ॥ तंवर्णयतिसार्धैश्चतुर्भिः सुपर्णस्यांसेस्कंधेकृतौपादौयेन प्रलंबाअष्टौमहांतोभुजायस्य चक्राद्यष्टायुधधरः ॥ ३६ ॥ प्रसन्नंवदनमीक्षणेचयस्य वनमालयानिवीतंकंठादिपादांतव्याप्तमंगंयस्य लसंतौश्रीवत्सकौस्तुभौयस्य ॥ ३७ ॥ महांतिकिरीटकटकानियस्य स्फुरतीमकरकुंडलेयस्य कांच्यादिभिर्विभूषितः वलयमत्रपादभूषणंद्रष्टव्यम् कटकस्योक्तत्वात् ॥ ३८ ॥ त्रैलोक्यमोहनंश्रीपुरुषोत्तमाख्यम् सुरयूथपैर्लोकपालैः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

१ इतिसस्तवतस्तस्येतिक्वचित्पाठः अंकितांभपु०इतिस्तवैःसंस्तुवतइ०पा० २ विचक्ष्यगतसाध्वसइतिक०पा० मूलपाठेआसर्वतोगतंसाध्वसंभयंयस्येत्यर्थः बालबोधिन्यांतुजातसंभ्रमइत्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आपूरितानिमनोद्वाराणिइंद्रियाणिजितैः यथाकृदिन्योनद्योनिर्झरैरापूर्यंतेतथामहानंदाऽऽपूर्णत्वेनाद्वत्तिकत्वाद्वागादीनांनकिंचिद्वक्तुंशक्तोऽभू दित्यर्थः ॥ ४१ ॥ यद्यप्यसौनावोचत्तथाऽपिचित्तज्ञइदंवक्ष्यमाणमाह ॥ ४२ ॥ भावंभक्तिंगतःप्राप्तः ॥ ४३॥ यद्यतस्तेतपोऽस्यविश्वस्यो द्बृंहणंवृद्धिकरमतस्तेऽहंप्रीतः मत्तपसोलोकसमृद्ध्यर्थत्वेत्वत्प्रीतेःकिंकारणंतत्राऽऽह ममेति भूतानांविभूतयःसमृद्धयोभूयासुरितियदेषएवमम कामःअतोमत्कामपूरणादेवाहंप्रीतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ भूतिविस्तारप्रयत्नश्चतवोचितएवेत्याह ब्रह्मेति भवंतःप्रजापतयः भूतेरुद्भवस्यहेत वः ॥ ४५ ॥ विश्ववृद्ध्यर्थेनत्वत्तपसाहंप्रीतइत्युक्तंतदेवतपःस्तुवन्प्रसंगादन्यान्यपिलोकवृद्धिकराणिविद्यादीनिस्तौति तपोयमनियमादिस

ननामदंडवद्भूमौप्रहृष्टात्माप्रजापतिः॥ नकिंचनोदीरयितुमशकत्तीव्रयामुदा॥ आपूरितमनोद्वारैर्ह्रदिन्यइ वनिर्झरैः॥ ४१ ॥ तंतथाऽवनतंभक्तंप्रजाकामंप्रजापतिम्॥ चित्तज्ञःसर्वभूतानामिदमाहजनार्दनः॥ ४२॥ श्रीभगवानुवाच प्राचेतसमहाभागसंसिद्धस्तपसाभवान्॥ यच्छ्रद्धयामत्परयामयिभावंपरंगतः॥ ४३॥ प्रीतोऽहंतेप्रजानाथयत्तेऽस्योद्बृंहणंतपः ॥ ममैषकामोभूतानांयद्भूयासुर्विभूतयः ॥ ४४ ॥ ब्रह्माभवोभवंत श्चमनवोविबुधेश्वराः॥ विभूतयोममह्येताभूतानांभूतिहेतवः॥ ४५ ॥ तपोमेहृदयंब्रह्मंस्तनुर्विद्याक्रियाऽऽ कृतिः ॥ अंगानिक्रतवोजाताधर्मआत्माऽसवःसुराः॥ ४६॥ अहमेवासमेवाग्रेनान्यत्किंचांतरंबहिः ॥ सं ज्ञानमात्रमव्यक्तंप्रसुप्तमिवविश्वतः॥ ४७ ॥ मय्यनंतगुणेऽनंतगुणतोगुणविग्रहः ॥ यदासीत्ततएवाद्यःस्व यंभूःसमभूदजः॥ ४८॥

हितंध्यानंमेहृदयम् विद्यासांगमंत्रजपःसाध्यानंतनोतीतितनुर्देहः क्रियाध्यानादिविषयःपुंव्यापारोभावनाशब्दवाच्यस्तेनहिध्यानादिकमा क्रियतइत्याकृतिः जाताःसुनिष्पन्नाःक्रतवोंऽगानि शिरोवाएतद्यज्ञस्यवर्ग्यःग्रीवाउपसदश्चक्षुषीआज्यभागावित्यादिश्रुतेः धर्मःक्रत्वाद्यपूर्वमा त्मामनः हृदयाश्रयत्वात् सुरायज्ञभुजस्तएवासवःप्राणाः संतर्पणीयत्वात् ॥ ४६॥ तपसःसंतानवृद्धिहेतुत्वंदर्शयितुंद्वितीयोतृतीयोक्तमितिहास माहचतुर्भिः अहमेवेतिवस्त्वंतरव्यावृत्तिः आसमेवेतिक्रियांतरव्यावृत्तिः आंतरंग्राहकम् बहिर्ग्राह्यम् संज्ञानमात्रंचैतन्यमात्रम् अव्यक्तमिं द्रियवृत्तिभिरनभिव्यक्तम् अतएवप्रसुप्तमिव विश्वतःसर्वत्र॥ ४७॥ गुणतोमायातः गुणमयोविग्रहोब्रह्मांडम् ततस्तदैव अजोयोनिजः ॥ ४८॥

---

१ हेतुभूतैरित्यर्थः २ द्वितीयस्कंधेनवमाध्यायेसआदिदेवइत्यादिना तृतीयस्कंधेचाष्टमाध्यायमारभ्योक्तमित्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

खिलमसमर्थमिव ॥ ४९ ॥ मेमयातपतपेत्यभिहितःसन् येनतपसा ॥५०॥ संततिवृद्ध्युपायमाह एषेति अंगहेदक्ष पंचजनाख्यस्यप्रजापतेः ॥ ५१ ॥ मिथुनस्ययोर्व्यवायोरतिःसएवधर्मोयस्यसत्वम् तथाभूतायांतस्याम् ॥ ५२ ॥ माययानिमित्तभूतया स्त्रियासहमिथुनीभूय भविष्यंतिपुत्रादिरूपेणोत्पत्स्यंते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इतिषष्ठेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥ ७ ॥ पंचमेनारदेनाथवाचःकूटैस्तुनाशितान् ॥ सु

सर्वैयदामहादेवोममवीर्योपबृंहितः॥ मेनेखिलमिवात्मानमुद्यतःसर्गकर्मणि ॥ ४९ ॥ अथमेऽभिहितोदेवस्तपोऽतप्यतदारुणम् ॥ नवविश्वसृजोयुष्मान्येनादावसृजद्विभुः ॥५०॥ एषापंचजनस्यांगदुहितावैप्रजापतेः॥ असिक्नीनामपत्नीत्वेप्रजेशप्रतिगृह्यताम् ॥ ५१ ॥ मिथुनव्यवायधर्मस्त्वंप्रजासर्गमिमंपुनः॥ मिथुनव्यवायधर्मिण्यांभूरिशोभावयिष्यसि॥ ५२॥ त्वत्तोऽधस्तात्प्रजाःसर्वामिथुनीभूयमायया ॥ मदीययाभविष्यंतिहरिष्यंतिचमेबलिम् ॥ ५३॥ श्रीशुकउवाच इत्युक्त्वामिषतस्तस्यभगवान्विश्वभावनः॥ स्वप्नोपलब्धार्थइवतत्रैवांतर्दधेहरिः॥ ५४॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥ ॥ ७॥ श्रीशुकउवाच तस्यांसपांचजन्यांवैविष्णुमायोपबृंहितः॥ हर्यश्वसंज्ञानयुतंपुत्रानजनयद्विभुः॥ १॥ अपृथक्धर्मशीलास्तेसर्वेदाक्षायणानृप॥ पित्राप्रोक्ताःप्रजासर्गेप्रतीचींप्रययुर्दिशम् ॥ २ ॥ तत्रनारायणसरस्तीर्थंसिंधुसमुद्रयोः॥ संगमोयत्रसुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् ॥३॥ तदुपस्पर्शनादेवविनिर्धूतमलाशयाः॥ धर्मेपारमहंस्येचप्रोत्पन्नमतयोऽप्युत॥ ४॥

तानाकर्ण्यदक्षोऽमुंशशापेतिनिरूप्यते ॥ १ ॥ १ ॥ अपृथग्धर्मशीलाएकाचारस्वभावाः ॥ २ ॥ तत्रप्रतीच्यांदिशिसिंधोर्नद्याःसमुद्रस्यचयत्रसंगमस्तत्रस्थंनारायणसरोनामतीर्थंप्रययुरित्यन्वयः सुमहदतिविस्तीर्णम् ॥ ३ ॥ विनिर्धूतोमलोरागादिर्यस्मात्सआशयोयेषाम् ॥ ४ ॥

---

१ युष्मानित्युक्त्याब्रह्मपुत्रएवमहादेवशापादिदानींप्रचेतोभ्यःपुनरुत्पन्नोयमितिसूचितम् स्पष्टंचेदंचतुर्थस्कंधेत्रिंशेऽध्याये २ उतात्यर्थविकल्पयोः समुच्चयेवितर्केचप्रश्नेचपादपूरणेइतिमेदिनीकोशादुतअत्यर्थमुग्रंतपइत्यन्वयः पादपुरणार्थंवाउतेति पुस्तकांतरेतुप्रोत्पन्नमतयोऽभवन्नितिपाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तान्शुद्धसत्त्वानपिपित्रादेशजाड्येनप्रजाविवृद्धयेयत्तानुद्युक्तान्ददर्श ॥ ५ ॥ अहोकष्टंमोक्षमार्गाधिकारिणःसंतएतेप्रवृत्तिनिष्ठैःकर्मभिर्न श्येरन्नितिकृपयातान्निगूढार्थैर्वाक्यैरुपदिशतिस्मतदाह उवाचेतिचतुर्भिः पालकाःसंतोऽपिबालिशाअज्ञायूयंकथंप्रजाःस्रक्ष्यथ बतेतिखेदे बालकाइतिपाठेबालिशत्वेहेतुः ॥ ६ ॥ एकएवपुरुषोयस्मिंस्तद्राष्ट्रमदृष्ट्वेत्यनुषंगः बिलंचेत्यादिद्वितीयांतानामविज्ञायकथंसर्गंकरिष्यथेति तृतीयेनान्वयः ॥ ७ ॥ पंचपंचानांपंचविंशतेरद्भुतंगृहम् क्षौरपव्यंक्षुरैःपविभिर्वज्रैश्चनिर्मितमिवातितीक्ष्णंदृढंचेत्यर्थः स्वयंस्वतंत्रम् भ्रमिंभ्र मणस्वभावम् ॥ ८ ॥ विपश्चितःसर्वज्ञस्यस्वपितुरादेशमात्मनोऽनुरूपमविद्वांसोऽजानंतःपूर्वोक्तंचैकपुरुषंराष्ट्रमित्याद्यविज्ञायाहोकथंसर्गंक

तेपिरेतपएवोग्रंपित्रादेशेनयंत्रिताः॥ प्रजाविवृद्धयेयत्तान्देवर्षिस्तान्ददर्शह॥ ५॥ उवाचचाथहर्यश्वाःकथं स्रक्ष्यथवैप्रजाः ॥ अदृष्ट्वांऽतंभुवोयूयंबालिशाबतपालकाः ॥ ६ ॥ तथैकपुरुषंराष्ट्रंबिलंचादृष्टनिर्गमम् ॥ बहुरूपांस्त्रियंचापिपुमांसंपुंश्चलीपतिम् ॥ ७ ॥ नदीमुभयतोवाहांपंचपंचाद्भुतंगृहम्॥ क्वचिद्धंसंचित्रकथं क्षौरपव्यंस्वयंभ्रमिम्॥ ८॥ कथंस्वपितुरादेशमविद्वांसोविपश्चितः॥ अनुरूपमविज्ञायअहोसर्गंकरिष्यथ ॥ ९॥ श्रीशुकउवाच तन्निशम्याथहर्यश्वाऔत्पत्तिकमनीषया॥ वाचःकूटंतुदेवर्षेःस्वयंविममृशुर्धिया॥ ॥ १०॥ भूःक्षेत्रंजीवसंज्ञंयदनादिनिजबंधनम्॥ अदृष्ट्वातस्यनिर्वाणंकिमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ ११॥ एकएवेश्वरस्तुर्योभगवान्स्वाश्रयःपरः॥ तमदृष्ट्वाऽभवंपुंसःकिमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ १२॥

रिष्यथेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ वाचःकूटंपरोक्षवादेनार्थांतरमिवप्रतीयमानंवचनम् औत्पत्तिकीसहजामनीषाविचारशक्तिर्यस्यास्तयाधियास्वय मेवविममृशुर्विचारितवंतः ॥ १० ॥ नारदोक्तदशवाक्यानांतैर्विमृश्यनिर्णीतानर्थानाहदशभिः अदृष्ट्वांऽतंभुवइत्यत्रभूशब्दार्थमाह भूरितिक्षे त्रंतच्चात्रजीवसंज्ञंलिंगशरीरम् यन्निजबंधनमात्मनोबंधकारणम् अंतशब्दार्थमाह निर्वाणंनाशम् असद्भिर्मोक्षानुपयोगिभिः कर्मभिःकिंभ वेन्नकिमपि ॥ ११ ॥ एकपुरुषमित्यस्यार्थमाह एकएवेति तुर्यःसर्वसाक्षी स्वाश्रयःस्वाधारः अभवंनित्यमुक्तम् असद्भिरीश्वरासमर्पितैः कर्मभिः ॥ १२ ॥

---

१ तस्यजीवसंज्ञितस्यलिंगशरीरस्य २ पूर्ववाक्यस्थराष्ट्रशब्देनजगद्विवक्षितम् तथासतितत्रजगतिईश्वरोनियंतृत्वेनस्थितइत्याद्यर्थः ३ जन्महेतुः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बिलंचादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह पुमान्यद्गत्वाप्राप्य बिलस्वर्गंपातालंगतइवनैवैतिनावर्ततेतत्प्रत्यक्धामज्योतीरूपंब्रह्मअविदोऽविदुषः असद्भिर्नश्वरस्वर्गादिसाधनैःकर्मभिः ॥ १३ ॥ बहुरूपांस्त्रियमित्यस्यार्थमाह नानारूपेति स्वैरिणीवपुंश्चलीवविमोहकैरजआदिगुणैरन्विता तन्निष्ठांतस्याअवसानंविवेकमगतस्याप्राप्तस्य असद्भिरशांतैः ॥ १४ ॥ पुमांसंपुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह तस्याःसंगेनभ्रंशितमैश्वर्यं स्वातंत्र्यंयस्य कुत्सिताभार्यायस्यतद्वत् तस्यागतीःसुखदुःखलक्षणाःसंसरंतंगच्छंतंजीवमबुधस्याजानतः असद्भिर्बुद्ध्यविवेकप्राप्तैः ॥ १५ ॥ नदीमुभयतोवाहामित्यस्यार्थमाह सृष्ट्यप्ययौकरोतीत्युभयतःप्रवाहोदर्शितः वेलाकूलंप्रवाहपतितानांनिर्गमस्थानंतपोविद्यादितस्यांतेसमी

पुमान्नैवैतियद्गत्वाबिलस्वर्गंगतोयथा ॥ प्रत्यग्धामाऽविदइहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १३ ॥ नानारूपाऽऽत्मनोबुद्धिःस्वैरिणीवगुणान्विता ॥ तन्निष्ठामगतस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १४ ॥ तत्संगभ्रंशितैश्वर्यंसंसरंतं कुभार्यवत् ॥ तद्गतीरबुधस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १५ ॥ सृष्ट्यप्ययकरींमायांवेलाकूलांतवेगिताम् ॥ मत्तस्यतामविज्ञस्यकिमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १६ ॥ पंचविंशतितत्त्वानांपुरुषोऽद्भुतदर्पणम् ॥ अध्यात्ममबुधस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १७ ॥ ऐश्वरंशास्त्रमुत्सृज्यबंधमोक्षानुदर्शनम् ॥ विविक्तपदमज्ञायकिमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १८ ॥

पेवेगितांनिर्गमप्रतिबंधायक्रोधाहंकारादिभिःकृतवेगाम् मत्तस्यतद्वेगेनविवशस्य अतएवतांतथाभूतामविज्ञस्याविचारयतः असद्भिर्मायिकैः यद्वा वेलाकूलंसमुद्रस्यव्यवहारस्थानंतस्यसमीपेसमुद्रवृद्धिह्रासाभ्यांयथोभयतोंऽतर्बहिःकृतवेगानदीभवत्येवंसमुद्रतुल्यस्याऽऽत्मनो व्यवहारस्थानेदेहेजन्ममरणादिभिःकृतवेगामित्यर्थः वेगिनीमितिपाठेवेगवतीम् ॥ १६ ॥ पंचपंचेत्यस्यार्थमाह पंचविंशतितत्त्वानांपुरुषोंऽतर्यामी अद्भुतदर्पणमाश्चर्यरूपआश्रयः अध्यात्मंकार्यकारणसंघाताधिष्ठातारम् तमबुधस्य असद्भिर्मिथ्यास्वातंत्र्यकृतैः ॥ १७ ॥ क्वचिद्धंसमित्यस्यार्थमाह ऐश्वरमीश्वरप्रतिपादकम् विविक्तंपदंचिज्जडरूपंवस्तुयेनेतिहंसपदव्याख्यानम् बंधमोक्षावनुदर्शयतीतितथा अनेनचित्राःकथायस्येतिव्याख्यातम् तदुत्सृज्यानभ्यस्य अज्ञायाविदुषः असद्भिर्बहिर्मुखैः ॥ १८ ॥

॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षौरपव्यमित्यस्यार्थमाह कालचक्रमिति भ्रमिर्भ्रमणात्मकम् तीक्ष्णमितिनिष्कर्षयदितिचक्षौरपव्यपदंव्याख्यातम् तदबुधस्यातएवफलस्यनित्यबुद्ध्याकाम्यकर्मानुष्ठानेत्रैगुण्यबाहुल्यादसद्भिः ॥१९॥ स्वपितुरादेशमित्यस्यार्थमाह शास्त्रस्यस्वपितुर्द्वितीयजन्महेतोः तदनुरूपाय निवृत्त्यनुरूपाय[1] निवर्तकमादेशंयोनवेदसकथंगुणविश्रंभीगुणमयप्रवृत्तिमार्गविश्वासवान्सन्नुपक्रमेतस्वध्यादौप्रवर्तेत मोक्षेशब्रह्मबुद्धीनां जीवमायांऽतरात्मनाम् ॥ शास्त्रकालोपदेशानामज्ञानेकिमुकर्मभिरितिवाचःकूटसंग्रहश्लोकः ॥ २० ॥ इतिव्यवसिताएवंनिश्चितवंतः

कालचक्रंभ्रमिस्तीक्ष्णंसर्वंनिष्कर्षयज्जगत्॥ स्वतंत्रमबुधस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १९ ॥ शास्त्रस्यपितुरादेशंयोनवेदनिवर्तकम्॥ कथंतदनुरूपायगुणविश्रंभ्युपक्रमेत् ॥ २० ॥ इतिव्यवसिताराजन्हर्यश्वाएकचेतसः॥ प्रययुस्तंपरिक्रम्यपंथानमनिवर्तनम् ॥ २१ ॥ स्वरब्रह्मणिनिर्भातहृषीकेशपदांबुजे॥ अखंडंचित्तमावेश्यलोकाननुचरन्मुनिः ॥ २२ ॥ नाशंनिशम्यपुत्राणांनारदाच्छीलशालिनाम्॥ अन्वतप्यतकःशोचन्सुप्रजास्त्वंशुचांपदम्॥ २३ ॥ सभूयःपांचजन्यायामजेनपरिसांत्वितः॥ पुत्रानजनयद्दक्षःशबलाश्वान्सहस्रशः॥२४॥ तेऽपिपित्रासमादिष्टाःप्रजासर्गेधृतव्रताः॥ नारायणसरोजग्मुर्यत्रसिद्धाःस्वपूर्वजाः[2] ॥२५॥ तदुपस्पर्शनादेवविनिर्धूतमलाशयाः॥ जपंतोब्रह्मपरमंतेपुस्तेऽत्रमहत्तपः ॥ २६ ॥ अब्भक्षाःकतिचिन्मासान्कतिचिद्वायुभोजनाः॥ आराधयन्मंत्रमिममभ्यस्यंतइडस्पतिम्॥ २७॥

एकचेतसऐकमत्ययुक्ताः तंनारदंप्रदक्षिणीकृत्यपुनरावृत्तिमार्गंप्रययुः ॥ २१ ॥ निर्भातःसाक्षात्कृतोयोहृषीकेशस्तस्यपदांबुजे अनुचरदन्वचरदित्यर्थः॥ २२ ॥ नाशमदर्शनंस्वधर्मभ्रंशंवा शीलेनशालंतेशोभंतइतितथातेषाम् कोदक्षः सुप्रजास्त्वंसत्पुत्रवत्त्वम् शुचांशोकानांस्थानम् ॥ २३ ॥ अजेनब्रह्मणा सहस्रशःसहस्रसंख्यान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ परमंब्रह्मप्रणवंवक्ष्यमाणमंत्रंवा ॥ २६ ॥ इडस्पतिंवाचांमंत्राणांपतिंविष्णुमाराधयामासुः ॥ २७॥

---

१ निवृत्त्यर्हमधिकारिणमुद्दिश्येत्यर्थः निवृत्त्यर्हायेतिक्वचित्पाठः २ स्वज्येष्ठभ्रातरः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विशुद्धसत्त्वाश्रयायपरमहंसायनमोधीमहि ॥ २८ ॥ प्रतिसर्गेधीर्येषांतान् वाचःकूटानिअदृष्ट्वांऽतंभुवइत्यादीनिपूर्वोक्तानिप्राह ॥ २९ ॥ हेदाक्षायणाःसंश्रृणुतेत्यादिपुनरन्यदपिप्राह निगममुपदेशम् अन्विच्छतावलोकयत ॥ ३० ॥ प्रायणंप्रकृष्टंगमनम् पुण्यमेवबंधुर्यस्य मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः ॥ ३१ ॥ अमोघंदर्शनंयस्य हेमारिषआर्य ॥ ३२ ॥ सध्रीचीनंसमीचीनम् प्रतीचीनंप्रत्यग्वृत्तिलभ्यम् अनुपथमनु

ओंनमोनारायणायपुरुषायमहात्मने ॥ विशुद्धसत्त्वधिष्ण्यायमहाहंसायधीमहि ॥ २८ ॥ इतितानपिरा जेंद्रप्रतिसर्गधियोमुनिः ॥ उपेत्यनारदःप्राहवाचःकूटानिपूर्ववत् ॥ २९ ॥ दाक्षायणाःसंश्रृणुतगदतोनिग मंमम ॥ अन्विच्छतानुपदवींभ्रातॄणांभ्रातृवत्सलाः ॥ ३० ॥ भ्रातॄणांप्रायणंभ्रातायोऽनुतिष्ठतिधर्मवित् ॥ सपुण्यबंधुःपुरुषोमरुद्भिःसहमोदते ॥ ३१ ॥ एतावदुक्त्वाप्रययौनारदोऽमोघदर्शनः ॥ तेऽपिचान्वगमन्मार्गं भ्रातॄणामेवमारिष ॥ ३२ ॥ सध्रीचीनंप्रतीचीनंपरस्यानुपथंगताः ॥ नाद्यापितेनिवर्तंतेपश्चिमायामिनीरिव ॥ ३३ ॥ एतस्मिन्कालउत्पातान्बहून्पश्यन्प्रजापतिः ॥ पूर्ववन्नारदकृतंपुत्रनाशमुपाश्रृणोत् ॥ ३४ ॥ चुक्रो धनारदायासौपुत्रशोकविमूर्छितः ॥ देवर्षिमुपलभ्याऽऽहरोषाद्विस्फुरिताधरः ॥ ३५ ॥ दक्षउवाच अहो असाधोसाधूनांसाधुलिंगेननस्त्वया ॥ असाध्वकार्यर्भकाणांभिक्षोर्मार्गःप्रदर्शितः ॥ ३६ ॥

गुणंपंथानम् पश्चिमायामिनीर्गतारात्रयइव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पुत्राणांपारमहंस्यनिष्ठामुपश्रुत्यदक्षोपिप्रायशोविरक्तःस्यादितितदनुग्रहार्थं देवर्षिस्तत्पार्श्वगतस्तदातमुपलभ्यदक्षआह ॥ ३५ ॥ साधोरिवलिंगंवेषोयस्यतेनत्वयानोऽस्मदीयानामर्भकाणामसाध्वकारिकृतम् तदे वाऽऽह साधूनांस्वधर्मप्रवृत्तानांभिक्षोर्योमार्गःसप्रदर्शितः ॥ ३६ ॥

१ परस्यपरमेश्वरस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुसंन्यासिनोमार्गःसाधुरेवमोक्षहेतुत्वात् सत्यम् ऋणत्रयापाकरणंविनातुमहाननर्थएवेत्याह ऋणैरिति जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यः एषवाअनृणोयःपुत्रीयज्वाब्रह्मचारीवासीतिश्रुतेः ऋणैरमुक्तानाम् नमीमांसिता निविचारितानिकर्माणियैः तेषांतावदृणविमोकोनास्ति तदुत्तरकालभावित्वाच्चपुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेनपितृदेवर्षिऋणाद्विमुक्ति श्चनास्ति अतोहेपापविषयभोगत्यागादिहलोकेश्रेयसोविघातःकृतः मोक्षानधिकारित्वाच्चपरलोकेऽपिश्रेयसोविघातःकृतइत्यर्थः तथाचम नुः ऋणानित्रीण्यपाकृत्यमनोमोक्षेनिवेशयेत् अनपाकृत्यमोक्षंतुसेवमानोव्रजत्यधइति ॥ ३७ ॥ बालानांमतिंपुत्रादिविषयांभिनत्तीतित था एवंनिरनुक्रोशोनिर्घृणः हरेर्यशोनाशकःसंस्तत्पार्षदानांमध्येकथंचरसि ॥ ३८ ॥ निर्लज्जत्वमेवाऽऽह नन्विति ननुत्वामृतेभागवताःसर्वेभू

ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणाम् ॥ विघातःश्रेयसःपापलोकयोरुभयोःकृतः ॥३७॥ एवंत्वंनिरनुक्रोशोबालानांमतिभिद्धरेः ॥ पार्षदमध्येचरसियशोहानिरपत्रप ॥३८॥ननुभागवतानित्यंभूतानुग्रहकातराः ॥ ऋतेत्वांसौहृदघ्नंवैवैरंकरमवैरिणाम् ॥३९॥नेत्थंपुंसांविरागःस्यात्त्वयाकेवलिनामृषा ॥ मन्यसेयद्युपशमंस्नेहपाशनिकृंतनम् ॥४०॥ नानुभूयनजानातिपुमान्विषयतीक्ष्णताम् ॥ निर्विद्यतेस्वयंतस्मान्नतथाभिन्नधीःपरैः ॥४१॥ यन्नस्त्वंकर्मसंधानांसाधूनांगृहमेधिनाम् ॥ कृतवानसिदुर्मर्षंविप्रियंतवमर्षितम् ॥ ४२॥

तानुग्रहपरवशास्त्वंतुभूतविप्रियंकुर्वन्कथंनलज्जसइतिभावः ॥ ३९ ॥ ननुवैराग्यादुपशमउपशमाच्चभूतस्नेहपाशच्छेदनंभवति नचविरक्त स्यऋणत्रयापाकरणमावश्यकम् यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत् यदिवेतरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्यादिश्रुतेः अतोवैराग्योपदेशेनतेषांमया ऽनुग्रहएवकृतइतिचेत्तत्राऽऽह नेति यद्यपित्वमेवंमन्यसेतथाऽपिमृषाकेवलिनाज्ञानंविनाऽवधूतवेषेणत्वयेत्थंमतिचालनेकृतेऽपिपुंसांविरागो नैवस्यात् नचविरागंविनोपशमोनचतेनविनास्नेहपाशनिकृंतनमित्यर्थः ॥ ४० ॥ इत्थंविरागोनस्यादित्यत्रहेतुमाह नानुभूयाननुभूयविष याणांतीक्ष्णतांदुःखहेतुत्वंनजानाति तस्माद्विषयानुभवेनतीक्ष्णत्वज्ञानात् ॥ ४१ ॥ अतस्त्वयाऽस्माकमप्रियमेवकृतंतथाऽपिवयंनकुर्मइत्याह यदिति कर्मसंधानांकर्ममर्यादानाम् कर्तुमंधानामितिपाठेविप्रियंकर्तुमजानतामित्यर्थः दुःसहंयत्त्वंकृतवानसितन्मर्षितंसोढम् ॥ ४२ ॥

---

१ आश्चर्येसंबोधनेवानन्विति २ कर्मविषयेसंधामर्यादायेषांतेषाम् क०पु०मूलेटीकायांचकर्तसंधानामितिपाठः तत्रकर्तंकर्म धृतश्चायंपाठश्चक्रवर्तिना ३ यत्तच्छब्दयो रध्याहारः

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथाऽपितवाभद्रंभविष्यत्येवेत्याह तंतुकृंतनसंतानच्छेदक यद्यस्मादभद्रंपुत्राणांस्थानभ्रंशमचरस्तत्तस्मात्तवलोकेषुभ्रमतःपदंस्थानंनभवेदितिमृदुच्छलेनशापः ॥ ४३ ॥ बाढंतथेतिस्वीकृतवान् ईश्वरोऽपिप्रतिशप्तुंसमर्थोऽपितितिक्षेतसहेतेतियदेतावानेव ॥ ४४ ॥ ॥ इति भागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेटीकायांपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥६॥ ॥ षष्ठेदक्षेणसृष्टायांकन्याषष्ट्यांप्रकीर्तिताः ॥ पृथग्वंशायतोजातोविश्वरूपोदितेःसुतात् ॥१॥ नारदात्पुत्राणांनाशमाशंकमानोदुहितॄर्जनयामास ॥ १ ॥ कायकश्यपाय द्विषट्द्विगुणाःषट्द्वादशया

तंतुकृंतनयन्नस्त्वमभद्रमचरःपुनः ॥ तस्माल्लोकेषुतेमूढनभवेद्भ्रमतःपदम् ॥ ४३ ॥ श्रीशुकउवाच प्रतिजग्राहतद्बाढंनारदःसाधुसंमतः ॥ एतावान्साधुवादोहितितिक्षेतेश्वरःस्वयम् ॥ ४४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेनारदशापोनामपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ श्रीशुकउवाच ततःप्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतःस्वयंभुवा ॥ षष्टिंसंजनयामासदुहितॄःपितृवत्सलाः ॥ १ ॥ दशधर्मायकायेंदोर्द्विषट्त्रिणवदत्तवान् ॥ भूतांगिरःकृशाश्वेभ्योद्वेद्वेतार्क्ष्यायचापराः ॥ २ ॥ नामधेयान्यमूषांत्वंसापत्यानांचमेशृणु ॥ यासांप्रसूतिप्रसवैर्लोकाआपूरितास्त्रयः ॥ ३ ॥ भानुर्लंबाककुब्जामिर्विश्वासाध्यामरुत्वती ॥ वसुर्मुहूर्तासंकल्पाधर्मपत्न्यःसुतान्शृणु ॥ ४ ॥ भानोस्तुदेवऋषभइंद्रसेनस्ततोनृप ॥ विद्योतआसील्लंबायास्ततश्चस्तनयित्नवः ॥ ५ ॥ ककुभःसंकटस्तस्यकीकटस्तनयोयतः ॥ भुवोदुर्गाणिजामेयःस्वर्गोनंदिस्ततोऽभवत् ॥ ६ ॥ विश्वेदेवास्तुविश्वायाअप्रजांस्तान्प्रचक्षते ॥ साध्योगणस्तुसाध्यायाअर्थसिद्धिस्तुतत्सुतः ॥ ७ ॥ मरुत्वांश्चजयंतश्चमरुत्वत्यांबभूवतुः ॥ जयंतोवासुदेवांशउपेंद्रइतियंविदुः ॥ ८ ॥

सुताः त्रयोदशेत्यर्थः इंदोःसोमाय त्रिणवसप्तविंशतिम् तार्क्ष्यायनामांतरंप्राप्तायकश्यपायैव अपराअवशिष्टाश्चतस्रः ॥ २ ॥ सापत्यानामपत्यसहितानाम् मेमत्तःशृणु प्रसूतिप्रसवैःपुत्रपौत्रादिभिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ततोदेवऋषभात् ॥ ५ ॥ यतःकीकटाद्भुवोदुर्गाणिदुर्गाभिमानिनोदेवाः जामेयोजाम्याःपुत्रःस्वर्गस्ततःस्वर्गान्नंदिःपुत्रोऽभवत् ॥ ६ ॥ तत्सुतःसाध्यानांसुतः ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ केषु॰पु॰मूलेटीकायांच वेदऋषभइतिपा॰ २ अस्योपेंद्रत्वंकल्पभेदाभिप्रायेण चक्रवर्तीतुअदित्याःपुत्रउपेंद्रइवजयंतोऽप्युपेंद्रसंज्ञइत्यर्थइतिव्याचख्यौ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ बसोर्वंशस्य भूयस्त्वादंतेनिर्देशः मेमत्तः ॥ १० ॥ अभिमतिर्नामपत्नीतस्याहर्षादयःपुत्राः ॥ ११ ॥ सहश्चआयुश्चपुरोजवश्चपुत्राः पुरःपुराणि ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्कंदश्चकृत्तिकासुतोऽग्नेःपुत्रः षाण्मातुरइत्यग्निभूरितिचप्रसिद्धेः ततःस्कंदात् ॥ १४ ॥ आकृतीपतिःशिल्पाचार्यः ततोविश्वकर्मणश्चाक्षुषोमनुरासीत् ॥ १५ ॥ विभावसोरुषानामभार्या अथआतपात्पंचयामोदिवसोजातः अतएवरात्रिस्त्रियामा

मौहूर्तिकादेवगणामुहूर्तायाश्चजज्ञिरे ॥ येवैफलंप्रयच्छंतिभूतानांस्वस्वकालजम् ॥ ९ ॥ संकल्पायाश्चसंकल्पःकामःसंकल्पजःस्मृतः॥वसवोऽष्टौवसोःपुत्रास्तेषांनामानिमेशृणु॥१०॥द्रोणःप्राणोध्रुवोर्कोऽग्निर्दोषोवसुर्विभावसुः॥ द्रोणस्याभिमतेःपत्न्याहर्षशोकभयादयः॥११॥ प्राणस्योर्जस्वतीभार्यासहआयुःपुरोजवः॥ ध्रुवस्यभार्याधरणिरसूतविविधाःपुरः ॥ १२॥ अर्कस्यवासनाभार्यापुत्रास्तर्षादयःस्मृताः ॥ अग्नेर्भार्यावसोर्धारापुत्राद्रविणकादयः ॥ १३ ॥ स्कंदश्चकृत्तिकापुत्रोयेविशाखादयस्ततः॥ दोषस्यशर्वरीपुत्रःशिशुमारोहरेःकला ॥ १४॥ वसोरांगिरसीपुत्रोविश्वकर्माकृतीपतिः ॥ ततोमनुश्चाक्षुषोभूद्विश्वेसाध्यामनोःसुताः ॥ १५॥विभावसोरसूतोषाव्युष्टंरोचिषमातपम् ॥ पंचयामोऽथभूतानियेनजाग्रतिकर्मसु॥१६॥सरूपाऽसूतभूतस्यभार्यारुद्रांश्चकोटिशः॥ रैवतोऽजोभवोभीमोवामउग्रोवृषाकपिः ॥ १७॥ अजैकपादहिर्बुध्न्योबहुरूपोमहानिति॥ रुद्रस्यपार्षदाश्चान्येघोराभूतविनायकाः ॥ १८ ॥ प्रजापतेरंगिरसःस्वधापत्नीपितॄनथ॥ अथर्वांगिरसंवेदंपुत्रत्वेचाकरोत्सती॥ १९॥

प्रदोषप्रत्यूषयोर्दिवसस्यावयवत्वात् ॥ १६ ॥ भूतस्यद्वेभार्येतयोर्वंशमाह सरूपेति ॥ १७ ॥ महानित्येवमेकादशरूपस्यरुद्रस्यपार्षदाःप्रेतादयः अन्येन्यस्यांजाताः ॥ १८ ॥ अंगिरसःस्वधासतीचेतिद्वेभार्येतयोर्वंशमाह प्रजापतेरिति स्वधानामपत्नीपितॄन्पुत्रत्वेऽकरोत् अथसतीचाथर्वांगिरसंनामवेदम् ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृशाश्वस्यार्चिर्धिषणेतिद्वेभार्येतयोर्वंशमाह कृशाश्वइति ॥ २० ॥ २१ ॥ सुपर्णाविनता अनूरुमरुणम् ॥ २२ ॥ रोहिण्यामेवप्रेमातिशये नान्यासामुपेक्षणात्कुपितस्यदक्षस्यशापाद्यक्ष्मयहार्दितःक्षयरोगपीडितःसंस्तास्वनपत्योऽभूत् ॥ २३॥ तंदक्षंप्रसाद्यकेवलंकलाएवलेभेनत्वप

कृशाश्वोऽर्चिषिभार्यायांधूम्रकेशमजीजनत्॥ धिषणायांवेदशिरोदेवलंवयुनंमनुम् ॥ २० ॥ तार्क्ष्यस्यविनताकद्रूःपतंगीयामिनीइति॥ पतंग्यसूतपतगान्यामिनीशलभानथ॥ २१॥सुपर्णाऽसूतगरुडंसाक्षाद्यज्ञेशवाहनम्॥ सूर्यसूतमनूरुंचकद्रूर्नागाननेकशः ॥ २२॥ कृत्तिकादीनिनक्षत्राणींदोःपत्न्यस्तुभारत ॥ दक्षशापात्सोऽनपत्यस्तासुयक्ष्मग्रहार्दितः ॥ २३ ॥ पुनःप्रसाद्यतंसोमःकलालेभेक्षयेदिताः ॥ शृणुनामानिलोकानांमातॄणांशंकराणिच ॥ २४॥ अथकश्यपपत्नीनांयत्प्रसूतमिदंजगत्॥ अदितिर्दितिर्दनुःकाष्ठाअरिष्टासुरसाइला॥ २५॥ मुनिःक्रोधवशाताम्रासुरभिःसरमातिमिः ॥ तिमेर्यादोगणाआसन्श्वापदाःसरमासुताः ॥ २६॥सुरभेर्महिषागावोयेचान्येद्विशफान्नृप ॥ताम्रायाःश्येनगृध्राद्यामुनेरप्सरसांगणाः ॥ २७॥ दंदशूकादयःसर्पाराजन्क्रोधवशात्मजाः॥इलायाभूरुहाःसर्वेयातुधानाश्चसौरसाः ॥ २८ ॥ अरिष्टायाश्चगंधर्वाःकाष्ठायाद्विशफेतराः॥सुतादनोरेकषष्टिस्तेषांप्राधानिकान्शृणु ॥ २९॥ द्विमूर्धाशंबरोऽरिष्टोहयग्रीवोविभावसुः॥ अयोमुखःशंकुशिराःस्वर्भानुःकपिलोऽरुणः ॥ ३० ॥ पुलोमावृषपर्वाचएकचक्रोऽनुतापनः॥ धूम्रकेशोविरूपाक्षोविप्रचित्तिश्चदुर्जयः॥ ३१ ॥

त्यानि कथंभूताः क्षयेकृष्णपक्षेदिताःखंडिताःसतीः पाठांतरेक्षयेसतिपुनरेधितास्तेनैववर्धिताःसतीः ॥२४॥२५॥ अल्पत्वेनसुगमत्वाद्यथायथंव्युत्क्रमेणतासांवंशानाह तिमेरित्यादिना ॥२६॥२७॥ सौरसाःसुरसायाःपुत्राः ॥२८॥प्राधानिकान्मुख्यानष्टादशशृणु ॥२९॥३०॥३१॥

१ वेदशिरसमित्यर्थः २ एतदग्रे (परंसंतानसंपत्तिर्नासीच्छापार्दितस्यवै) इत्यर्धमधिकमेकस्मिन्प्राचीनतरेपुस्तके परंत्विदंव्याख्यापर्यालोचनेश्रीधरसंमतंनेतिभाति
३ क्षयेधिताइत्येवंरूपे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३२ ॥ वैश्वानरोदनोःपुत्रस्तस्यसुताः ॥ ३३ ॥ कःप्रजापतिःकश्यपउपयेमइत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ दानवीपरिणयनेहेतुः ब्रह्मणाचोदितइति ॥ ३५ ॥ तयोःषष्टिसहस्राणिनिवातकवचाःपुत्राजातास्तांश्वस्वर्गतःसंस्तेपितामहोर्जुनोजघान ॥ ३६ ॥ राहुर्ज्येष्ठोयस्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्वर्भानोःसुप्रभांकन्यामुवाहनमुचिःकिल ॥ वृषपर्वणस्तुशर्मिष्ठांययातिर्नाहुषोबली ॥ ३२ ॥ वैश्वानरसुतायाश्वचतस्रश्चारुदर्शनाः ॥ उपदानवीहयशिरापुलोमाकालकातथा ॥ ३३ ॥ उपदानवींहिरण्याक्षःक्रतुर्हयशिरांनृप ॥ पुलोमांकालकांचद्वेवैश्वानरसुतेतुकः ॥ ३४ ॥ उपयेमेऽथभगवान्कश्यपोब्रह्मचोदितः ॥ पौलोमाःकालकेयाश्वदानवायुद्धशालिनः ॥ ३५ ॥ तयोःषष्टिसहस्राणियज्ञघ्नांस्तेपितुःपिता ॥ जघानस्वर्गतोराजन्नेकइंद्रप्रियंकरः ॥ ३६ ॥ विप्रचित्तिःसिंहिकायांशतंचैकमजीजनत् ॥ राहुज्येष्ठंकेतुशतंग्रहत्वंयउपागताः ॥ ३७ ॥ अथातःश्रूयतांवंशोयोऽदितेरनुपूर्वशः ॥ यत्रनारायणोदेवःस्वांशेनावतरद्विभुः ॥ ३८ ॥ विवस्वानर्यमापूषात्वष्टाऽथसविताभगः ॥ धाताविधातावरुणोमित्रःशक्रउरुक्रमः ॥ ३९ ॥ विवस्वतःश्राद्धदेवंसंज्ञाऽसूयतवैमनुम् ॥ मिथुनंचमहाभागायमंदेवंयमींतथा ॥ सैवभूत्वाऽथवडवानासत्यौसुषुवेभुवि ॥ ४० ॥ छायाशनैश्वरंलेभेसावर्णिंचमनुंततः ॥ कन्यांचतपतींयावैवव्रेसंवरणंपतिम् ॥ ४१ ॥ अर्यम्णोमातृकापत्नीतयोश्वर्षणयःसुताः ॥ यत्रवैमानुषीजातिर्ब्रह्मणाचोपकल्पिता ॥ ४२ ॥ पूषाऽनपत्यःपिष्टादोभग्नदंतोऽभवत्पुरा ॥ योऽसौदक्षायकुपितंजहासविवृतद्विजः ॥ ४३ ॥

॥ ३९ ॥ असूयताजनयत् भुविवर्तमाना ॥ ४० ॥ ततोविवस्वतः ॥ ४१ ॥ चर्षणयःकृताकृतज्ञानवंतः पश्यतिकर्मत्वेननिघंटावुक्तेः यत्रयेषुआत्मानसंधानविशेषेणमानुषीजातिश्वोपकल्पिता तथाचश्रुतिः पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मेति ॥ ४२ ॥ कुपितंहरमितिशेषः विवृतद्विजःप्रकटितदंतःसन् ॥ ४३ ॥

---

१ एतदग्रे (दितेःसुतोहिरण्याक्षोहिरण्यकशिपुस्तथा कन्याचसिंहिकानामबभूवकुरुसत्तम) इत्येकःश्लोकोऽधिकएकस्मिन्प्राचीनपुस्तकेऽस्तिपरंत्वत्रसमापेक्षितइतिभाति अग्रेऽष्टादशाध्याये (श्लो० १०) अथकश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्तयामितेइत्यादिनादितिवंशस्यकथनात् अथेतिप्रतीकमुपादायकश्यपस्यादितेःपुत्राणांद्वादशादित्यानांसंततिमुक्त्वादितेःपुत्रान्कथयामीत्यर्थइतिस्वामिभिर्व्याख्यातत्वाच्च २ एकाधिकंशतमित्यर्थः तस्यैवविवरणंराहुज्येष्ठमित्यादि केतूनांशतंयस्मिस्तत् केतूनांराहुसहितानामेकाधिकशतत्वंज्योतिर्निबंधादौप्रसिद्धम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४४ ॥ यद्यदाविमतेनावज्ञातेनबृहस्पतिनापरित्यक्तास्तदाद्विषतांशत्रूणांभागिनेयमपिविश्वरूपंपौरोहित्येवृतवंतः ॥ ४५॥ ॥ इतिषष्ठटीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सप्तमेविश्वरूपोऽसौपौरोहित्येवृतःसुरैः ॥ गुरुणासंपरित्यक्तैःपौरोहित्यमथाकरोत् ॥ १ ॥ कस्यहेतोःकस्माद्धेतोरात्मनःशिष्याःसुराःपरित्यक्ताः अक्रममपराधम् ॥ १ ॥ सइंद्रोयदासंप्राप्तंवाचस्पतिंनाभ्यनंदतनादृतवांस्तदासआंगिरसस्त

त्वष्टुर्दैत्यानुजाभार्यारचनानामकन्यका॥ संनिवेशस्तयोर्जज्ञेविश्वरूपश्चवीर्यवान्॥ ४४॥ तंवव्रिरेसुरगणादौहित्रंद्विषतामपि॥ विमतेनपरित्यक्तागुरुणाऽऽगिरसेनयत्॥ ४५॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेषष्ठोऽध्यायः॥ ६॥ ॥ ७॥ राजोवाच कस्यहेतोःपरित्यक्ताआचार्येणाऽऽत्मनःसुराः॥ एतदाचक्ष्वभगवन्शिष्याणामक्रमंगुरौ॥ १ ॥ श्रीशुकउवाच इंद्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लंघितसत्पथः॥ मरुद्भिर्वसुभीरुद्रैरादित्यैर्ऋभुभिर्नृप ॥ २ ॥ विश्वेदेवैश्चसाध्यैश्चनासत्याभ्यांपरिश्रितः ॥ सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ३ ॥ विद्याधराप्सरोभिश्चकिन्नरैःपतगोरगैः॥ निषेव्यमाणोमघवान्स्तूयमानश्चभारत॥ ४ ॥ उपगीयमानोललितमास्थानाध्यासनाश्रितः ॥ पांडुरेणातपत्रेणचंद्रमंडलचारुणा ॥ ५॥ युक्तश्चान्यैःपारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः॥ विराजमानःपौलोम्यासहार्धासनयाभृशम्॥ ६ ॥ सयदापरमाचार्यंदेवानामात्मनश्चह॥ नाभ्यनंदतसंप्राप्तंप्रत्युत्थानासनादिभिः॥ ७ ॥ वाचस्पतिंमुनिवरंसुरासुरनमस्कृतम्॥ नोच्चचालासनादिंद्रःपश्यन्नपिसभागतम्॥ ८॥

तोनिर्गत्यतूष्णींस्वगृहमाययावित्यष्टानामन्वयः अनादरेहेतुंमदंदर्शयितुंतंविशिनष्टि त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्लंघितःसतांपंथायेनसः ॥ २ ॥ परिश्रितःपरिवृतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ आस्थानंसभातस्मिन्नध्यासनंसिंहासनंतदास्थितः ॥ ५ ॥ पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैः आसनस्यार्धेस्थितयापौलोम्यासहविराजमानःसन् ॥ ६ ॥ प्रत्युत्थानादिनानाभ्यनंदतनादृतवान् ॥७॥ नचोच्चचालआसनएवस्थितोऽपिकिंचिन्नचलितवान् ॥८॥

---

१ तयोस्त्वष्टृरचनाभ्यांसंनिवेशसंज्ञकएकःपुत्रोविश्वरूपश्चापरोजज्ञे संनिवेशोमिथुनमितिकेचिदितिबालबोधिन्याम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीमदेनयाविक्रियातांविद्वान्जानन् ॥ ९ ॥ प्रतिबुध्यानुस्मृत्य ॥ १० ॥ ममकृतंकर्मअहोअसाधु यद्यस्माद्भ्रबुद्धिनाऽल्पमतिनामया कात्कृतस्तिरस्कृतः ॥ ११ ॥ विबुधानांसात्त्विकानांदेवानामीश्वरोप्यहम् ॥ १२ ॥ ननुसिंहासनस्थोराजाऽभ्युत्थानंनकुर्यादितिवृद्धावदंति तत्राऽऽह यइतिद्वाभ्याम् धिषणमासनम् ॥ १३ ॥ कुपथंदिशंत्युपदिशंतीतिकुपथदेष्टारस्तेषांवचः अश्ममयःप्लवोयेषांतेयथामज्जंतंप्लवमनु

ततोनिर्गत्यसहसाकविरांगिरसःप्रभुः ॥ आययौस्वगृहंतूष्णींविद्वान्श्रीमदविक्रियाम् ॥ ९ ॥ तर्ह्येवप्रतिबुद्धेंद्रोगुरुहेलनमात्मनः ॥ गर्हयामाससदसिस्वयमात्मानमात्मना ॥ १० ॥ अहोबतममासाधुकृतंवैदभ्रबुद्धिना ॥ यन्मयैश्वर्यमत्तेनगुरुःसदसिकात्कृतः ॥ ११ ॥ कोगृध्येत्पंडितोलक्ष्मींत्रिविष्टपपतेरपि ॥ ययाऽहमासुरंभावंनीतोऽद्यविबुधेश्वरः ॥ १२ ॥ येपारमेष्ठ्यंधिषणमधितिष्ठन्नकंचन ॥ प्रत्युत्तिष्ठेदितिब्रूयुर्धर्मंतेनपरंविदुः ॥ १३ ॥ तेषांकुपथदेष्टॄणांपततांतमसिह्यधः ॥ येश्रद्दध्युर्वचस्तेवैमज्जंत्यश्मप्लवाइव ॥ १४ ॥ अथाहममराचार्यमगाधधिषणंद्विजम् ॥ प्रसादयिष्येनिशठःशीर्ष्णातच्चरणंस्पृशन् ॥ १५ ॥ एवंचिंतयतस्तस्यमघोनोभगवान्गृहात् ॥ बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टांगतिमध्यात्ममायया ॥ १६ ॥ गुरोर्नाधिगतःसंज्ञांपरीक्षन्भगवान्स्वराट् ॥ ध्यायन्धियासुरैर्युक्तःशर्मनालभताऽऽत्मनः ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वैवासुराःसर्वआश्रित्यौशनसंमतम् ॥ देवान्प्रत्युद्यमंचक्रुर्दुर्मदाआततायिनः ॥ १८ ॥ तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नांगोरुबाहवः ॥ ब्रह्माणंशरणंजग्मुःसहेंद्रानतकंधराः ॥ १९ ॥ तांस्तथाऽभ्यर्दितान्वीक्ष्यभगवानात्मभूरजः ॥ कृपयापरयादेवउवाचपरिसांत्वयन् ॥ २० ॥

मज्जंतितद्वत् ॥ १४ ॥ अगाधागंभीराधिषणायस्यतम् निशठःशाठ्यहीनःसन् ॥ १५ ॥ अधिकयाआत्ममायया ॥ १६ ॥ गुरोःसंज्ञांज्ञानोपायंपरीक्षमाणोऽपिनाधिगतोऽप्राप्तःसन् ॥ १७ ॥ आततायिनउद्यतास्त्राः ॥ १८ ॥ निर्भिन्नान्यांगान्युत्तमांगानिशिरांसिऊरवोबाहवश्च येषाम् ॥ १९ ॥ २० ॥

---

१ स्वयंपरप्रेरणमंतराप्रतिबुध्येत्यन्वयः २ नविद्यतेदृष्टंदर्शनंयस्यांताम् क०पु०अदृश्यामितिपाठः ३ शुचायुक्तइत्यंकितांध्रपु०पाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वोयुष्माकंकृतंकरणंमहदभद्रम् तदाह ब्रह्मिष्ठमिति नाभ्यनंदतनाभिनंदितवंतः ॥ २१ ॥ परेभ्यःशत्रुभ्योवःपराभवइतियदयंतस्याऽनयस्याऽन्यायस्यसंबंधीफलरूपआसीत् उक्तंच ब्राह्मणंकुलसंपन्नंभक्तंविष्णोर्महात्मनः आयांतंवीक्ष्यनोत्तिष्ठेत्सदुःखैःपरिभूयतइति स्वयमेववैरिणोहंतारोयेषांतेभ्यः ॥ २२ ॥ गुरुतिरस्कारसत्कारावेवापचयोपचयकारणमित्यसुरदृष्टांतेनाऽऽह मघवन्निति द्विषतःशत्रून् काव्यंभार्गवंगुरुमेवासेव्योपचितान् उपचितत्वमेवाऽऽह आददीरन्गृह्णीयुः ॥ २३ ॥ अभेद्योमंत्रोयेषाम् अनुशिक्षितार्थाःशिष्याः यतोविप्रागोविंदोगावश्चेश्व

ब्रह्मोवाच अहोबतसुरश्रेष्ठाह्यभद्रंवःकृतंमहत् ॥ ब्रह्मिष्ठंब्राह्मणंदांतमैश्वर्यान्नाभ्यनंदत ॥ २१ ॥ तस्यायमनयस्याऽऽसीत्परेभ्योवःपराभवः ॥ प्रक्षीणेभ्यःस्ववैरिभ्यःसमृद्धानांचयत्सुराः ॥ २२ ॥ मघवन्द्विषतःपश्यप्रक्षीणान्गुर्वतिक्रमात् ॥ संप्रत्युपचितान्भूयःकाव्यमाराध्यभक्तितः ॥ आददीरन्निलयनंममापिभृगुदेवताः ॥ २३ ॥ त्रिविष्टपंकिंगणयंत्यभेद्यमंत्राभृगूणामनुशिक्षितार्थाः ॥ नविप्रगोविंदगवीश्वराणांभवंत्यभद्राणिनरेश्वराणाम् ॥ २४ ॥ तद्विश्वरूपंभजताऽऽशुविप्रंतपस्विनंत्वाष्ट्रमथात्मवंतम् ॥ सभाजितोऽर्थान्सविधास्यतेवोयदिक्षमिष्यध्वमुतास्यकर्म ॥ २५ ॥ श्रीशुकउवाच तएवमुदिताराजन्ब्रह्मणाविगतज्वराः ॥ ऋषिंत्वाष्ट्रमुपव्रज्यपरिष्वज्येदमब्रुवन् ॥ २६ ॥ देवाऊचुः वयंतेऽतिथयःप्राप्ताआश्रमंभद्रमस्तुते ॥ कामःसंपाद्यतांतातपितॄणांसमयोचितः ॥ २७ ॥ पुत्राणांहिपरोधर्मःपितृशुश्रूषणंसताम् ॥ अपिपुत्रवतांब्रह्मन्किमुतब्रह्मचारिणाम् ॥ २८ ॥ आचार्योब्रह्मणोमूर्तिःपितामूर्तिःप्रजापतेः ॥ भ्रातामरुत्पतेर्मूर्तिर्मातासाक्षात्क्षितेस्तनुः ॥ २९ ॥ दयायाभगिनीमूर्तिर्धर्मस्याऽऽत्मातिथिःस्वयम् ॥ अग्नेरभ्यागतोमूर्तिःसर्वभूतानिचाऽऽत्मनः ॥ ३० ॥

राअनुग्राहकायेषांतेषामेवाऽभद्राणिनभवंत्यन्येषांतुभवंति ॥ २४ ॥ तत्तस्मात् अथानंतरमेवभजत अस्यकर्मासुरपक्षपातम् ॥ २५ ॥ उदिताउक्ताः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अतिथीनांपितॄणांचप्रशंसार्थमाहुः आचार्यउपनीयवेदाध्यापकः ब्रह्मणोवेदस्यमूर्तिः ॥ २९ ॥ धर्मस्याऽऽत्मामूर्तिरतिथिः स्वयंसाक्षात् आत्मनःश्रीविष्णोः यद्वा आत्मनःस्वस्य सर्वभूतेष्वात्मदृष्टिःकर्तव्येत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१ एतदग्रे (गुरोःप्रसादमासाद्यनकिंचिद्दुर्लभंनृणाम्) इत्यर्धमधिकंप्राचीनतरेपु०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परेभ्यःपराभवएवार्तिस्ताम् ॥ ३१ ॥ संदेशमाङ्कः वृणीमहइति ॥ ३२ ॥ ननूपाध्यायत्वेकनिष्ठस्यममाभिवंदनंकरिष्यथतत्त्वगर्हितंतत्राऽऽहुः
नेति अर्थेषुप्रयोजननिमित्तंयविष्ठानामभिवादनंनर्निदंति किंच छंदोभ्योमंत्रेभ्योऽन्यत्रवयोज्यैष्ठ्यस्यकारणंनतुमंत्रेषु अतोऽस्मभ्यंमंत्रदातृ
त्वेनत्वमेवज्येष्ठोभविष्यसि यद्वा छंदोभ्योऽन्यत्रवेदान्विहायवयएवज्यैष्ठ्यस्यकारणंनभवतिकिंतुवेदाएवमुख्यंकारणम् तत्साम्येतुवयःवेद
ज्ञत्वाच्चत्वमेवज्येष्ठइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ निंदितमपीदंयुष्मदाज्ञाभंगभयेनकरिष्यामीत्याह सार्धेन विगर्हितंपौरोहित्यंधर्मशीलैः अधर्म
हेतुत्वात् किंच ब्रह्मवर्चउपव्ययंपूर्वसिद्धस्यब्रह्मवर्चसोव्ययकरम् प्रत्याख्यातुंचमादृशोनार्हतीत्याह कथंन्विति तेषांशिष्यःशिक्षणार्हः सए

तस्मात्पितॄणामार्तानामार्तिपरपराभवम्॥तपसाऽपनयंस्तातसंदेशंकर्तुमर्हसि॥३१॥ वृणीमहेत्वोपाध्यायं
ब्रह्मिष्ठंब्राह्मणंगुरुम्॥ यथांऽजसाविजेष्यामःसपत्नांस्तवतेजसा॥ ३२ ॥ नगर्हयंतिह्यर्थेषुयविष्ठांघ्र्यभिवा
दनम्॥ छंदोभ्योऽन्यत्रनब्रह्मन्वयोज्यैष्ठ्यस्यकारणम्॥३३॥ ऋषिरुवाच[1] अभ्यर्थितःसुरगणैःपौरोहित्ये
महातपाः॥ सविश्वरूपस्तानाहप्रसन्नःश्लक्ष्णयागिरा॥ ३४ ॥ विश्वरूपउवाच विगर्हितंधर्मशीलैर्ब्रह्म
वर्चउपव्ययम् ॥ कथंनु[2]मद्विधोनाथालोकेशैरभियाचितम् ॥ प्रत्याख्यास्यतितच्छिष्यःसएवस्वार्थउच्यते॥
॥ ३५॥ अकिंचनानांहिधनंशिलोंछनंतेनेहनिर्वर्तितसाधुसत्क्रियः ॥ कथंविगर्ह्यंनुकरोम्यधीश्वराःपौरोध
संल्हष्यतियेनदुर्मतिः ॥ ३६ ॥ तथाऽपिनप्रतिब्रूयांगुरुभिःप्रार्थितंकियत् ॥ भवतांप्रार्थितंसर्वंप्राणैरर्थैश्च
साधये॥ ३७ ॥ श्रीशुकउवाच तेभ्यएवंप्रतिश्रुत्यविश्वरूपोमहातपाः ॥ पौरोहित्यंवृतश्चक्रेपरमेणसमा
धिना॥ ३८ ॥

वप्रत्याख्यानाभावएवहिशिष्यस्यस्वार्थ
उच्यते ॥ ३५ ॥ ननुपौरोहित्येनधनलाभाद्धर्मःसिध्येत् अन्यथानिर्धनस्यकुतोधर्मः अतएवतेनलोकोल्हष्यतितत्राऽऽह अकिंचनानांशिलों
छनंहिधनम् क्षेत्रेस्वाम्युपेक्षितकणिशोपादानंशिलम् हट्टादौपतितव्रीह्यादेरुपादानमुंछनम् इहगृहाश्रमे तेनैवनिर्वर्तितासाधूनांसत्क्रियायेन
॥ ३६ ॥ कियदेतत्प्रार्थितमल्पमेव अभ्यधिकमपिकरिष्यामीत्याह भवतामिति ॥ ३७ ॥ परमेणसमाधिनापरमोद्यमेन ॥ ३८ ॥

---

१ ऋषिःशुकः २ कथंत्वितिक्वचित्पाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वैष्णव्याश्रीनारायणकवचात्मिकया ॥ ३९ ॥ असुरचमूर्दैत्यसेनाः ॥ ४० ॥ ॥ इतिषष्ठस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
अष्टमेविश्वरूपस्तुवर्मनारायणात्मकम् ॥ इंद्रायप्राहयेनेंद्रोगुप्तोदैत्यानथाजयत् ॥ १ ॥ त्रिलोक्याःसंबंधिनींश्रियम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मं
त्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्याम् कृतःस्वांगेषुकरयोश्चन्यासोयेन ॥ ४ ॥ नारायणमयंवर्मसंनह्येद्बध्नीयात् तत्राष्टाक्षरेणपादाद्यष्टांगेषुन्यास

सुरद्विषांश्रियंगुप्तामौशनस्यापिविद्यया ॥ आच्छिद्यादान्महेंद्रायवैष्णव्याविद्ययाविभुः ॥ ३९ ॥ ययागुप्तः
सहस्राक्षोजिग्येऽसुरचमूर्विभुः ॥ तांप्राहसमहेंद्रायविश्वरूपउदारधीः ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेषष्ठस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ राजोवाच ययागुप्तःसहस्राक्षःसवाहान्रिपुसैनिकान् ॥ क्रीड
न्निवविनिर्जित्यत्रिलोक्याबुभुजेश्रियम् ॥ १ ॥ भगवंस्तन्ममाख्याहिवर्मनारायणात्मकम् ॥ यथाऽऽततायि
नःशत्रून्येनगुप्तोऽजयन्मृधे ॥ २ ॥ श्रीशुकउवाच वृतःपुरोहितस्त्वाष्ट्रोमहेंद्रायानुपृच्छते ॥ नारायणाख्यंव
र्माऽऽहतदिहैकमनाःशृणु ॥ ३ ॥ विश्वरूपउवाच धौतांघ्रिपाणिराचम्यसपवित्रउदङ्मुखः ॥ कृतस्वांगकर
न्यासोमंत्राभ्यांवाग्यतःशुचिः ॥ ४ ॥ नारायणमयंवर्मसन्नह्येद्भयआगते ॥ पादयोर्जानुनोरूर्वोरुदरेहृद्य
थोरसि ॥ ५ ॥ मुखेशिरस्यानुपूर्व्यादोंकारादीनिविन्यसेत् ॥ ओंनमोनारायणायेतिविपर्ययमथापिवा
॥ ६ ॥ करन्यासंततःकुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया ॥ प्रणवादियकारांतमंगुल्यंगुष्ठपर्वसु ॥ ७ ॥ न्यसेद्धृदयओंका
रंविकारमनुमूर्धनि ॥ षकारंतुभ्रुवोर्मध्येणकारंशिखयादिशेत् ॥ ८ ॥

माह पादयोरितिसार्धेन ॥ ५ ॥ प्रणवसंपुटितमोंकाराद्येकैकमक्षरंविन्यसेत् विपर्ययंयथाभवत्येवंशिरआदिपादांतंवाविन्यसेत् उत्पत्तिन्या
संसंहारन्यासंवाकुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥ द्वादशाक्षरस्योद्धारःप्रणवादियकारांतमिति प्रणवसंपुटितमेकैकमक्षरंदक्षिणतर्जनीमारभ्यवामतर्ज
नीपर्यंतमंगुलीषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयमंगुष्ठयोराद्यंतपर्वसुन्यसेत् ॥ ७ ॥ मंत्रांतरन्यासमाह न्यसेदिति षकारणकारयोर्विश्लेषेणषडक्षरा
णिहृदयादिषुन्यसेत् ॥ ८ ॥

१ एतदग्रे (दैवभूतात्मकर्मभ्योनारायणमयःपुमान्) इत्यर्धमधिकंप्राचीनतरयोःपुस्तकयोरंकितांध्रपुस्तकेच तत्रदैवाद्भयमनावृष्ट्यादिलक्षणम् भूतेभ्यउन्मादादिल
क्षणम् आत्मकर्मभ्यःकुष्ठभगंदरादिलक्षणम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मकारमस्त्रमुद्दिश्यध्यात्वा ॥ ९ ॥ तन्मकारास्त्रंमःअस्त्रायफडित्येवंदिग्बंधेविनिर्दिशेत् ॥ १० ॥ ध्येयमीश्वररूपमात्मानंध्यायेत् षट्शक्तिभिरैश्वर्यादिभिर्भगशब्दवाच्याभिः विद्याचतेजश्चतपश्चमूर्तिर्यस्यतम् इमंवक्ष्यमाणंश्रीमन्नारायणकवचाख्यम् ॥ ११ ॥ अष्टगुणोऽणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ॥ १२ ॥ यादसांगणाएववरुणस्यपाशास्तस्मात् ॥ १३ ॥ अटवीआजिमुखंसंग्रामोपक्रमश्च आदिर्येषांतेषुसंकटस्थानेषु

वेकारंनेत्रयोर्युंज्यान्नकारंसर्वसंधिषु ॥ मकारमस्त्रमुद्दिश्यमंत्रमूर्तिर्भवेद्बुधः ॥ ९ ॥ सविसर्गंफडंतंतत्सर्वदिक्षुविनिर्दिशेत् ॥ ॐविष्णवेनमइति ॥ १० ॥ आत्मानंपरमंध्यायेद्ध्येयंषट्शक्तिभिर्युतम् ॥ विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमंमंत्रमुदाहरेत् ॥ ११ ॥ ॐहरिर्विदध्यान्ममसर्वरक्षांन्यस्तांघ्रिपद्मःपतगेंद्रपृष्ठे ॥ दरारिचर्मासिगदेषुचापपाशान्दधानोष्टऽगुणोऽष्टबाहुः ॥ १२ ॥ जलेषुमांरक्षतुमत्स्यमूर्तिर्यादोगणेभ्योवरुणस्यपाशात् ॥ स्थलेषुमायाबटुवामनोऽव्यात्त्रिविक्रमःखेऽवतुविश्वरूपः ॥ १३ ॥ दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषुप्रभुःपायान्नृसिंहोऽसुरयूथपारिः ॥ विमुंचतोयस्यमहाट्टहासंदिशोविनेदुर्न्यपतंश्चगर्भाः ॥ १४ ॥ रक्षत्वसौमाऽध्वनियज्ञकल्पःस्वदंष्ट्रयोन्नीतधरोवराहः ॥ रामोऽद्रिकूटेष्वथविप्रवासेसलक्ष्मणोव्याद्भरताग्रजोऽस्मान् ॥ १५ ॥ मामुग्रधर्मादखिलात्प्रमादान्नारायणःपातुनरश्चहासात् ॥ दत्तस्त्वयोगादथयोगनाथःपायाद्गुणेशःकपिलःकर्मबंधात् ॥ १६ ॥ सनत्कुमारोऽवतुकामदेवाद्धयशीर्षामांपथिदेवहेलनात् ॥ देवर्षिवर्यःपुरुषार्चनांतरात्कूर्मोहरिर्मांनिरयादशेषात् ॥ १७ ॥

॥ १४ ॥ असौप्रसिद्धोवराहोमामध्वनिरक्षतु यज्ञैरवयवरूपैःकल्प्यतेनिरूप्यतइतितथा उन्नीताउद्धृताधरायेनसः अद्रिकूटेषुगिरिशिखरेषुरामोजामदग्न्यः ॥ १५ ॥ उग्रधर्मादभिचारादिलक्षणात् हासाद्गर्वान्नरोऽवतु दत्तोदत्तात्रेयः अयोगाद्योगभ्रंशात् ॥ १६ ॥ पथियद्देवानांहेलनंनमस्कारमकृत्वागमनंतस्मात् पुरुषार्चनस्यांतराद्देवपूजाच्छिद्राद्द्वात्रिंशदपराधरूपान्नारदः ॥ १७ ॥

---

१ मंगलार्थोयमोंशब्दः ओंकारश्चाथशब्दश्चद्वावेतौब्रह्मणःपुरा कंठंभित्त्वाविनिर्यातौतस्मान्मांगलिकावुभावितिबचनात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोकाज्जनापवादाद्यज्ञः जननिमित्तोयोंऽतउपघातस्तस्माद्बलभद्रोऽवतात् कृतांतादितिपाठेकृतांतात्कालाद्रक्षतु क्रोधवशात्सर्पाणांगणात् अहींद्रःशेषः ॥ १८ ॥ कालमलभूतात्कलेःकल्किः धर्मावनायधर्मरक्षणायोरुर्महान्कृतोऽवतारोयेन ॥ १९ ॥ दिनस्यषट्सुभागेषुक्रमेण प्रातरादिसंज्ञेषुरात्रेश्चप्रदोषादिसंज्ञेषुरक्षाप्रार्थनम् मांकेशवइतित्रिभिः आसंगवंसंगवमभिव्याप्य ॥२० ॥ त्रिधामाब्रह्मादित्रिमूर्तिःश्रीमाधवः दोषेप्रदोषे आर्धरात्रेअर्धरात्रिपर्यंतेकालेनिशीथेचैकएवपद्मनाभोऽवतु ॥ २१ ॥ अपररात्रेईशःश्रीवत्सधामाऽवतु प्रत्यूषईशःश्रीजना

धन्वंतरिर्भगवान्पात्वपथ्याद्द्वंद्वाद्भयादृषभोनिर्जितात्मा ॥ यज्ञश्चलोकादवताज्जनांताद्बलोगणात्क्रोधवशादहींद्रः॥ १८॥ द्वैपायनोभगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तुपाखंडगणात्प्रमादात्॥ कल्किःकलेःकालमलात्प्रपातुधर्मावनायोरुकृतावतारः ॥ १९ ॥ मांकेशवोगदयाप्रातरव्याद्गोविंदआसंगवमात्तवेणुः॥ नारायणःप्राह्णउदात्तशक्तिर्मध्यंदिनेविष्णुररींद्रपाणिः[1] ॥ २० ॥ देवोऽपराह्णेमधुहोग्रधन्वासायंत्रिधामाऽवतुमाधवोमाम् ॥ दोषेहृषीकेशउताऽर्धरात्रेनिशीथएकोऽवतुपद्मनाभः ॥ २१ ॥ श्रीवत्सधामाऽपररात्रईशःप्रत्यूषईशोऽसिधरोजनार्दनः॥ दामोदरोऽव्यादनुसंध्यंप्रभातेविश्वेश्वरोभगवान्कालमूर्तिः ॥ २२॥ चक्रंयुगांतानलतिग्मनेमिभ्रमत्समंताद्भगवत्प्रयुक्तम् ॥ दंदग्धिदंदग्ध्यरिसैन्यमाशुकक्षंयथावातसखोहुताशः ॥ २३ ॥ गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुलिंगेनिष्पिंढिनिष्पिंढ्यजितप्रियाऽसि ॥ कूश्मांडवैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहांश्चूर्णयचूर्णयारीन्॥ २४॥

र्दनः श्रीदामोदरःप्रभाते श्रीविश्वेश्वरोऽनुसंध्यम् ॥ २२ ॥ युगांतानलवत्तिग्मातीक्ष्णानेमिर्यस्यतच्चक्रंभगवताप्रयुक्तंसदरिसैन्यंदंदग्धिदंदग्धिअतिशयेनदहति तस्यायंस्वभावएवनतुतस्मात्प्रार्थनीयमित्यर्थः यद्वादंदग्धीतिलोण्मध्यमपुरुषः अत्रत्वमेवंभूतंचक्रमितिस्वरूपमुक्त्वासंबोध्यप्रार्थ्यतेऽतिशयेनदहेति कक्षंशुष्कतृणम् ॥ २३ ॥ अशनिवत्स्पर्शोयेषांतेविस्फुलिंगायस्यास्तस्याःसंबोधनंहेगदे त्वमजितस्यप्रियाऽसिअहमच्युतस्यदासः अतःकूष्मांडादीन्निष्पिंढिनिष्पिंढिसंचूर्णय संचूर्णय अरींश्चचूर्णयचूर्णय सर्वत्रवीप्साऽतिशीघ्रत्वाय ॥२४॥

---

१ अरींद्रपाणिश्चक्रपाणिः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेदरेंद्रपांचजन्य त्वंयातुधानादीन्विद्रावय विप्रग्रहाब्रह्मराक्षसायेऽन्येचघोरदृष्टयस्तान् ॥ २५ ॥ तिग्माधारायस्यहेतिग्मधार असिवरखड्ग श्रेष्ठ त्वंममारिसैन्यंछिंधिछिंधि शतंचंद्राकाराणिमंडलानियस्मिन्हेशतचंद्रचर्मन् अघोनामघवतांद्विषांचक्षूंषिछादयपापचक्षुषांचोग्रदृष्टीनांचक्षूंषिहर ॥ २६ ॥ यत्येभ्योभयम् अंहोभ्यःपापेभ्यः ॥ २७ ॥ श्रेयःप्रतीपकाइष्टव्याघातकाः ॥ २८ ॥ स्तोत्राणिबृहद्रथंतरादिसामा

त्वंयातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् ॥ दरेंद्रविद्रावयकृष्णपूरितोभीमस्वनोऽरेर्हृदयानिकंपयन् ॥ २५॥ त्वंतिग्मधाराऽसिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तोममछिंधिछिंधि ॥ चक्षूंषिचर्मन्शतचंद्रछादयद्विषामघोनांहरपापचक्षुषाम् ॥ २६ ॥ यन्नोभयंग्रहेभ्योऽभूत्केतुभ्योनृभ्यएवचं ॥ सरीसृपेभ्योदंष्ट्रिभ्योभूतेभ्योंऽहोभ्यएववा ॥ २७ ॥ सर्वाण्येतानिभगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् ॥ प्रयांतुसंक्षयंसद्योयेनःश्रेयःप्रतीपकाः॥२८॥ गरुडोभगवान्स्तोत्रस्तोभश्छंदोमयःप्रभुः ॥ रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्योविष्वक्सेनःस्वनामभिः॥२९॥ सर्वापद्भ्योहरेर्नामरूपयानायुधानिनः ॥ बुद्धींद्रियमनःप्राणान्पांतुपार्षदभूषणाः ॥ ३० ॥ [4]यथाहिभगवानेववस्तुतःसदसच्चयत् ॥ सत्येनानेननःसर्वेयांतुनाशमुपद्रवाः ॥ ३१ ॥ यथैकात्म्यानुभावानांविकल्परहितःस्वयम् ॥ भूषणायुधलिंगाख्याधत्तेशक्तीःस्वमायया ॥ ३२ ॥ तेनैवसत्यमानेनसर्वज्ञोभगवान्हरिः ॥ पातुसर्वैःस्वरूपैर्नःसदासर्वत्रसर्वगः ॥ ३३ ॥

नितैःस्तोभ्यतेसंस्तूयतइतिस्तोत्रस्तोभः छंदोमयोवेदमूर्तिः सुपर्णोऽसिगरुत्मानित्यादिश्रुतेः ऐकपद्यपाठे स्तोभागीतिपूरकाक्षराणि स्तोत्रस्तोमेतिपाठेसामाधारभूतऋक्स्तोमः ॥ २९ ॥ नामानिचरूपाणिचयानानिचवाहनानिआयुधानिचनोबुद्ध्यादीन्पांतु पार्षदभूषणाःपार्षदमुख्याश्चपांतु ॥ ३० ॥ सच्चअसच्चमूर्तामूर्तंयत्तत्सर्वंजगत् ॥ ३१ ॥ ऐकात्म्यस्यानुभावोऽनुध्यानंयेषांतेषाम् विकल्पोभेदस्तद्रहितोऽपि ॥ ३२ ॥ सत्यमानेनसत्यभूतेनप्रमाणेन ॥ ३३ ॥

---

१ वेतिक्वचित्पाठः २ भूतेभ्योऽंघेभ्यएवचेतिमूलटीकयोःक्वचित्पाठः ३ विष्वक्सेनःस्वनामभिःसर्वापद्भ्योरक्षत्वित्यन्वयः ४ यथाहियथार्थचेत् ५ पार्षदान्भूषयंतीतिपार्षदभूषणाइतिव्युत्पत्त्यापुंस्त्वोपपत्तिः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुनरपिश्रीनृसिंहएवप्रार्थ्यते विदिक्ष्विति पात्वित्यनुषंगः यद्वानारसिंहःप्रह्लादः स्वनेनश्रीनृसिंहनामगर्जनेन स्वतेजसास्वप्रभावेण ग्रस्तानि समस्तानिदिग्गजविषशस्त्रजलवाय्वग्न्यादीनांतेजांसिप्रभावायेनसः ॥ ३४ ॥ दंशितःकवचितः ॥ ३५ ॥ सोऽपिसाध्वसाद्भयाद्विमुच्यते ॥ ३६ ॥ तस्यतुभयंनभवेदेव ॥ ३७ ॥ एतद्विद्याप्रभावमितिहासेऽऽनाह इमामितिसार्धैस्त्रिभिः मरुधन्वनिनिरुदकेदेशे अनेनविद्यायाःक्षेत्र

विदिक्षुदिक्षूर्ध्वमधःसमंतादंतर्बहिर्भगवान्नारसिंहः॥ प्रहापयँल्लोकभयंस्वनेनस्वतेजसाग्रस्तसमस्ततेजाः॥ ॥३४॥मघवन्निदमाख्यातंवर्मनारायणात्मकम्॥विजेष्यस्यंजसायेनदंशितोऽसुरयूथपान्॥३५॥एतद्धारयमाणस्तुयंयंपश्यतिचक्षुषा ॥ पदावासंस्पृशेत्सद्यःसाध्वसात्सविमुच्यते ॥ ३६ ॥ नकुतश्चिद्भयंतस्यविद्यांधारयतोभवेत् ॥ राजदस्युग्रहादिभ्योव्याघ्रादिभ्यश्चकर्हिचित् ॥ ३७॥इमांविद्यांपुराकश्चित्कौशिकोधारयन्द्विजः ॥ योगधारणयास्वांगंजहौसमरुधन्वनि॥ ३८ ॥तस्योपरिविमानेनगंधर्वपतिरेकदा ॥ ययौचित्ररथःस्त्रीभिर्वृतोयत्रद्विजक्षयः॥३९ ॥गगनान्न्यपतत्सद्यःसविमानोह्यवाक्शिराः॥सवालखिल्यवचनादस्थीन्यादायविस्मितः॥प्रास्यप्राचीसरस्वत्यांस्नात्वाधामस्वमन्वगात्॥४०॥ श्रीशुकउवाच यइदंशृणुयात्कालेयोधारयतिचादृतः ॥ तंनमस्यंतिभूतानिमुच्यतेसर्वतोभयात्॥ ४१ ॥ एतांविद्यामधिगतोविश्वरूपाच्छतक्रतुः ॥ त्रैलोक्यलक्ष्मींबुभुजेविनिर्जित्यमृधेऽसुरान्॥ ४२ ॥ इतिश्रीभा०म०ष०नारायणवर्मनामाष्टमोऽध्यायः॥८॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

तीर्थानपेक्षत्वंदर्शितम् ॥ ३८ ॥ यत्रद्विजस्यक्षयोदेहत्यागस्तस्योपरि ॥ ३९ ॥ सद्यस्तत्क्षणादेवगगनान्न्यपतत् पाठांतरे[2] अंगनाभिःसह वालखिल्योपदेशात्तस्यास्थीनिप्रास्यप्रक्षिप्यविस्मितःसन्स्वंधामगंधर्वलोकंजगाम ॥ ४०॥ ४१ ॥ अधिगतःप्राप्तःसन् ॥ ४२ ॥ ॥ इतिषष्ठे टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

१ व्याघ्यादिभ्यइतिक्वचित्पाठः २ सांगनोन्यपतदित्येवंरूपे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नवमेविश्वरूपेतुहतेशक्रेणकोपतः ॥ त्वष्ट्राचोत्पादितेवृत्रे भीतैर्देवैर्हरेःस्तुतिः ॥ १ ॥ सोमस्यपीथंपानंयस्मिन् एवंसुरापीथम् अन्नमत्तीत्य न्नादम् अत्रविश्वरूपोवैत्वाष्ट्रःपुरोहितोदेवानामासीदित्यादिश्रुतिरनुसंधेया ॥ १ ॥ तस्यासुरपक्षपातमाहसवाइतिद्वाभ्याम् प्रत्यक्षंप्रकटंय थाभवतितथासविनयंदेवेभ्योहविर्भागमिंद्रायेदमग्नयइदमित्युच्चैरवदत् अत्रहेतुः यस्यपितरोदेवाःसः ॥ २ ॥ असुरेभ्यस्तुपरोक्षंगुप्तंभागंद दौ तदेवाऽऽह देवान्यजमानोऽसावसुरान्प्रतिभागमवहत केनाप्युपायेनप्रापयामास यतोमातृस्नेहवशेनासुराननुगच्छति ॥३॥४॥५॥ तांवार

श्रीशुकउवाच तस्याऽऽसन्विश्वरूपस्यशिरांसित्रीणिभारत ॥ सोमपीथंसुरापीथमन्नादमितिशुश्रुम ॥ १ ॥ सवैबर्हिषिदेवेभ्योभागंप्रत्यक्षमुच्चकैः ॥ अवदद्यस्यपितरोदेवाःसप्रश्रयंनृप ॥ २ ॥ सएवहिददौभागंपरो क्षमसुरान्प्रति ॥ यजमानोवहद्भागंमातृस्नेहवशानुगः ॥ ३ ॥ तद्देवहेलनंतस्यधर्मालीकंसुरेश्वरः ॥ आल क्ष्यतरसाभीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा ॥ ४ ॥ सोमपीथंतुयत्तस्यशिरआसीत्कपिंजलः ॥ कलविंकःसुरापी थमन्नादंयत्सतित्तिरिः ॥ ५ ॥ ब्रह्महत्यामंजलिनाजग्राहयदपीश्वरः ॥ संवत्सरांतेतदघंभूतानांसविशुद्धये ॥ ६ ॥ भूम्यंबुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धाव्यभजद्धरिः ॥ भूमिस्तुरीयंजग्राहखातपूरवरेणवै ॥ ७ ॥ ईरिणंब्रह्महत्याया रूपंभूमौप्रदृश्यते ॥ तुर्यंछेदविरोहेणवरेणजगृहुर्द्रुमाः ॥ ८ ॥ तेषांनिर्यासरूपेणब्रह्महत्याप्रदृश्यते ॥ शश्वत्का मवरेणांहस्तुरीयंजगृहुःस्त्रियः ॥ ९ ॥

यितुंसमर्थस्तथाऽपिजग्राह संवत्सरंतथैवस्थित्वासंवत्सरांतेभूताक्रोशभीतःसन्भूतानांमध्येविशुद्धयेलोकापवादपरिहारायसहरिरिंद्रोभूम्या दिभ्यस्तदघंव्यभजद्विभज्यददावित्यन्वयः ॥ ६ ॥ तुरीयंचतुर्थभागम् खातस्यगर्तस्यपूरःपूरणंतेनवरेण यदिखातपूरणंस्वतएवभविष्यति तर्हिग्रहीष्यामीत्येवंभाषाबंधेनजग्राहेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ईरणमूषरम् अतएवोषरेऽध्ययनादिनिषिध्यते छेदेसतिपुनर्विरोहःप्ररोहोभवत्वितिवरे ण ॥ ८ ॥ निर्यासरूपेणब्रह्महत्यायादृष्टत्वान्निर्यासोनभक्ष्यः शश्वत्कामवरेणयावत्प्रसवंगर्भानुपघातेनैवसंभोगवरेण ॥ ९

---

१ केनेत्याद्यनुगच्छतीत्यंतोग्रंथःप्राचीनएकस्मिन्पुस्तकेदृष्टः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रजइति अतएवरजोदर्शनेतत्संगादिनकार्यम् द्रव्यभूयोवरेणयस्मिन्द्रव्येक्षीरादावापोमिश्राभवेयुस्तस्यभूयस्त्वमाधिक्यंस्यादितिवरेण यद्वा स्वस्यैवनिर्झरोद्गमादिनाभूयस्त्ववरेण द्रवभूयइतिपाठेऽप्ययमेवार्थः यद्वा द्रवभूयस्त्वंसांसिद्धिकद्रवत्वंतेनवरेण अस्यविभागस्यविश्वरूपोवैत्वाष्ट्रइत्यस्यांश्रुतावुक्तेः ॥ १० ॥ तद्विभागफलमाह तत्पापंहरतिनिराकरोति कः क्षिपन् बुद्बुदादिजलाद्बहिःप्रक्षिपन्नित्यर्थः यद्वाक्षिपन्जलंपापंहरतिआहरतिगृह्णतीत्यर्थः अयंचतस्मादापोनपरिचक्ष्याइत्यादिश्रुत्यर्थउक्तः पांठांतरेहरिकिल्बिषमिंद्रपापम् इंद्रायेंद्रंहंतुम् शत्रवेशत्रूत्पत्त्यै ॥ ११ ॥ तदाह इंद्रशत्रोविवर्धस्वेति अत्रचेंद्रशत्रुपदस्याद्युदात्तत्वाद्बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिस्मृतेर्बहुव्रीहिलक्षणापत्त्या

रजोरूपेणतास्वंहोमासिमासिप्रदृश्यते ॥ द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयंजगृहुर्मलम् ॥ १० ॥ तासुबुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टंतद्धरतिक्षिपन् ॥ हतपुत्रस्ततस्त्वष्टाजुहावेंद्रायशत्रवे ॥ ११ ॥ इंद्रशत्रोविवर्धस्वमाचिरंजहिविद्विषम् ॥ अथान्वाहार्यपचनादुत्थितोघोरदर्शनः ॥ १२ ॥ कृतांतइवलोकानांयुगांतसमयेयथा ॥ विष्वग्विवर्धमानं तमिषुमात्रंदिनेदिने ॥ १३ ॥ दग्धशैलप्रतीकाशंसंध्याऽभ्रानीकवर्चसम् ॥ तप्ततामशिखाश्मश्रुंमध्याह्नार्कोग्रलोचनम् ॥ १४ ॥ देदीप्यमानेत्रिशिखेशूलआरोप्यरोदसी ॥ नृत्यंतमुन्नदंतंचचालयंतंपदामहीम् ॥ १५ ॥ दरीगंभीरवक्त्रेणपिबताचनभस्तलम् ॥ लिहताजिह्वयर्क्षाणिग्रसताभुवनत्रयम् ॥ १६ ॥

इंद्रएवतस्यशत्रुरभूत् तदुक्तंश्रुत्या यदब्रवीत्स्वाहेंद्रशत्रुर्वर्धस्वेतितस्मादस्येंद्रःशत्रुरभवदिति तथाचशिक्षायाम् मंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेंद्रशत्रुःस्वरतोपराधादिति अन्वाहार्यपचनाद्दक्षिणाग्नेः ॥ १२ ॥ तंवीक्ष्यवित्रस्तालोकादशदिशोविदुद्रुवुरितिपंचमेनान्वयः कथंभूतम् विष्वक्समंततइषुविक्षेपमात्रंप्रतिदिनंवर्धमानम् ॥ १३ ॥ दग्धशैलप्रतीकाशंकृष्णवर्णम् संध्याऽभ्रानीकवद्वर्चोदीप्तिर्यस्यतम् तप्तताम्रवच्छिखाःश्मश्रूणिचयस्य मध्याह्नार्कवदुग्रेलोचनेयस्य ॥ १४ ॥ रोदसीआरोप्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ दरीवद्गंभीरेणवक्त्रेणमुहुर्मुहुर्जृंभमाणमित्यन्वयः कथंभूतेन नभस्तलंपिबता ऋक्षाणिजिह्वयालिहता भुवनत्रयंग्रसता ॥ १६ ॥

१ दृष्टंतद्धरिकिल्बिषमित्येवंरूपे २ युगांतसमयेकृतांतइवलोकानांघोरदर्शनइतिपूर्वेणसंबंधः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महताविस्तीर्णेन रौद्रादंष्ट्रायस्मिन् ॥ १७ ॥ वृत्रनामनिर्वक्ति येनावृताइति त्वाष्ट्रोमूर्तिर्यस्यतमसस्तेन तथाचश्रुतिः सइमाँल्लोकानावृणो त्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमिति ॥ १८ ॥ अपसद्भक्षितवान् ॥ १९ ॥ यस्तंतेजोयेषाम् प्रत्यञ्चमंतर्यामिणम् त्रिभुवनस्यतेनव्याप्तत्वात्क्वापिगमनासं भवात्तत्रैवस्थित्वातुष्टुवुरित्यर्थः महाभयेपरित्राणमन्यतोनभवेदिति हरिमेवप्रपद्यंतसुराःशरणमातुराः ॥ २० ॥ वाय्वादीनिपंचमहाभूता नितैर्निर्मितास्त्रयोलोकास्तेषामधिपतयोब्रह्मादयश्वततोऽर्वाचीनावयंचसर्वेयस्मैअंतकायकालायोद्विजंतःसंतोबलिंहराम असावपियस्मा

महतारौद्रदंष्ट्रेणजृंभमाणंमुहुर्मुहुः ॥ वित्रस्ताद्दुद्रुवुर्लोकावीक्ष्यसर्वेदिशोदश ॥ १७ ॥ येनावृताइमेलोका स्तमसात्वाष्ट्रमूर्तिना ॥ सवैवृत्रइतिप्रोक्तःपापःपरमदारुणः ॥ १८ ॥ तंनिजघ्नुरभिद्रुत्यसगणाविबुधर्षभाः ॥ स्वैःस्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैःसोऽग्रसत्तानिकृत्स्नशः ॥ १९ ॥ ततस्तेविस्मिताःसर्वेविषण्णाग्रस्ततेजसः ॥ प्रत्यञ्च मादिपुरुषमुपतस्थुःसमाहिताः ॥ २० ॥ देवाऊचुः वाय्वंबराग्न्यप्क्षितयस्त्रिलोकाब्रह्मादयोयेवयमुद्वि जंतः ॥ हरामयस्मैबलिमंतकोऽसौबिभेतियस्माद्रणंततोनः ॥ २१ ॥ अविस्मितंतंपरिपूर्णकामंस्वेनैवला भेनसमंप्रशांतम् ॥ विनोपसर्पत्यपरंहिबालिशःश्वलांगुलेनातितितर्तिसिंधुम् ॥ २२ ॥ यस्योरुशृंगेजगतीं स्वनावंमनुर्यथाऽऽबध्यततारदुर्गम् ॥ सएवनस्त्वाष्ट्रभयाद्दुरंतात्त्राताऽऽश्रितान्वारिचरोऽपिनूनम् ॥ २३ ॥

द्विभेतिततःपरमेश्वरादेवनोऽस्माकमरणंशरणंरक्षणमस्तु ॥ २१ ॥ ततएवेत्यवधारणेहेतुमाहुः अविस्मितंनिरहंकारम् कुतूहलशून्यंवा कुतः प्रशांतंरागादिशून्यम् तच्चकुतः स्वेनैवलाभेनपरिपूर्णकामम् तच्चकुतः सममुपाधिपरिच्छेदशून्यम् एवंभूतंपरमेश्वरंविनाऽपरंयःशरणार्थ मुपसर्पतिसबालिशोऽज्ञः यतोऽसौशुनोलांगूलेनपुच्छेनसमुद्रमतितितर्तिअतितर्तुमिच्छतीत्यर्थः यथातेनसमुद्रतरणंनभवतितथानिरीश्वरा श्रयणेनव्यसनार्णवतरणंनभवतीतिभावः ॥ २२ ॥ महाभयेसएवरक्षकइतिदृष्टमित्याहुः यस्येतिद्वाभ्याम् यस्यमहाशृंगेजगतींपृथ्वीमेव स्वनावंबद्ध्वामनुःसत्यव्रतोयथावद्दुर्गंसंकटंततारसएववारिचरोमत्स्यमूर्तिर्नोऽस्मानप्याश्रितान्सतोनूनंत्राताररक्षिष्यति ॥ २३ ॥

---

१ यस्यमत्स्यमूर्तेः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संयमांभसिप्रलयोदके उद्गीर्णैरुद्गतैर्वातैर्यैऊर्मयस्तेषांरवैःकरालेभयंकरे अरविंदान्नाभिकमलात्पतितंप्रायएकोऽसहायएवतस्माद्भयाद्येन
ततारसएवनःपारस्तारकोऽस्तु ॥ २४ ॥ किंचवयंभगवतैवसृष्टाःपालिताश्चबहुशोऽतस्तमेवशरणंव्रजामेत्याहुः यएकइतित्रिभिः येनानुगृही
ताःसंतोविश्वंसृजाम ननुयूयमेवस्रष्टारोनान्योयुष्माकमनुग्राहकोऽस्तितस्यादर्शनात्तत्राऽऽहुः अस्मत्तःपुरःपूर्वमेवांतर्यामितयासमीहमान
स्यापियस्यलिंगंरूपंनपश्यामः तत्रहेतुः पृथक्पृथगीशाइत्यभिमानिनः ॥ २५ ॥ देवादिषूपेंद्रपरशुराममत्स्यरामादितनुभिःकृतावतारःसन्ना

पुरास्वयंभूरपिसंयमांभस्युदीर्णवातोर्मिरवैःकराले ॥ एकोरविंदात्पतितस्ततारतस्माद्भयाद्येनसनोऽस्तुपा
रः ॥ २४ ॥ यएकईशोनिजमाययानःससर्जयेनानुसृजामविश्वम् ॥ वयंनयस्यापिपुरःसमीहतःपश्याम
लिंगंपृथगीशमानिनः ॥ २५ ॥ योनःसपत्नैर्भृशमर्द्यमानान्देवर्षितिर्यङ्नृषुनित्यएव ॥ कृतावतारस्तनुभिःस्व
माययाकृत्वाऽऽत्मसात्पातियुगेयुगेच ॥ २६ ॥ तमेवदेवंवयमात्मदैवतंपरंप्रधानंपुरुषंविश्वमन्यम् ॥ व्रजा
मसर्वेशरणंशरण्यंस्वानांसनोधास्यतिशंमहात्मा ॥ २७ ॥ श्रीशुकउवाच इतितेषांमहाराजसुराणामुप
तिष्ठताम् ॥ प्रतीच्यांदिश्यभूदाविःशंखचक्रगदाधरः ॥ २८ ॥ आत्मतुल्यैःषोडशभिर्विनाश्रीवत्सकौस्तुभौ ॥
पर्युपासितमुन्निद्रशरदंबुरुहेक्षणम् ॥ २९ ॥

त्मसात्कृत्वापातिच ॥ २६ ॥ आत्मभूतंदैवतम् कुतः विश्वंविश्वात्मकम् तथाऽपिविकारंवारयंति अन्यम् विश्वात्मत्वेहेतुः परंकारणम् ननुप्र
धानंपुरुषश्चविश्वस्यकारणंतत्राऽऽहुः प्रधानंपुरुषंच तदात्मकोऽपिसएवेत्यर्थः सएवनःशंविधास्यति ॥ २७ ॥ प्रतीच्यांदिशित्वदिप्रथममावि
रभूत् ॥ २८ ॥ पुनश्चतंपुरोदृष्ट्वाईक्षणाह्लादेनविवशाअवनौदंडवत्पतिताःसंतःशनैरुत्थायतुष्टुवुरित्यन्वयः कथंभूतम् श्रीवत्सकौस्तुभौविना
स्वतुल्यैःषोडशभिःसुनंदादिभिःपरितःसेवितम् उन्निद्रशरदंबुरुहवदीक्षणेयस्यतम् ॥ २९ ॥

१ नाभिकमलेस्थितस्यैवमोहोद्भवात्पतिततुल्यत्वात्पतितप्रायइतिव्याख्यानंबोध्यम् २ अन्वित्यस्यार्थोऽनुगृहीताइति ३ तमेवदेवावयमितिक्वचित्पाठः ४ विश्व
स्मादन्यम् ५ अन्यत्रगमनासंभवेनतत्रैवस्थित्वांऽतर्यामिणःस्तुतत्वान्मुख्यायाःप्रतीच्यादिशोऽसंभवाल्लक्षणयात्वदीत्यर्थकरणंबोध्यम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ यज्ञोवीर्यंस्वर्गादिफलजननायसामर्थ्यंयस्यतस्मैनमः वयसेउततत्फलपरिच्छेदककालात्मनेऽपि तद्विघातकेषुदैत्येष्वस्तंप्रक्षिप्तंचक्रं येन एवंभूतैःप्रभावैःसुपुरुहूतयेशोभनबहुनाम्ने ॥ ३१ ॥ ननुममगुणातीतरूपंविहायगुणोपाधिकंयज्ञवीर्यत्वादिकिमितिवर्ण्यतेतत्राऽऽहुःय त्तवगुणत्रयस्येशितुर्नियंतुस्त्रिगुणात्मिकानांतिसृणांगतीनांपरमंपदंनिर्गुणस्वरूपंतद्विसर्गस्यार्वाचीनइदानींतनोहेधातर्वेदितुंनार्हति अतःकेवलं तस्मैतेनमोऽस्तु ॥ ३२ ॥ मिताक्षराणिपद्यानिनमीयंतेहरेर्गुणाः ॥ इतिपद्यैरतुष्यंतःसद्योगद्येनतुष्टुवुः ॥ भक्त्युद्रेकेणबहुधासंबोधयंतोदुर्ज्ञेय

दृष्ट्वातमवनौसर्वईक्षणाह्लादविक्लवाः॥ दंडवत्पतिताराजन्शनैरुत्थायतुष्टुवुः॥ ३०॥ देवाऊचुः नमस्ते यज्ञवीर्यायवयसेउततेनमः॥ नमस्तेह्यस्तचक्रायनमःसुपुरुहूतये॥ ३१॥ यत्तेगतीनांतिसृणामीशितुःपरमं पदम्॥ नार्वाचीनोविसर्गस्यधातर्वेदितुमर्हति॥ ३२॥ ओंनमस्तेऽस्तुभगवन्नारायणवासुदेवादिपुरुषमहा पुरुषमहानुभावपरममंगलपरमकल्याणपरमकारुणिककेवलजगदाधारलोकैकनाथसर्वेश्वरलक्ष्मीना थपरमहंसपरिव्राजकैःपरमेणाऽऽत्मयोगसमाधिनापरिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमःक पाटद्वारेचित्तेऽपावृतआत्मलोकेस्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवोभवान्॥ ३३॥ १॥ दुरवबोधइवतवायंवि हारयोगोयदशरणोऽशरीरइदमनवेक्षितास्मत्समवायआत्मनैवाविक्रियमाणेनसगुणमगुणःसृजसिपा सिहरसि॥ ३४॥ ॥२॥

त्वंप्रपंचयंति भगवन्नित्यादिनापरमंमंगलंशुद्धोधर्मोयस्मिन् आत्मयोगेनाष्टांगेनयःसमाधिश्चित्तैकाग्र्यंतेनपरिभावितःसुशीलितःपरिस्फुटो यःपारमहंस्यधर्मोभगवद्भजनंतेनोद्घाटितंतमोरूपंकपाटंयस्मिंस्तस्मिन्द्वारभूतेचित्तेअपावृतेप्रकटेआत्मलोकेप्रत्यग्रूपेस्वयमेवोपलब्धमभिव्य क्तंयन्निजसुखंतदनुभवरूपोभवान् ॥ ३३ ॥ १ ॥ ननुकेवलानुभवरूपत्वेममसृष्ट्यादिकर्तृत्वंकथंतत्राहुः दुरवबोधइवतवायंविहारयोगोय द्यस्मादशरणोनिराश्रयः इदंविश्वम् अनवेक्षितोऽस्माकंसमवायोमेलनंसाहाय्यंयेनसः ॥ ३४ ॥ २ ॥

१ अपादःपदसंतानोगद्यंतच्चत्रिधामतम् चूर्णिकोत्कलिकाप्रायवृत्तगंधिप्रभेदतइतित्रिविधभेदभिन्नेनगद्येन २ केवलेत्यारभ्यलक्ष्मीनाथेत्यंतानिसंबोधनानिकेषुचित्पु स्तकेषुनसंति ३ अगुणःस्वयंसृजसीतिकचित्पाठः ४ इवशब्दस्यावधारणार्थत्वमंगीकृत्यदुर्बोधएवेतिव्याचख्युर्बालबोधिनीकाराः ५ क्रीडायुक्तिः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुर्ज्ञेयांतरमाहुः अथतत्रेति यथेहदेवदत्तोगृहादिनिर्मायतत्रस्वकृतशुभाशुभयोःफलमुपादत्तेएवंभवान्ब्रह्मस्वरूपोजीवरूपेणगुणविसर्गपति
तःसन्नुपाददाति यद्वा समंजसमप्रच्युतंदर्शनंचिच्छक्तिर्यस्यसभवानुदास्तेउदासीनःसाक्षितयावर्ततइति ॥ ३५ ॥ ३ ॥ तदेवंविरोधेनदुर्ज्ञेय
त्वमुक्त्वातत्परिहारेणज्ञानप्रकारमाहुः नहीति विरुध्यतइतिविरोधः उभयंनविरुद्धमित्यर्थः नह्यन्यदृष्टांतेनत्वयिविकल्पोयुज्यतेऽतर्क्यैश्वर्य
त्वादित्याहुःभगवतीति अपरिमितागुणगणायस्यतस्मिन्नीश्वरेस्वतंत्रेऽनवगाह्यमतर्क्यंमाहात्म्यंयस्यतस्मिन् विकल्पएवंवाएवंवेति वितर्कः
किमत्रयुक्तमिति विचारइत्थमेवेति तत्रप्रमाणाभासास्तदनुग्राहकाः कुतर्काश्चार्वाचीनावस्तुस्वरूपासंस्पर्शिनोयेविकल्पादयस्तेयेषुशास्त्रे

अथतत्रभवान्किंदेवदत्तवदिहगुणविसर्गपतितःपारतंत्र्येणस्वकृतकुशलाऽकुशलंफलमुपाददात्याहोस्विदा
त्मारामउपशमशीलःसमंजसदर्शनउदास्तइतिहवावनविदामः॥ ३५॥ ३॥ नहिविरोधउभयंभगवत्यपरि
गणितगुणगणईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलां
तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनांविवादानवसरउपरतसमस्तमायामयेकेवलएवाऽऽत्ममायामंतर्धायकोऽन्व
र्थोदुर्घटइवभवतिस्वरूपद्वयाभावात्॥ ३६॥ ४॥ समविषममतीनांमतमनुसरसियथारज्जुखंडःसर्पादिधि
याम्॥ ३७॥ ५॥

षुतैःकलिलंव्याकुलमंतःकरणमाश्रयोयस्यदुरवग्रहस्यतेनवादिनांविवादस्यानवसरेऽगोचरे ननुश्रद्धामात्रमेतत् युक्तिरुच्यतांतत्राऽऽहुः उप
रतोमायामयःसंसारोयस्मिंस्तस्मिन्केवलेऽप्यात्ममायांमध्येनिधायकोन्वर्थःकर्तृत्वादिर्नसंभवति यदिवस्तुतःकर्तृत्वादिभवेत्तर्हिविरोधःस्या
न्नतुतदस्तीत्याहुः स्वरूपद्वयाभावादिति ॥ ३६ ॥ ४ ॥ अनुग्रहनिग्रहादिकंतुतत्तन्मतिभेदेनत्वन्मायायात्वयिस्फुरतीत्याहुः समाविषमाच
मतिर्येषांतेषांमतमभिप्रायम् सर्पादिविषयाधीर्येषांतेषांयथारज्जुखंडस्तथातथाभाति यद्वा तमेवाविरोधंपुरुषमतिभेदेनदर्शयति समविष
मेति ॥ ३७ ॥ ५ ॥

१ दुरवग्रहस्यदुराग्रहस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवंविरोधंपरिहृत्यनिश्चितंपरमार्थमाहुः सएवहिनानारूपेणप्रतीतः वस्तुस्वरूपःसद्रूपःसर्वेषांगुणानांविषयाणामाभासैःप्रकाशैरुपलक्षितः ननुतैर्जीवएवोपलक्ष्यते न सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वजीवांतर्यामित्वात् जडतादात्म्याध्यासेनजीवस्यापिजडप्रायत्वान्नतेनविनाप्रकाशइतिभावः पर्यवशेषितोनेतिनेतीत्यादिश्रुतिभिः ॥ ३८ ॥ ६ ॥ अतस्त्वद्भक्तिरेवपरमपुरुषार्थइत्याहुः अथहेत्यादिपर्यावर्तइत्यंतेन यस्मादेवंभूतस्त्वंपरमेश्वरः अथहवावअतएवहि हेमधुमथनपरमभागवताएतेत्वत्पादांभोजानुसेवांकथंमुहुर्मुहुर्विसृजंतीत्यन्वयः हियस्मात्स्वार्थेपुरुषार्थेकुशलानिपुणाः अतएवआत्मात्वमेवप्रियःसुहृच्चयेषांतेसाधवोरागादिशून्याः तत्रहेतुः तवमहिमैवामृतरससमुद्रस्तस्यविप्रुषाबिंदुमात्रेणसकृद

सएवहिपुनःसर्ववस्तुनिवस्तुस्वरूपःसर्वेश्वरःसकलजगत्कारणकारणभूतः[1]सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वगुणाभासोपलक्षितएकएवपर्यवशेषितः ॥ ३८ ॥ ६ ॥ अथहवावतवमहिमामृतरससमुद्रविप्रुषासकृदवलीढयास्वमनसिनिष्यंदमानानवरतसुखेनविस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासापरमभागवताएकांतिनोभगवतिसर्वभूतप्रियसुहृदिसर्वात्मनिनितरांनिरंतरंनिर्वृतमनसःकथमुहवाएतेमधुमथनपुनःस्वार्थकुशलाह्यात्मप्रियसुहृदःसाधवस्त्वच्चरणांबुजानुसेवांविसृजंतिनयत्रपुनरयंसंसारपर्यावर्तः॥ ३९ ॥ ७॥ त्रिभुवनात्मभवनत्रिविक्रमात्रिनयनत्रिलोकमनोहरानुभावतवैवविभूतयोदितिजदनुजादयश्चापितेषामनुपक्रमसमयोऽयमितिस्वात्ममाययासुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथापराधंदंडंदंडधरदधर्थएवमेनमपिभगवन्जहित्वाष्ट्रमुतयदिमन्यसे॥ ४० ॥ ८॥

वलीढयाआस्वादितयास्वमनसिनिष्यंदमानमतिशयेनस्रवद्यन्निरंतरंसुखंतेनविस्मारितादृष्टश्रुतविषयाःसुखलेशाभासायेषांते अतएवभगवतित्वयिनितरांनिरंतरंनिर्वृतंचमनोयेषांते यत्रयस्यामनुसेवायांसत्याम् ॥ ३९ ॥ ७ ॥ प्रस्तुतंविज्ञापयंति त्रिभुवनेत्यादिनायावत्समाप्ति त्रिभुवनमात्मास्वरूपंभवनंचयस्य त्रिभुवनस्याऽऽत्माभवनंचेतिवा त्रयोविक्रमायस्य त्रीन्लोकान्नयतीतितथा त्रयाणांलोकानांमनोहरोऽनुभावोयस्य एवंचतुर्धासंबोध्याऽऽहुः तेषामनुपक्रमसमयउद्यमकालोनभवतीतिमत्वाहेदंडधरपूर्वंयथादंडंदधर्थधृतवानस्येवमेनंत्वाष्ट्रमपि जहियदिमन्यसेहंतुंयदीच्छसि ॥ ४० ॥ ८ ॥

---

[1] केषुचित्पु० जगत्कारणभूतइत्येवपा०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रथमंतावत्त्वदीयानामस्माकमंतस्तापंशमयितुमर्हसि तावकानामित्यत्रहेतुः हेपितः हेपितामह तवचरणनलिनयुगलध्यानेनैवानुबद्धोत्हृद येनिगडःशृंखलायेषाम् स्वलिंगविवरणेननिजमूर्तिप्रकटनेनस्वीकृतानाम् केन अनुकंपयाऽनुरंजितंसानुरागंचतद्विशदंरुचिरंशिशिरंचस्मितं तत्सहितेनावलोकेन तथाऽनुकंपयैवविगलितोमधुरोमुखरसःप्रियवाक्सैवामृतकलातयाच ॥ ४१ ॥ ९ ॥ किंच अस्मदभिप्रायस्त्वयाज्ञाय तएवकिमत्रास्माभिर्विज्ञापनीयमित्याहुः अथहेभगवंस्तवास्माभिरिहकियान्वाऽर्थविशेषोविज्ञापनीयःस्यादित्यन्वयः यथाहिरण्यरेतसोऽग्नेस्तदंशभूतैर्विस्फुलिंगादिभिःप्रकाशोनक्रियतेतथातवास्माभिःकार्यार्थप्रकाशनंनकार्यमित्यर्थः अत्रहेतुगर्भाणिविशेषणानि अखिलजग

अस्माकंतावकानांतवनतानांततततामहतवचरणनलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानांस्वलिंगविवरणेनाऽऽत्मसात्कृतानामनुकंपाऽनुरंजितविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेनविगलितमधुरमुखरसामृतकलयाचांतस्तापमनघार्हसिशमयितुम्॥४१॥९॥अथभगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्यसकलजीवनिकायानामंतर्हृदयेषुबहिरपिचब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेणप्रधानरूपेणचयथादेशकालदेहावस्थानविशेषंतदुपादानोपलंभकतयाऽनुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिणआकाशशरीरस्यसाक्षात्परब्रह्मणःपरमात्मनःकियानिहवाअर्थविशेषोविज्ञापनीयःस्याद्विस्फुलिंगादिभिरिवहिरण्यरेतसः॥ ४२ ॥ १० ॥ अतएवस्वयंतदुपकल्पयास्माकंभगवतःपरमगुरोस्तवचरणशतपलाशच्छायांविविधवृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुपसृतानांवयंयत्कामेनोपसादिताः॥ ४३ ॥ ११ ॥

तामुत्पत्त्यादिषुनिमित्तायमानयादिव्यमाययाविनोदोयस्य अतएवसर्वजीवनिकायानामंतर्हृदयेषुब्रह्मस्वरूपेणप्रत्यगात्मांतर्यामीतद्रूपेणच वहिरपिप्रधानरूपेणदेशकालदेहावस्थानविशेषाननुलंघ्यानुभवतः कथम् तेषामुपादानतयोपलंभकतयाच उपादानस्योपलंभकतयेतिवा अतएवसर्वेषांप्रत्ययानांबुद्ध्यादीनामपिसाक्षिणः साक्षित्वेहेतुः आकाशवदलिप्तंशरीरंस्वरूपंयस्य अलिप्तत्वेहेतुद्वयम् साक्षात्परब्रह्मणोनिरुपाधेःपरमात्मनःशुद्धसत्त्वमूर्तेश्च ॥ ४२ ॥ १० ॥ अतएवसर्वज्ञत्वादेववयंयत्कामेनयस्यकार्यस्यकामेनोपसादिताःप्रापितास्तदस्माकंकार्यं स्वयमेवोपकल्पयसंपादयेति चरणमेवशतपलाशंकमलंतस्यच्छायांविविधैर्वृजिनैर्यःसंसारपरिश्रमस्तस्योपशमकरीमुपसृतानांप्राप्तानाम् ॥ ४३ ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वंभक्तेरुत्कर्षोक्तेस्तत्कामशंकामाभूदितिस्वकामंकथयंति अथोऽनंतरमेव ॥ ४४ ॥ शीघ्रंतद्वधायपुनःप्रणमंति हंसायशुद्धायहरयेआर्ति
हरायतेनमः शुद्धत्वेहेतवः दहृनिलयायत्हृदयाकाशनिकेताय निरीक्षकायबुद्ध्यादिसाक्षिणे कृष्णायसदानंदरूपाय कृषिर्भूवाचकःशब्दोण
श्चनिर्वृतिवाचकः तयोरैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्यभिधीयतेइतिनिरुक्तेः आर्तिहरत्वेहेतवः मृष्टंरुचिकरंयशोयस्य निरुपक्रमायाऽऽदिशून्याय
सद्भिःसंगृह्यतइतितथातस्मै भवपांथोभवरूपेपथिवर्तमानस्तस्यजनस्यनिजाश्रमाप्तौस्वशरणप्राप्तौसत्यांसंसारस्यांतेपरीष्टासर्वतःपूजिताउ
त्तमागतिःफलंयस्तस्मै ॥ ४५ ॥ अभिनंदितःसंतोषितः ॥ ४६ ॥ मदीयमुपस्थानंस्तोत्रंतत्सहितयाविद्ययाज्ञानेन आत्मनऐश्वर्यमसंसारित्वंत

अथोईशजहित्वाष्ट्रंग्रसंतंभुवनत्रयम् ॥ ग्रस्तानियेननःकृष्णतेजांस्यस्त्रायुधानिच ॥ ४४ ॥ हंसायदहृनिल
यायनिरीक्षकायकृष्णायमृष्टयशसेनिरुपक्रमाय ॥ सत्संग्रहायभवपांथनिजाश्रमाप्तावंतेपरीष्टगतयेहरये
नमस्ते ॥ ४५ ॥ श्रीशुकउवाच अथैवमीडितोराजन्सादरंत्रिदशैर्हरिः ॥ स्वमुपस्थानमाकर्ण्यप्राहतान
भिनंदितः ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच प्रीतोहंवःसुरश्रेष्ठामदुपस्थानविद्यया ॥ आत्मैश्वर्यस्मृतिःपुंसांभ
क्तिश्चैवययामयि ॥ ४७ ॥ किंदुरापंमयिप्रीतेतथाऽपिविबुधर्षभाः ॥ मय्येकांतमतिर्नान्यन्मत्तोवांछतितत्त्व
वित् ॥ ४८ ॥ नवेदकृपणःश्रेयआत्मनोगुणवस्तुदृक् ॥ तस्यतानिच्छतोयच्छेद्यदिसोऽपितथाविधः ॥ ४९ ॥
स्वयंनिःश्रेयसंविद्वान्नवक्त्यज्ञायकर्महि ॥ नरातिरोगिणोऽपथ्यंवांछतोहिभिषक्तमः ॥ ५० ॥ मघवन्यातभ
द्रंवोदध्यंचमृषिसत्तमम् ॥ विद्याव्रततपःसारंगात्रंयाचतमाचिरम् ॥ ५१ ॥

स्यस्मृतिर्यया नहिविरोधउभयमित्यादिनाकर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्मायिकत्वोक्तेः भक्तिश्चययाभवति ॥ ४७ ॥ अथहभगवन्नित्यादिनाभक्तेः
सर्वोत्कर्षोक्तेर्भक्तमभिनंदति किमिति ॥ ४८ ॥ यदुक्तंदेवैःस्वयंतदुपकल्पयास्माकमित्यादितत्संपादनंकृपालोर्ममानुचितमित्याशयेनाऽऽह न
वेदेतिद्वाभ्याम् गुणेषुविषयेषुतत्त्वदर्शी तान्विषयान् तथाविधोऽज्ञएव ॥ ४९ ॥ कर्मनवक्तिप्रवृत्तिमार्गंनवक्तिहि अपथ्यंयथानरातिनददाति
भिषक्तमःसद्वैद्यः ॥ ५० ॥ एवंतत्त्वकथनेनानौचित्यंपरिहृत्यतदभिप्रायमनुसरन्नाह मघवन्निति विद्याव्रतैस्तपसाचसारंदृढंगात्रंशरीरंया
चतयाचध्वम् ॥ ५१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रदधीयंविद्याऽतिशयमाह सवाइतिद्वाभ्याम् एवंह्यत्रप्रसिद्धाकथा निशम्याथर्वणंदक्षंप्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः दध्यंचंसमुपागम्यतमूचतुरथा श्विनौ भगवन्देहिनौविद्यामितिश्रुत्वासचाब्रवीत् कर्मण्यवस्थितोऽद्याहंपश्चाद्वक्ष्यामिगच्छतम् तयोर्निर्गतयोरेवशक्रआगत्यतंमुनिम् उवाचभिषजोर्विद्यांमावदीरश्विनोर्मुने यदिमद्वाक्यमुल्लंघ्यब्रवीषिसहसैवते शिरश्छिंद्यांनसंदेहइत्युक्त्वासययौहरिः इंद्रेगतेतथाऽभ्येत्यनासत्यावूचतुर्द्विजम् तन्मुखादिंद्रगदितंश्रुत्वातावूचतुःपुनः आवांतवशिरश्छित्त्वापूर्वमश्वस्यमस्तकम् संध्यास्यावस्ततोब्रूहितेनविद्यांचनौद्विज तस्मिंन्निंद्रेणसंछिन्नेपुनःसंधायमस्तकम् निजंतेदक्षिणांदत्त्वागमिष्यावोयथातथम् एतच्छ्रुत्वातथोवाचदध्यङ्ङाथर्वणस्तयोः प्रवर्ग्यंब्रह्मविद्यांचसत्कृतोऽसत्यशंकितइति ततश्चायमर्थः दध्यङ्निष्कलंशुद्धंब्रह्माधिगतोज्ञातवान् पाठांतरेतुनिष्कृतंनितरांकृतंभवतिधनंयेनतंप्रवर्ग्यंचाधिगतोज्ञातवान् ततोऽश्विभ्यांप्रादादित्युत्तरस्यानुषंगः उपदिदेशेत्यर्थः कथंभूतंब्रह्म यद्वैअश्वशिरसाप्रोक्तत्वादश्वशिरोनामप्रसिद्धम् तयो

सवाअधिगतोदध्यङ्ङश्विभ्यांब्रह्मनिष्कलम्॥ यद्वाअश्वशिरोनामतयोरमरतांव्यधात्॥५२॥ दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रेवर्माभेद्यंमदात्मकम्॥ विश्वरूपाययत्प्रादात्त्वष्टायत्त्वमधास्ततः॥५३॥ युष्मभ्यंयाचितोऽश्विभ्यांधर्मज्ञोऽगानिदास्यति॥ ततस्तैरायुधश्रेष्ठोविश्वकर्मविनिर्मितः॥ ५४ ॥ येनवृत्रशिरोहर्तामत्तेजउपबृंहितः॥ तस्मिन्विनिहतेयूयंतेजोऽस्त्रायुधसंपदः॥ भूयःप्राप्स्यथभद्रंवोनहिंसंतिचमत्परान्॥५५॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेनवमोऽध्यायः॥९॥ ॥छ॥ ॥छ॥

रमरतांजीवन्मुक्तत्वंव्यधात् तथाचश्रुतिः अश्वस्यशीर्ष्णाप्रयदीमुवाचेति ॥ ५२ ॥ मदात्मकंवर्मश्रीनारायणकवचंचाधिगतइतिपूर्वस्यानुषंगः तत्रहेतुः यस्मात्त्वष्ट्रेप्रादात् किंतत् यत्त्वष्टाविश्वरूपायपुत्रायप्रादात् कीदृशम् यत्त्वंततोविश्वरूपादधाःधृतवानसि तदेवंविद्यया सारंगात्रंयाचध्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ननुप्रेष्ठंदेहंकथंदास्यतितत्राऽऽह युष्मभ्यमंगान्यस्थीनियाचितःसन्दास्यति यतोधर्मज्ञः विशेषतोऽश्विभ्यांशिष्यप्रीत्यादास्यति अस्थीनीत्यनेनहेयत्वंदर्शितम् तैरस्थिभिर्विश्वकर्मणाविनिर्मितआयुधश्रेष्ठोवज्रोभविष्यतीतिशेषः ॥ ५४ ॥ येनभवान्वृत्रशिरोहर्ताहरिष्यति ममतेजसाउपबृंहितःसन् तेजश्चास्त्राणिचायुधानिचसंपदश्चभूयःप्राप्स्यथ महाकायस्त्रिभुवनग्रासीसएवास्मान्हन्यादितिशंकाकुलचित्तान्प्रत्याह मत्परांश्चकेऽपिनहिंसंत्यतोयुष्माकंभद्रमेवेति ॥ ५५ ॥ इतिषष्ठस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ ब्रह्मनिष्कृतमित्येवंरूपे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दशमेकेशवादिष्टदध्यङ्ङस्थिजवज्रधृत् ॥ इंद्रोऽयुध्यतवृत्रेणसासुरेणसनिर्जरः ॥ १ ॥ १ ॥ मोदमानएवतन्मुखाद्धर्मंश्रोतुकामःप्रत्याचक्षाण इवोवाच अपीतिद्वाभ्याम् ॥ २ ॥ हेवृंदारकाअपिकिंसंस्थायांमृत्यौयोऽभिद्रोहोदुःखंतंनजानीथ ॥ ३ ॥ आत्मादेहः वयंजानीमएवकिंतु श्रीविष्णुरस्मन्मुखेनयाचतइतिचेत्तत्राऽऽह याचतेविष्णवेऽपिदातुंकउत्सहेत ॥४॥ पुण्यश्लोकैरीड्यानिकर्माणियेषाम् ॥५॥ याचकोयदिवेद तर्हिनयाचेत यदीश्वरोदानसमर्थश्चेत्तर्हिसोऽपिनेतिनाऽऽह अतोयथातवसंकटंस्वार्थपरावयंनजानीमएवंप्रत्याचक्षाणस्त्वमस्मत्संकटंनजाना

श्रीशुकउवाच इंद्रमेवंसमादिश्यभगवान्विश्वभावनः ॥ पश्यतामनिमेषाणांतत्रैवांतर्दधेहरिः ॥ १ ॥ तथाऽभियाचितोदेवैर्ऋषिराथर्वणोमहान् ॥ मोदमानउवाचेदंप्रहसन्निवभारत ॥ २ ॥ अपिवृंदारकायूयंनजानीथशरीरिणाम् ॥ संस्थायांयस्त्वभिद्रोहोदुःसहश्चेतनापहः ॥ ३ ॥ जिजीविषूणांजीवानामात्माप्रेष्ठइहेप्सितः ॥ कउत्सहेततंदातुंभिक्षमाणायविष्णवे ॥ ४ ॥ देवाऊचुः किंनुतद्दुस्त्यजंब्रह्मन्पुंसांभूतानुकंपिनाम् ॥ भवद्विधानांमहतांपुण्यश्लोकेड्यकर्मणाम् ॥ ५ ॥ ननुस्वार्थपरोलोकोनवेदपरसंकटम् ॥ यदिवेदनयाचेतनेतिनाहयदीश्वरः ॥ ६ ॥ ऋषिरुवाच धर्मंवःश्रोतुकामेनयूयंमेप्रत्युदाहृताः ॥ एषवःप्रियमात्मानंत्यजंतंसंत्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥ योऽध्रुवेणाऽऽत्मनानाथानधर्मंनयशःपुमान् ॥ ईहेतभूतदययासशोच्यःस्थावरैरपि ॥ ८ ॥ एतावानव्ययोधर्मःपुण्यश्लोकैरुपासितः ॥ योभूतशोकहर्षाभ्यामात्माशोचतिहृष्यति ॥ ९ ॥ अहोदैन्यमहोकष्टंपारक्यैःक्षणभंगुरैः ॥ यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यःस्वज्ञातिविग्रहैः ॥ १० ॥ श्रीशुकउवाच एवंकृतव्यवसितोदध्यङ्ङाथर्वणस्तनुम् ॥ परेभगवतिब्रह्मण्यात्मानंसन्नयन्जहौ ॥ ११ ॥

सीतिभावः ॥ ६ ॥ मेमयाप्रत्युदाहृताःप्रत्युक्ताः मांत्यजंतंत्यक्ष्यमाणंतमात्मानंदेहम् ॥७॥ अध्रुवेणाऽऽत्मनादेहेन हेनाथाः ॥८॥ भूतानांशोके नशोचतिहर्षेणहृष्यतियआत्मास्वयंतस्ययोधर्मएतावानेवाव्ययइत्यर्थः ॥ ९ ॥ पारक्यैःश्वसृगालादिभक्ष्यैः अस्वार्थैरात्मोपयोगशून्यैः स्वं वित्तम् ज्ञातयःपुत्रादयः विग्रहोदेहः तैर्नोपकुर्यादितियत् ॥ १० ॥ कृतंव्यवसितंनिश्चयोयेन आत्मानंक्षेत्रज्ञंसन्नयन्नेकीकुर्वंस्तनुंजहौ ॥ ११ ॥

---

१ मूर्छाजनकः २ एषोऽहंप्रियमप्यात्मानंमांत्यजंतंवोयुष्मानुद्दिश्यत्यजामीत्यन्वयः वोयुष्माकंप्रियमितिवा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यताअक्षादयोयेन तत्त्वंपश्यतीतितथा ध्वस्तानिबंधनानियस्य ॥ १२ ॥ अथेंद्रोऽशोभतेत्युत्तरेणान्वयः मुनेःशुक्तिभिरस्थिभिर्निर्मितम् उत्सिक्तऊर्जितः मुनेरस्थिभिरितिवापाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ असुरानीकानांयूथपैःपर्यस्तंपरिवृतम् ॥ १५ ॥ रणःसंग्रामः प्रथमेचतुर्युगेत्रेतायुगस्यमुखेआरंभे ॥ १६ ॥ १७ ॥ नामृष्यन्नासहंत ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शतघ्नीचचतुर्हस्तालोहकंटकसंचिता भुशुंडी

यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग्ध्वस्तबंधनः॥ आस्थितःपरमंयोगंनदेहंबुबुधेगतम् ॥ १२॥ अथेंद्रोवज्रमुद्यम्यनिर्मितंविश्वकर्मणा॥मुनेःशुक्तिभिरुत्सिक्तोभगवत्तेजसाऽन्वितः॥ १३॥वृतोदेवगणैःसर्वैर्गजेंद्रोपर्यशोभत॥ स्तूयमानोमुनिगणैस्त्रैलोक्यंहर्षयन्निव ॥ १४॥ वृत्रमभ्यद्रवंच्छेत्तुमसुरानीकयूथपैः॥ पर्यस्तमोजसाराजन्क्रुद्धोरुद्रइवांतकम्॥ १५॥ ततःसुराणामसुरैरणःपरमदारुणः॥ त्रेतामुखेनर्मदायामभवत्प्रथमेयुगे॥ १६॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यांपितृवह्निभिः ॥ मरुद्भिर्ऋभुभिःसाध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिम् ॥ १७॥ दृष्ट्वावज्रधरंशक्रंरोचमानंस्वयाश्रिया॥ नामृष्यन्नसुराराजन्मृधेवृत्रपुरःसराः॥ १८॥ नमुचिःशंबरोऽनर्वाद्विमूर्धाऋषभोंऽबरः॥ हयग्रीवःशंकुशिराविप्रचित्तिरयोमुखः॥ १९॥ पुलोमावृषपर्वाचप्रहेतिर्हेतिरुत्कलः॥ दैतयादानवायक्षारक्षांसिचसहस्रशः॥ २०॥ सुमालिमालिप्रमुखाःकार्तस्वरपरिच्छदाः॥ प्रतिषिध्येंद्रसेनाग्रंमृत्योरपिदुरासदम्॥ २१॥अभ्यर्दयन्नसंभ्रांताःसिंहनादेनदुर्मदाः॥गदाभिःपरिघैर्बाणैःप्रासमुद्गरतोमरैः॥ २२॥ शूलैःपरश्वधैःखड्गैःशतघ्नीभिर्भुशुंडिभिः॥ सर्वतोऽवाकिरन्शस्त्रैरस्त्रैश्चविबुधर्षभान्॥ २३॥ नतेऽदृश्यंतसंछन्नाःशरजालैःसमंततः॥ पुंखानुपुंखपतितैर्ज्योतींषीवनभोघनैः॥ २४॥

सर्वतोलोहकंटकानुक्रमोन्नतेत्यभिधानम् ॥ २३ ॥ पुंखोमूलदेशः एकस्यमूलदेशमनुतत्संलग्नोऽपरस्यपुंखोयथाभवतितथा नभस्थैर्घनैर्ज्योतींषीवेत्यनेनतेषांतदप्राप्तिःसूचिता ॥ २४ ॥

१ अभ्यद्रवच्छत्रुमितिकचित्पाठः २ अयमेवपाठःप्राचीनबहुपुस्तकेषूपलभ्यतेनत्वंकितपुस्तकस्थःत्वमायर्येति ३ उत्कटइत्यपिक०पा० एतदनंतरम " धूम्रकेशोविरूपाक्षः कपिलोथविभावसुः " इतिप्रक्षिप्तमर्धमग्रेचसहस्रशइत्यनंतरम " इल्वलःपल्वलश्चैवदंदशूकोवृषध्वजः कालनाभमहानाभौभूतसंतापनोवृकः " इतिश्लोकश्चांकितांप्रपु०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तामेवाऽऽह नतइति शस्त्राणामस्त्राणांचयानिवर्षाणितेषामोघाः नासेदुर्नप्रापुःसिद्धपथेआकाशे ॥२५॥ क्षीणाअस्त्राणांचशस्त्राणांचओघा
येषाम् गिरिशृंगैर्द्रुमैरुपलैश्च ॥ २६ ॥ तानिंद्रसैनिकान्शस्त्राणामस्त्राणांचपूगैःसमूहैरक्षतान्क्षतशून्यान्स्वस्तिमतःसुखिनोद्रुमादिभिश्चाविक्ष
तान्निशाम्यदृष्ट्वा वृत्रोनाथोयेषांते तत्रसुर्भीताः ॥ २७ ॥ कृताःकृताःपुनःपुनःकृताः कृष्णोऽनुकूलोयेषांतेषुदेवगणेषु रुशतीःरुशत्यः
अकल्याण्योरूक्षाःपरुषावाचोयथामहत्सुक्षोभकर्त्र्योनभवंतितद्वत् ॥ २८ ॥ हतोयुद्धेदर्पोयेषांते आत्तःपरैर्गृहीतःसारोधैर्यंयेषाम् ते

नतेशस्त्रास्त्रवर्षौघात्यासेदुःसुरसैनिकान् ॥ छिन्नाःसिद्धपथेदेवैर्लघुहस्तैःसहस्रधा ॥ २५॥ अथक्षीणास्त्रश
स्त्रौघागिरिशृंगद्रुमोपलैः॥ अभ्यवर्षन्सुरबलंचिच्छिदुस्तांश्चपूर्ववत्॥२६॥ तानक्षतान्स्वस्तिमतोनिशाम्य
शस्त्रास्त्रपूगैरथवृत्रनाथाः ॥ द्रुमैर्दृषद्भिर्विविधाद्रिशृंगैरविक्षतांस्तत्रसुरिंद्रसैनिकान् ॥ २७ ॥ सर्वेप्रयासा
अभवन्विमोघाःकृताःकृतादेवगणेषुदैत्यैः॥ कृष्णानुकूलेषुयथामहत्सुक्षुद्रैःप्रयुक्तारुशतीरूक्षवाचः॥ २८॥
तेस्वप्रयासंवितथंनिरीक्ष्यहरावभक्ताहतयुद्धदर्पाः ॥ पलायनायाजिमुखेविसृज्यपतिंमनस्तेदधुरात्तसाराः
॥ २९ ॥ वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान्मनस्वीप्रधावतःप्रेक्ष्यबभाषएतत् ॥ पलायितंप्रेक्ष्यबलंचभग्नंभयेनतीव्रेण
विहस्यवीरः ॥३०॥ कालोपपन्नांरुचिरांमनस्विनामुवाचवाचंपुरुषप्रवीरः॥ हेविप्रचित्तेनमुचेपुलोमन्म
यानर्वन्शंबरमेशृणुध्वम्॥ ३१॥

अतिप्रसिद्धाअपितेदैत्याः एवंतेइत्यस्यापौनरुक्त्यम् आजिमुखेयुद्धारंभे पतिंविसृज्यपलायनायमनोदधुः यतोहरावभक्ताः ॥ २९ ॥ प्र
धावतःपलायमानान्प्रेक्ष्य आदावेवतीव्रेणभयेनपलायितंभग्नंचतद्बलंसैन्यंतच्चप्रेक्ष्यएतद्वक्ष्यमाणंबभाषे ॥ ३० ॥ तदेवविशिनष्टि कालो
पपन्नामवसरोचिताम् मनस्विनांरुचिराम् हेमय हेअनर्वन् मेवाचंशृणुत ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततोमृत्योरिहयशोलोकःस्वर्गश्चयदिस्यात् अथतर्हि अमुंमृत्युम् युक्तंसमीचीनंप्राप्तंवा ॥ ३२ ॥ ब्रह्मसंधारणयाकलेवरंजह्यादितियत्सए कोमृत्युः वीरशयेरणभूमावनिवृत्तोऽपराङ्मुखःसन्जह्यादितियत्सएकः तौद्वाविहशास्त्रेसंमतौमृत्यू तथाचस्मृतिः द्वाविमौपुरुषौलोकेसूर्यमं डलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्तश्चरणेचाभिमुखोहतइति ॥ ३३ ॥ ॥ इतिभागवतेष०टीकायांदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७॥

एकादशेतुवृत्रस्ययुध्यमानस्यवज्रिणा ॥ भक्तिज्ञानबलोदर्काश्चित्रावाचोऽनुवर्णिताः ॥ १ ॥ शंसतःकथयतःपत्युर्वचः ॥१ ॥ कालानुकूलैः

जातस्यमृत्युर्ध्रुवएषसर्वतःप्रतिक्रियायस्यनचेहकॢप्ता ॥ लोकोयशश्चाथततोयदिह्यमुंकोनामम्रत्युंनवृणीत युक्तम् ॥ ३२ ॥ द्वौसंमताविहमृत्यूदुरापौयद्ब्रह्मसंधारणयाजितासुः ॥ कलेवरंयोगरतोविजह्याद्यदग्रणी र्वीरशयेऽनिवृत्तः॥ ३३॥ ॥इ०भा०ष०दशमोध्यायः॥ १०॥ ॥ ७॥ श्रीशुकउवाच तएवंशंसतोध र्मंवचःपत्युरचेतसः॥ नैवागृह्णन्भयत्रस्ताःपलायनपरानृप ॥ १ ॥ विशीर्यमाणांपृतनामासुरीमसुरर्षभः॥ कालानुकूलैस्त्रिदशैःकाल्यमानामनाथवत् ॥ २ ॥ दृष्ट्वाऽतप्यतसंक्रुद्धइंद्रशत्रुरमर्षितः ॥ तान्निवार्यौजसा राजन्निर्भर्त्स्येदमुवाचह ॥ ३ ॥ किंवउच्चरितैर्मातुर्धावद्भिःपृष्ठतोहतैः ॥ नहिभीतवधःश्लाघ्योनस्वर्ग्यःशूर मानिनाम्॥ ४॥ यदिवःप्रधनेश्रद्धासारंवाक्षुल्लकाहृदि ॥ अग्रेतिष्ठतमात्रंमेनचेद्ग्राम्यसुखेस्पृहा॥ ५॥ एवं सुरगणान्क्रुद्धोभीषयन्वपुषारिपून्॥ व्यनदत्सुमहाप्राणोयेनलोकाविचेतसः ॥ ६॥ तेनदेवगणाःसर्वेवृत्र विस्फोटनेनवै॥ निपेतुर्मूर्छिताभूमौयथैवाशनिनाहताः॥ ७॥

कालानुवर्तिभिः काल्यमानांविद्राव्यमाणाम् ॥ २ ॥ अमर्षितोऽसहमानस्तांस्त्रिदशान्निवार्यनिर्भर्त्स्यचेदंवक्ष्यमाणमुवाच ॥३॥ तदेवाऽऽह द्वाभ्याम् मातुरुच्चरितैःपुरीषप्रायैः प्रथमांतपाठेदेवानांसंबोधनम् पृष्ठतोहतैर्दैत्यैःकिंनकिंचित् नयशोनापिधर्मः तदेवाऽऽह नहीति ॥४॥ प्रध नेसंग्रामे सारंधैर्यंत्वद्दिचेत्तर्हिहेक्षुल्लकाःक्षुद्राःमात्रंक्षणमात्रमग्रेतिष्ठत नचेदिहलोकभोगेस्पृहाऽस्ति ॥ ५ ॥ सुरगणान्रिपून् सुमहान्प्राणोबलं यस्य येनविचेतसोबभूवुः ॥ ६ वृत्रस्यविस्फोटनेननादेन ॥ ७ ॥

---

१ अंकितपुस्तके मृत्युंवरंकोनवृणीतयुक्तमितिपाठोदृश्यतेसचप्राचीनबहुपुस्तकेषुनोपलभ्यते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उद्यतंशूलंयेन नालंवनंनलानांवनंउद्गतोमदोयस्यसयूथपतिर्गजोयथामर्दयति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सप्तधनुःप्रमाणंदेशम् ॥ ११ ॥ सन्नोऽ
वसन्नोवाहोयस्यतस्मैनप्रायुंक्त अमृतस्यंदीअमृतस्रावीयःस्वकरस्तेनाभिमर्शःस्पर्शस्तेनवीतव्यथोगतदुःखःक्षतोवाहोयस्येंद्रस्यसतथाभूतो
ऽवतस्थे ॥१२ ॥ सवृत्रः हेनृपेंद्र आहवकाम्ययायुद्धेच्छयाऽवस्थितम् भ्रातृहणंभ्राताविश्वरूपस्तस्यहंतारम् नृशंसंक्रूरम् तदेवांहःपापंतस्य

ममर्दपञ्चांसुरसैन्यमातुरंनिमीलिताक्षंरणरंगदुर्मदः॥ गांकंपयन्नुद्यतशूलओजसानालंवनंयूथपतिर्यथो
न्मदः॥८॥ विलोक्यतंवज्रधरोऽत्यमर्षितःस्वशत्रवेऽभिद्रवतेमहागदाम् ॥ चिक्षेपतामापततींसुदुःसहांज
ग्राहवामेनकरेणलीलया॥ ९॥ सइंद्रशत्रुःकुपितोभृशंतयामहेंद्रवाहंगदयोग्रविक्रमः॥ जघानकुंभस्थलउ
न्नदन्मृधेतत्कर्मसर्वेसमपूजयन्नृप ॥ १० ॥ ऐरावतोवृत्रगदाऽभिमृष्टोविघूर्णितोऽद्रिःकुलिशाहतोयथा॥
अपासरद्भिन्नमुखःसहेंद्रोमुंचन्नसृक्सप्तधनुर्भृशार्तः॥ ११॥ नसन्नवाहायविषण्णचेतसेप्रायुंक्तभूयःसग
दांमहात्मा॥ इंद्रोऽमृतस्यंदिकराभिमर्शवीतव्यथक्षतवाहोऽवतस्थे॥ १२॥ सतंनृपेंद्राऽऽहवकाम्ययारिपुंव
ज्रायुधंभ्रातृहणंविलोक्य॥ स्मरंश्चतत्कर्मनृशंसमंहःशोकेनमोहेनहसञ्जगाद॥ १३॥ वृत्रउवाच दिष्ट्याभ
वान्मेसमवस्थितोरिपुर्योब्रह्महागुरुहाभ्रातृहाच॥दिष्ट्याऽनृणोऽद्याहमसत्तमत्वयामच्छूलनिर्भिन्नदृषद्धृदा
ऽचिरात्॥ १४॥ योनोऽग्रजस्याऽऽत्मविदोद्विजातेर्गुरोरपापस्यचदीक्षितस्य ॥ विश्रभ्यखड्गेनशिरांस्यवृश्च
त्पशोरिवाऽकरुणःस्वर्गकामः॥ १५॥

कर्मस्मरन् ॥ १३ ॥ योब्रह्महाब्राह्मणंहतवान्विशेषतःस्वगुरुंममचभ्रातरंसभवानग्रतःसमवस्थितःएतद्दिष्ट्याभद्रंजातम् दिष्ट्येत्यव्ययमानं
दार्थे हेअसत्तम ममशूलेननिर्भिन्नंदृषत्तुल्यंत्वत्हृदयंयस्यतेनत्वयानिमित्तभूतेनाद्याचिरादेवभ्रातुरनृणोऽहंस्यामेतच्चदिष्ट्या ॥ १४ ॥ स्व
र्गकामोयोभवानवृश्चत् स्वर्गकामोयाज्ञिकःपशोरिवेतिवा ॥ १५ ॥

---

१ अयमेवपाठःप्राचीनबहुपुस्तकेषूपलभ्यतेनत्वंकितपुस्तकस्थोवमन्नसृगिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तंत्वामस्पृष्टवह्निमदग्धदेहंसमदंति वर्तमानसामीप्येवर्तमानवन्निर्देशः ॥ १६ ॥ अन्येऽपियेअज्ञाइहत्वात्वांनृशंसमनुमह्ममुद्यताास्त्राःसंतोयदि प्रहरंतितैर्भूतनाथान्भैरवादीन्यक्ष्यामि कथंभूतैः निशातंतीक्ष्णीकृतंयन्ममत्रिशूलंतेननिर्भिन्नोगलोयेषांतैः ॥ १७ ॥ अथोअथवा हरेभोइंद्र यदिभवानेवममशिरोहर्ताहरिष्यतितत्रतथासत्यनृणोविमुक्तकर्मबंधःसन्भूतेभ्योबलिंदेहेनविधायमनस्विनांपादरजःप्रपत्स्येधीराणांपदंप्राप्स्यामि ॥ १८ ॥ जीवतादपिमृत्युरेवममाभिमतइत्याशयेनाऽऽह सुरेशेति नहिनोषिनहिक्षिपसि गदेवविफलोयास्यतीतिसंशयंमाकार्षीः

श्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितंत्वांस्वकर्मणापुरुषादैश्चगर्ह्यम् ॥ कृच्छ्रेणमच्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवह्निंसमदंतिगृध्राः ॥ १६ ॥ अन्येऽनुयेत्वेहनृशंसमज्ञायेह्युद्यतास्त्राःप्रहरंतिमह्यम् ॥ तैर्भूतनाथान्सगणान्निशातत्रिशूलनिर्भिन्नगलैर्यजामि ॥ १७ ॥ अथोहरेमेकुलिशेनवीरहर्ताप्रमथ्यैवशिरोयदीह ॥ तत्रानृणोभूतबलिंविधायमनस्विनांपादरजःप्रपत्स्ये ॥ १८ ॥ सुरेशकस्मान्नहिनोषिवज्रंपुरःस्थितेवैरिणिमय्यमोघम् ॥ मासंशयिष्ठानगदेववज्रंस्यान्निष्फलंकृपणार्थेवयाञ्ञा ॥ १९ ॥ नन्वेषवज्रस्तवशक्रतेजसाहरेर्दधीचेस्तपसाचतेजितः ॥ तेनैवशत्रुंजहिविष्णुयंत्रितोयतोहरिर्विजयःश्रीर्गुणास्ततः ॥ २० ॥ अहंसमाधायमनोयथाऽऽहसंकर्षणस्तच्चरणारविंदे ॥ त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशोगतिंमुनेर्याम्यपविद्धलोकः ॥ २१ ॥ पुंसांकिलैकांतधियांस्वकानांयाःसंपदोदिविभूमौरसायाम् ॥ नरातियद्द्वेषउद्वेगआधिर्मदःकलिर्व्यसनंसंप्रयासः ॥ २२ ॥

कृपणादर्थःप्रयोजनंयस्याःसायाञ्ञायथानिष्फलातथानस्यात् ॥ १९ ॥ अमोघत्वेहेतुंवदंस्तंप्रोत्साहयति नन्विति तेजितस्तीक्ष्णीकृतः शत्रुंमांजहि विष्णुनायंत्रितःप्रेरितः ॥ २० ॥ हननेनममपीडास्यादित्यपिमासंशयिष्ठाइत्याह अहमिति संकर्षणोमत्पतिर्यथाऽऽहतथातदीयचरणारविंदेमनःसमाधायमुनेर्योगिनोगतिमहंयास्यामि तववज्रस्यरंहसालुलितश्छिन्नोग्राम्यपाशोविषयभोगलक्षणोयस्य अपविद्धलोकस्त्यक्तदेहः ॥ २१ ॥ तर्हिभगवान्संकर्षणःस्वभृत्यायमह्यमेवस्वर्गादिसंपदोदास्यतीत्यपिमासंशयिष्ठाइत्याह पुंसामिति स्वर्गेभूमौरसातलेचयाःसंपदस्ताःकिलनिश्चितंनरातिनददाति तत्रहेतुः यद्याभ्योद्वेषादयोभवंति ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तर्हिस्वभक्तस्य किंविधत्तेतत्राऽऽह त्रैवर्गिकोधर्मार्थकामविषयोयआयासस्तस्यविघातंविधत्ते ततआयासोपरमादनुमेयोनत्वैश्वर्यादिना
अतःसम्यग्भगवत्प्रसादाभावात्तत्वसंपदोभविष्यंतीतिभावः ॥ २३ ॥ एवमिंद्रायस्वाभिप्रायंनिवेद्यभगवंतंप्रार्थयते अहमिति तवपादावेव
एकंमूलमाश्रयोयेषांतेषांदासानामनुदासोभूयोभविताऽस्मिभविष्यामिभवेयम् असुपतेःप्राणनाथस्यतवगुणान्ममनःस्मरतु वागपिनाने
वकीर्तयतु कायस्तवैवकर्मकरोतु ॥ २४ ॥ ननुकिंदास्येनतुभ्यंमहाफलानिदास्यामितत्राऽऽह नाकपृष्ठंध्रुवपदंब्रह्मलोकादिकंचहेसमंजस

त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्तेपुरुषस्यशक्र ॥ ततोऽनुमेयोभगवत्प्रसादोयोदुर्लभोऽकिंचनगोच
रोऽन्यैः॥ २३॥ अहंहरेतवपादैकमूलदासानुदासोभविताऽस्मिभूयः ॥ मनःस्मरेतासुपतेर्गुणांस्तेगृणीतवा
क्कर्मकरोतुकायः ॥ २४ ॥ ननाकपृष्ठंनचपारमेष्ठ्यंनसार्वभौमंनरसाऽधिपत्यम् ॥ नयोगसिद्धीरपुनर्भवं
वासमंजसत्वाविरहय्यकांक्षे ॥ २५॥ अजातपक्षाइवमातरंखगाःस्तन्यंयथावत्सतराःक्षुधार्ताः॥ प्रियंप्रि
येवव्युषितंविषण्णामनोरविंदाक्षदिदृक्षतेत्वाम् ॥ २६ ॥ ममोत्तमश्लोकजनेषुसख्यंसंसारचक्रेभ्रमतः
स्वकर्मभिः॥ त्वन्माययाऽऽत्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्यननाथभूयात्॥२७॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापु
राणेषष्ठस्कंधेएकादशोऽध्यायः॥ ११॥ ॥६॥ ऋषिरुवाच एवंजिहासुर्नृपदेहमाजौमृत्युंवरंविजया
न्मन्यमानः॥शूलंप्रगृह्याभ्यपतत्सुरेंद्रंयथामहापुरुषंकैटभोऽप्सु॥ १ ॥

निखिलसौभाग्यनिधेत्वात्वांविरहय्यपृथक्कृत्यनकांक्षेनेच्छामि ॥ २५ ॥ तर्हिकिमिच्छसितत्राह अजातपक्षाः खगाघुकादिभिः पीडिताय
थामातरम् यथाचदाम्नाबद्धाबालवत्साःस्तन्यम् यथाचव्युषितंदूरदेशगतंप्रियंकामेनविषण्णाप्रिया तथामेमनस्तापत्रयपीडितंकर्मभिर्बद्धं
चकामादिभिर्विषण्णंचत्वांदिदृक्षतेद्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ उत्तमश्लोकस्यतवजनेषुभक्तेष्वेवसख्यंभूयात् त्वन्माययादेहादिष्वासक्त
चित्तस्यभूयोऽपितेष्वासक्तिर्नभूयात् ॥ २७ ॥ ॥ इतिषष्ठस्कंधेटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ द्वादशेऽतिविषण्णे
नस्वयमुत्साहितेनतु ॥ महेंद्रेणमहायुद्धेवृत्रस्यवधईर्यते ॥ १ ॥ महापुरुषंश्रीविष्णुम् अप्सुप्रलयोदके ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युगांताग्निवत्कठोराजिह्वाशिखायस्यतत् आविध्यभ्रामयित्वा ॥ २ ॥ तत्खेआपतदागच्छत् विचलत्परिभ्रमत् ग्रहश्चोल्काचमहो
ल्कंतद्वद्दुष्प्रेक्ष्यम शतंपर्वाणियस्यतेन उरगराजोवासुकिस्तस्यभोगोदेहस्तदाकारम् ॥ ३ ॥ हनौकपोलप्रांते अमरेभमैरावतंच ॥ ४ ॥ ५ ॥
पुनश्चतमाहवृत्रः हेहरेइंद्र ॥ ६ ॥ सदाजयोनैवकिंतुकुत्रचिज्जयएकत्रकुत्रचिन्नैव यद्वा कुत्रचिदपियुयुत्सतांसदाजयोनैवकिंत्वेकत्रैव क

ततोयुगांताग्निकठोरजिह्वमाविध्यशूलंतरसाऽसुरेंद्रः ॥ क्षिप्त्वामहेंद्रायविनद्यवीरोहतोऽसिपापेतिरुषाज
गाद ॥ २ ॥ खआपतत्तद्विचलद्ग्रहोल्कवन्निरीक्ष्यदुष्प्रेक्ष्यमजातविक्लवः ॥ वज्रेणवज्रीशतपर्वणाऽच्छिन
द्भुजंचतस्योरगराजभोगम् ॥ ३ ॥ छिन्नैकबाहुःपरिघेणवृत्रःसंरब्धआसाद्यगृहीतवज्रम् ॥ हनौतताडेंद्र
मथामरेभंवज्रंचहस्तान्न्यपतन्मघोनः ॥ ४ ॥ वृत्रस्यकर्मातिमहाद्भुतंतत्सुरासुराश्चारणसिद्धसंघाः ॥ अपू
जयंस्तत्पुरुहूतसंकटंनिरीक्ष्यहाहेतिविचुक्रुशुर्भृशम् ॥ ५ ॥ इंद्रोनवज्रंजगृहेविलज्जितश्च्युतंस्वहस्तादरिसन्नि
धौपुनः ॥ तमाहवृत्रोहरआत्तवज्रोजहिस्वशत्रुंनविषादकालः ॥ ६ ॥ युयुत्सतांकुत्रचिदाततायिनांजयस्सदै
कत्रनवैपरात्मनाम् ॥ विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरंसर्वज्ञमाद्यंपुरुषंसनातनम् ॥ ७ ॥ लोकाःसपालायस्येमे
श्वसंतिविवशावशे ॥ द्विजाइवशिचाबद्धाःसकालइहकारणम् ॥ ८ ॥ ओजःसहोबलंप्राणममृतंमृत्युमेवच ॥
तमज्ञायजनोहेतुमात्मानंमन्यतेजडम् ॥ ९ ॥ यथादारुमयीनारीयथायंत्रमयोमृगः ॥ एवंभूतानिमघवन्नी
शतंत्राणिविद्धिभोः ॥ १० ॥ पुरुषःप्रकृतिर्व्यक्तमात्माभूतेंद्रियाशयाः ॥ शक्नुवंत्यस्यसर्गादौनविनायद
नुग्रहात् ॥ ११ ॥

दाचिदेवेत्यर्थः परोदेहआत्मायेषांपराधीनात्मनामितिवा आद्यमनादिम् सनातनंनित्यम् ॥ ७ ॥ पराधीनतामेवाऽऽह लोकाइतिसप्तभिः
यस्यवशेस्थिताःस्वयंविवशाःसंतःश्वसंतिचेष्टंते द्विजाःपक्षिणः शिचाजालेन कालःकलयतीतिभगवान् इहजयादौकारणम् ॥ ८ ॥ ओ
जआदिरूपंकालंतंहेतुमज्ञायाविज्ञायजडंसंतमात्मानंदेहंहेतुंमन्यते ॥ ९ ॥ १० ॥ ननुस्वारंभकप्रधानपुरुषादितंत्राणीतियुक्तंतत्राऽऽह पुरु
षइति व्यक्तंमहत्तत्त्वम् आत्माऽहंकारः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुस्वकर्मद्वाराजीवएवस्रष्ट्यादिहेतुरितिमीमांसकामन्यंतेतत्राऽऽह एवमविद्वाननीशमेवाऽऽत्मानमीश्वरंस्वतंत्रंमन्यते ननुपित्रादयःस्रष्टारोदृश्यंतेव्याघ्रादयस्तुहंतारस्तत्राऽऽह भूतैरिति स्वयमीश्वरः॥१२॥ ननुत्वयापराजितस्यममजयादिशंकैवनास्तिकिमितिमांबलाद्युद्धेप्रवर्तयसि तत्राऽऽह आयुरिति तत्कालेजयादिकाले विपर्ययाअकीर्त्यादयः ॥ १३ ॥ यस्मादेवंसर्वमीश्वराधीनंतस्मात्समःस्याद्धर्षविषादहीनोभवेत् ॥१४॥ समदृष्टावुपायमाह सत्त्वमिति हर्षादिभिर्नबध्यते ॥१५॥ हर्षविषादनिवृत्त्यैतवाहमेवगुरुरित्याह पश्येति वृक्णमायुधंभुजश्चयस्य

अविद्वानेवमात्मानंमन्यतेऽनीशमीश्वरम्॥ भूतैःसृजतिभूतानिग्रसतेतानितैःस्वयम्॥ १२ ॥ आयुःश्रीःकीर्तिरैश्वर्यमाशिषःपुरुषस्ययाः॥ भवंत्येवहितत्कालेयथाऽनिच्छोर्विपर्ययाः ॥ १३ ॥ तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि॥ समःस्यात्सुखदुःखाभ्यांमृत्युजीवितयोस्तथा॥ १४ ॥ सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्नाऽऽत्मनोगुणाः॥तत्रसाक्षिणमात्मानंयोवेदनसबध्यते॥ १५॥ पश्यमांनिर्जितंशत्रुवृक्णायुधभुजंमृधे॥ घटमानंयथाशक्तितवप्राणजिहीर्षया॥१६॥प्राणग्लहोऽयंसमरइष्वक्षोवाहनासनः॥अत्रनज्ञायतेऽमुष्यजयोऽमुष्यपराजयः॥१७॥ श्रीशुकउवाच इंद्रोवृत्रवचःश्रुत्वागतालीकमपूजयत्॥गृहीतवज्रःप्रहसंस्तमाहगतविस्मयः॥ १८॥ इंद्रउवाच अहोदानवसिद्धोऽसियस्यतेमतिरीदृशी॥भक्तःसर्वात्मना[1]ऽऽत्मानंसुहृदंजगदीश्वरम्॥ १९॥ भवानतार्षीन्मायांवैवैष्णवींजनमोहिनीम्॥ यद्विहायासुरंभावंमहापुरुषतांगतः ॥ २० ॥ खल्विदंमहदाश्चर्यंयद्रजःप्रकृतेस्तव॥ वासुदेवेभगवतिसत्त्वात्मनिदृढामतिः ॥ २१ ॥ यस्यभक्तिर्भगवतिहरौनिःश्रेयसेश्वरे॥ विक्रीडतोऽमृतांभोधौकिंक्षुद्रैःखातकोदकैः॥ २२॥

॥ १६ ॥ अनियतत्वंद्यूतरूपकेणोपसंहरति प्राणएवग्लहःपणोयस्मिन् इषवएवाक्षाःपाशकायस्मिन् वाहनान्येवेतस्ततश्चाल्यमानान्यासनानिफलकायस्मिन् ॥ १७ ॥ गतालीकंनिष्कपटम् ॥ १८ ॥ भक्तःसेवितवानसि ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तस्यतवखातकोदकैर्गर्तादिजलोपमैःस्वर्गादिभिःकिम् ॥ २२ ॥

---

[1] सर्वात्मनीतिक्वचित्पाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युधांसंग्रामाणांपतीमुख्यौ ॥ २३ ॥ हेमारिषश्रेष्ठराजन् ॥ २४ ॥ २५ ॥ उत्कृत्तंमूलंययोस्ताभ्याम् रक्तंस्रवतीतितथा गोत्रःपर्वतः ॥ २६ ॥ कृत्वाऽधरामित्यादेर्जग्रासेतितृतीयेनान्वयः नभोवद्गंभीरेणवक्त्रेण लेलिहःसर्पस्तद्वदुल्बणयाजिह्वया ॥ २७ ॥ कालकल्याभिःकालतुल्याभिर्दंष्ट्राभिर्ग्रसन्निव आक्षिपन्चालयन् ॥ २८ ॥ निर्जरयन्चूर्णयन् ॥ २९ ॥ महाप्राणोमहाबलः महावीर्योमहाप्रभावः ॥ ३० ॥

श्रीशुकउवाच इतिब्रुवाणावन्योऽन्यंधर्मजिज्ञासयानृप ॥ युयुधातेमहावीर्याविंद्रवृत्रौयुधांपती ॥ २३ ॥ आविध्यपरिघंवृत्रःकार्ष्णायसमरिंदमः ॥ इंद्रायप्राहिणोद्घोरंवामहस्तेनमारिष ॥ २४ ॥ सतुवृत्रस्यपरिघंकरंचकरभोपमम् ॥ चिच्छेदयुगपद्देवोवज्रेणशतपर्वणा ॥ २५ ॥ दोर्भ्यामुत्कृत्तमूलाभ्यांबभौरक्तस्रवोऽसुरः ॥ छिन्नपक्षोयथागोत्रःखाद्भ्रष्टोवज्रिणाहतः ॥ २६ ॥ कृत्वाऽधरांहनुंभूमौदैत्योदिव्युत्तरांहनुम् ॥ नभोगंभीरवक्त्रेणलेलिहोल्बणजिह्वया ॥ २७ ॥ दंष्ट्राभिःकालकल्पाभिर्ग्रसन्निवजगत्त्रयम् ॥ अतिमात्रमहाकायआक्षिपंस्तरसागिरीन् ॥ २८ ॥ गिरिराट्पादचारीवपद्भ्यांनिर्जरयन्महीम् ॥ जग्रासससमासाद्यवज्रिणंसहवाहनम् ॥ २९ ॥ महाप्राणोमहावीर्योमहासर्पइवद्विपम् ॥ वृत्रग्रस्तंतमालक्ष्यसप्रजापतयःसुराः ॥ ३० ॥ हाकष्टमितिनिर्विण्णाश्चुक्रुशुःसमहर्षयः ॥ निगीर्णोऽप्यसुरेंद्रेणनममारोदरंगतः ॥ महापुरुषसन्नद्धोयोगमायाबलेनच ॥ ३१ ॥ भित्त्वावज्रेणतत्कुक्षिंनिष्क्रम्यबलभिद्विभुः ॥ उच्चकर्तशिरःशत्रोर्गिरिशृंगमिवौजसा ॥ ३२ ॥ वज्रस्तुतत्कंधरमाशुवेगःकृंतन्समंतात्परिवर्तमानः ॥ न्यपातयत्तावदहर्गणेनयोज्योतिषामयनेवार्त्रहत्ये ॥ ३३ ॥

महापुरुषेणकवचरूपेणश्रीनारायणेनसन्नद्धोदंशितः योगबलेनमायाबलेनच ॥ ३१ ॥ बलभिदिंद्रः उच्चकर्तचिच्छेद ॥ ३२ ॥ तस्यकंधरंकंधराम् आशुवेगोऽतिवेगवान् ज्योतिषांसूर्यादीनाम् अयनेदक्षिणोत्तरगतिरूपेसंवत्सरेयोऽहर्गणःषष्ट्युत्तरशतत्रयात्मकस्तावताऽहर्गणेन वार्त्रहत्येवृत्रहत्यायोग्येकालेन्यपातयत् यद्वा स्वार्थेतद्धितः वृत्रहत्यायांवृत्रहननार्थंपरिवर्तमानइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

---

१ दक्षिणहस्तस्यपूर्वंछिन्नत्वात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा॰र्त्रघ्नलिंगैर्वृत्रहंतुर्वीर्यप्रकाशकैः वार्त्रहत्यायशवसेपृतनाषाह्यायचेत्याद्यैस्तमिंद्रमभिष्टुवाना अभिष्टुवंतः ॥ ३४ ॥ अलोकंलोकातीतंभग वंतम् ॥ ३५ ॥ ॥ इतिषष्ठस्कंधेटीकायांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ त्रयोदशेतुवृत्रस्यब्रह्महत्यामहाभयात् ॥ चिरंनष्टोऽवि तःशक्रोविष्णुनेतिनिरूप्यते ॥ १ ॥ १ ॥ अनिर्वृतंशक्रमपृष्ट्वास्वयमेवप्रतिजग्मुः ॥ २ ॥ हरेरिंद्रस्य ॥ ३ ॥ तस्यदुःखहेतुंवकुंप्रस्तावकथा

तदाचखेदुंदुभयोविनेदुर्गंधर्वसिद्धाःसमहर्षिसंघाः॥ वार्त्रघ्नलिंगैस्तमभिष्टुवानामंत्रैर्मुदाकुसुमैरभ्यवर्षन् ॥३४॥वृत्रस्यदेहान्निष्क्रांतमात्मज्योतिररिंदम॥पश्यतांसर्वलोकानामलोकंसमपद्यत ॥ ३५॥ ॥इतिश्री भा॰ म॰ षष्ठस्कंधेवृत्रवधोनामद्वादशोऽध्यायः॥१२॥ ॥७॥ ॥श्रीशुकउवाच वृत्रेहतेत्रयोलोकाविना शक्रेणभूरिद॥ सपालाह्यभवन्सद्योविज्वरानिर्वृतेंद्रियाः॥ १ ॥ देवर्षिपितृभूतानिदैत्यादेवानुगाःस्वयम् ॥ प्रतिजग्मुःस्वधिष्ण्यानिब्रह्मेशेंद्रादयस्ततः ॥ २॥ राजोवाच इंद्रस्यानिर्वृतेर्हेतुंश्रोतुमिच्छामिभोमुने॥ये नाऽऽसन्सुखिनोदेवाहरेर्दुःखंकुतोऽभवत्॥३॥ श्रीशुकउवाच वृत्रविक्रमसंविग्नाःसर्वेदेवाःसहर्षिभिः॥ तद्वधायार्थयन्निंद्रंनैच्छद्भीतोबृहद्वधात्॥४॥ इंद्रउवाच स्त्रीभूजलद्रुमैरेनोविश्वरूपवधोद्भवम्॥ विभक्त मनुगृह्णद्भिर्वृत्रहत्यांक्कमार्ज्म्यहम् ॥५॥ श्रीशुकउवाच ऋषयस्तदुपाकर्ण्यमहेंद्रमिदमब्रुवन्॥ याजयि ष्यामभद्रंतेहयमेधेनमास्मभैः॥६॥ हयमेधेनपुरुषंपरमात्मानमीश्वरम्॥इष्ट्वानारायणंदेवंमोक्ष्यसेऽपिजग द्वधात्॥७॥ ब्रह्महापितृहागोघ्नोमातृहाचार्यहाऽघवान्॥श्वादःपुल्कसकोवाऽपिशुध्येरन्यस्यकीर्तनात्॥८॥

माह वृत्रविक्रमेत्यादिना आर्थयन्प्रार्थयंत बृहद्वधाद्ब्राह्मणवधाद्भीतःसन् ॥ ४ ॥ एनःपापम् विभक्तंविभज्यगृहीतम् मार्ज्मिशो धयामि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

---

१ इंद्रंत्वावर्तयामसीतिमंत्रशेषः वार्त्रहत्यायवृत्रोयेनशवसाबलेनहन्यतेतद्वार्त्रहत्यंशवस्तस्मैवार्त्रहत्यायशवसे पृतनाषाह्यायचपृतनाःसंग्रामस्थाःसेनायेनशवसाअ भिभूयंतेतत्पृतनाषाह्यंबलंतस्मैपृतनाषाह्याय सहतिरभिभवार्थः हेइंद्रत्वामावर्तयामःसदेतितदर्थः २ अशांतस्यहरेरिंद्रस्यदुःखहेतुमित्यंकितपुस्तकेपाठोदृश्यतेसचायुक्तः प्राचीनबहुपुस्तकेषुतथाऽनुपलंभात् अवतरणेहरेरिंद्रस्येत्यस्यानुपयोगाच्च प्रत्युतहरेरिंद्रस्येतिव्याख्यापूर्वश्लोकस्य तस्यदुःखहेतुंवकुमित्याद्यवतरणंतूत्तरश्लोकस्येत्येव मुपलभ्यते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ वृषाकपिमिंद्रम् ॥ १० ॥ तयादेवादिभिःकारितया स्मेत्यवधारणे इंद्रएवतापमसहतनान्यः अमुमिंद्रंनिर्वृतिर्नाविशत् ननुधैर्यादिगु णयुक्तस्यकुतोऽनिर्वृतिस्तत्राऽऽह ह्रीमंतंलज्जावंतम् वाच्यतांनिंद्यताम् ॥ ११ ॥ यक्ष्मग्रस्तांक्षयरोगव्याप्ताम् ॥ १२ ॥ मीनस्येवगंधोयस्यस मीनगंधिःसचासावसुश्चश्वासवायुस्तस्यगंधेन ॥ १३ ॥ प्रागुदीचींदिशंगतःसंस्तूर्णमानसंसरः ॥ १४ ॥ सइंद्रः सहस्रंवर्षाणिपुष्करनालस्यतं तूनावसत् कथंभूतः नलब्धोभोगोयेनसः कुतः यद्यस्मादिहजलेवसन्नग्निदूतश्चस्वयम् अग्नेश्वस्वदूतस्यहविर्भागान्नेतुर्जलेप्रवेशासंभवादल ब्धभोगइत्यर्थः पाठांतरेनलब्धोयज्ञभागोयेनसः ॥ १५ ॥ त्रिणाकम् नअकंदुःखंयस्मिन्निितिनाकःपुण्यलोकःतृतीयंनाकंस्वर्गम् ननुमनुष्य

तंमश्वमेधेनमहामखेनश्रद्धाऽन्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन ॥ हत्वाऽपिसब्रह्मचराचरंत्वंनलिप्यसेकिंखलनिग्र हेण ॥ ९ ॥ श्रीशुकउवाच एवंसंचोदितोविप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुम् ॥ ब्रह्महत्याहतेतस्मिन्नाससादवृषाकपि म् ॥ १० ॥ तयेंद्रःस्मासहत्तापंनिर्वृतिर्नामुमाविशत् ॥ ह्रीमंतंवाच्यतांप्राप्तंसुखयंत्यपिनोगुणाः ॥ ११ ॥ तांद दर्शानुधावंतींचांडालीमिवरूपिणीम् ॥ जरयावेपमानांगींयक्ष्मग्रस्तामसृक्पटाम् ॥ १२ ॥ विकीर्यपलि ताक्केशांस्तिष्ठतिष्ठेतिभाषिणीम् ॥ मीनगंध्यसुगंधेनकुर्वतींमार्गदूषणम् ॥ १३ ॥ नभोगतोदिशःसर्वाःसह स्राक्षोविशांपते ॥ प्रागुदीचींदिशंतूर्णंप्रविष्टोनृपमानसम् ॥ १४ ॥ सआवसत्पुष्करनालतंतूनलब्धभोगो यदिहाग्निदूतः ॥ वर्षाणिसाहस्रमलक्षितोऽतःसंचिंतयन्ब्रह्मवधाद्विमोक्षम् ॥ १५ ॥ तावत्त्रिणाकंनहुषःश शासविद्यातपोयोगबलानुभावः ॥ ससंपदैश्वर्यमदांधबुद्धिर्नीतस्तिरश्चांगतिमिंद्रपत्न्या ॥ १६ ॥

स्यकुतःस्वर्गराज्यंतत्राऽऽह विद्यादिभिरनुभावःस्वर्गपालनसामर्थ्यंयस्यसः तर्हितस्मिन्सतिकथमिंद्रस्यपुनःस्वर्गप्राप्तिस्तत्राऽऽह सनहुषःसंपदै श्वर्याभ्यांयोमदस्तेनांधाबुद्धिर्यस्यसइंद्रपत्न्याशच्यातिरश्चांगतिंसर्पयोनिंनीतउपायेनप्रापितः एवंह्याख्यायते नहुषःकिलकदाचिदिंद्राणीमु वाच इंद्रस्तावदहमतस्त्वंमांभजेति तयाचावेदितवृत्तांतोबृहस्पतिस्तामुवाच ब्राह्मणवाह्यशिबिकायामारुह्यागतंत्वांभजिष्यामीतिब्रूहिततो ऽसौब्रह्मशापात्पतिष्यतीति तयाचतथोक्तोनहुषोऽगस्त्यादीन्शिबिकांवाहयामास तदाशीघ्रंसर्पसर्पेत्यगस्त्यंपदापस्पर्श तेनकुपितेनसर्पोभवे तिशप्तोमहासर्पोऽजगरोऽभूदिति ॥ १६ ॥

---

१ अलब्धभागइत्येवंरूपे २ तमिष्ट्वेतिपूर्वस्यानुषंगः ३ नभःसर्वादिशश्चगतःसहस्राक्षःप्रागुदीचींदिशंगतःसन्नितिगतइत्यस्यावृत्त्यान्वयः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइंद्रःस्वर्गंगतःप्राप्तः कथंभूतः ब्रह्मगिराब्राह्मणवाक्येनोपहूतःसन् ऋतंभरःसत्यपालकोहरिस्तस्यध्यानेननिवारितमघंयेन प्रागपितुपापोब्र
ह्मवधस्तमिंद्रंनाभ्यभूत्तस्याभिभवंनाकरोत् कुतः दिग्देवतयाप्रागुदीच्यांदिशिस्थितयाश्रीरुद्रेण अवितंरक्षितंसंतम् ॥ १७ ॥ पुरुषस्यहरे
राराधनंयस्मिंस्तेन ॥ १८ ॥ सर्ववेदमयात्मनीतिवापाठः ब्रह्मवादिभिर्विततेऽनुष्ठितेऽश्वमेधेमहेंद्रेणेज्यमानेपुरुषेसति ॥ १९ ॥ तेनैवपुरुषे
णैव शून्यायनीतः नाशितइत्यर्थः ॥ २० ॥ अधिकृतायज्ञायेनतम् ॥ २१ ॥ पाठादिविधातुमाख्यानंस्तौति इदमिति प्रक्षाल्यतेऽनेनेतिप्र

ततोगतोब्रह्मगिरोपहूतऋतंभरध्याननिवारिताघः ॥ पापस्तुदिग्देवतयाहतौजास्तंनाभ्यभूदवितंविष्णुप
त्न्या ॥ १७ ॥ तंचब्रह्मर्षयोऽभ्येत्यहयमेधेनभारत ॥ यथावद्दीक्षयांचक्रुःपुरुषाराधनेनह ॥ १८ ॥ अथेज्यमा
नेपुरुषेसर्वदेवमयात्मनि ॥ अश्वमेधमहेंद्रेणविततेब्रह्मवादिभिः ॥ १९ ॥ सवैत्वाष्ट्रवधोभूयानपिपापचयो
नृप ॥ नीतस्तेनैवशून्यायनीहारइवभानुना ॥ २० ॥ सवाजिमेधेनयथोदितेनवितायमानेनमरीचिमिश्रैः ॥
इष्ट्वाऽधियज्ञंपुरुषंपुराणमिंद्रोमहानासविधूतपापः ॥ २१ ॥ इदंमहाख्यानमशेषपाप्मनांप्रक्षालनंतीर्थपदा
नुकीर्तनम् ॥ भक्त्युच्छ्रयंभक्तजनानुवर्णनंमहेंद्रमोक्षंविजयंमरुत्वतः ॥ २२ ॥ पठेयुराख्यानमिदंसदाबुधाः
शृण्वंत्यथोपर्वणिपर्वणींद्रियम् ॥ धन्यंयशस्यंनिखिलाघमोचनंरिपुंजयंस्वस्त्ययनंतथाऽऽयुषम् ॥ २३ ॥
इतिश्रीभा० म० षष्ठस्कंधेइंद्रविजयोनामत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ६ ॥ परीक्षिदुवाच रजस्तमः
स्वभावस्यब्रह्मन्वृत्रस्यपाप्मनः ॥ नारायणेभगवतिकथमासीद्दृढामतिः ॥ १ ॥

क्षालनम् तीर्थपदस्यानुकीर्तनंयस्मिन् भक्तेरुच्छ्रयोयस्मिन् भक्तजनानामनुवर्णनंयस्मिन् महेंद्रस्यमोक्षोयस्मिन् मरुत्त्वतोविशेषेणजयोय
स्मिन् ॥ २२ ॥ इंद्रियंतत्पाटवकरम् इंद्रसंबंधीतिवा आयुषमायुष्यम् ॥ २३ ॥ ॥ इतिभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कधेटीकायांत्रयोदशोऽ
ध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ६ ॥ वृत्रस्यज्ञानभक्त्यादिश्रुत्वापृष्टःपरीक्षिता ॥ हेतुमाहचतुर्भिस्तत्प्राग्जन्मचरितोक्तिभिः ॥ १ ॥ चतु
र्दशेतुसहसाकृच्छ्रलब्धेसुतेमृते ॥ चित्रकेतोरतिस्नेहादतिशोकोनिरूप्यते ॥ २ ॥ रजश्चतमश्चस्वभावोयस्य ॥ १ ॥

---

१ रुद्रेणहतौजाइतिपापविशेषणम् विष्णुपत्न्यामानससरःस्थितकमलवासिन्यालक्ष्म्याअवितमितींद्रविशेषणम् २ इंद्रियमिंद्रलिंगमितिसूत्रेइतिकरणस्यप्रकारार्थत्वा
देतदर्थलाभः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ भक्तेर्दुर्लभत्वंप्रपंचयतिरजोभिरितित्रिभिः पार्थिवैरजोभिःपरमाणुभिःसमाःसंख्याताः अनंताइत्यर्थः जंतवोजीवाः तेषांमध्येयेके चनकतिपयेश्रेयोधर्ममीहंतेकुर्वंति ॥ ३ ॥ मुच्येतगृहादिसंगाद्विमुच्यते सिध्यतितत्त्वंजानाति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नचेंद्रभियाकृष्णंशरणंगतइ

देवानांशुद्धसत्त्वानामृषीणांचामलात्मनाम् ॥ भक्तिर्मुकुंदचरणेनप्रायेणोपजायते ॥ २ ॥ रजोभिःसमसंख्याताःपार्थिवैरिहजंतवः॥तेषांयेकेचनेहंतेश्रेयोवैमनुजादयः॥३॥प्रायोमुमुक्षवस्तेषांकेचनैवद्विजोत्तम ॥ मुमुक्षूणांसहस्रेषुकश्चिन्मुच्येतसिध्यति ॥ ४ ॥ मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः॥ सुदुर्लभःप्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामुने ॥ ५ ॥ वृत्रस्तुसकथंपापःसर्वलोकोपतापनः॥ इत्थंदृढमतिःकृष्णआसीत्संग्रामउल्बणे ॥ ६ ॥ अत्रनःसंशयोभूयान्श्रोतुंकौतूहलंप्रभो ॥ यःपौरुषेणसमरेसहस्राक्षमतोषयत् ॥७॥ सूतउवाच परीक्षितोऽथसंप्रश्नंभगवान्बादरायणिः॥ निशम्यश्रद्दधानस्यप्रतिनंद्यवचोऽब्रवीत् ॥८॥ श्रीशुकउवाच शृणुष्वावहितोराजन्नितिहासमिमंयथा ॥ श्रुतंद्वैपायनमुखान्नारदाद्देवलादपि ॥ ९ ॥ आसीद्राजासार्वभौमःशूरसेनेषुवैनृप ॥ चित्रकेतुरितिख्यातोयस्यासीत्कामधुङ्मही ॥ १० ॥ तस्यभार्यासहस्राणांसहस्राणिदशाभवन् ॥ सांतानिकश्चापिनृपोनलेभेतासुसंततिम् ॥ ११ ॥ रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः ॥ संपन्नस्यगुणैःसर्वैश्चिंतावंध्यापतेरभूत् ॥ १२ ॥ ननस्यसंपदःसर्वामहिष्योवामलोचनाः॥ सार्वभौमस्यभूश्चेयमभवन्प्रीतिहेतवः ॥ १३ ॥ तस्यैकदातुभवनमंगिराभगवानृषिः ॥ लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया ॥ १४ ॥

त्याह यःपौरुषेणेति ॥ ७ ॥८॥ यथाययथावत्शृणु ॥९ ॥१०॥ भार्यासहस्राणांदशसहस्राणिकोटिरित्यर्थः सांतानिकःस्वयंसंतानार्होऽपिपुत्रोत्पादनसमर्थोऽपितासुसंततिंनलेभे सर्वास्तावंध्याएवदैवयोगेनमिलिताइतिभावः ॥११॥ तदेवाऽऽह वंध्यापतेरिति ॥१२ ॥१३ ॥१४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपासीदत्तस्यसमीपमुपविवेश समाहितःसंयतः ॥ १५॥ १६ ॥ अपिकिम् अनामयमारोग्यम् स्वस्तिशुभम् प्रकृत्यधीनमेवहिराज्यमितिस
दृष्टांतमाह यथामहदाद्याभिःसप्तभिःप्रकृतिभिःपुमान्जीवोनित्यंगुप्तोभवतिनतुतद्व्यतिरेकेणक्षणमपितिष्ठतितथाराजाऽपिसप्तप्रकृतिभिः स्वा
म्यमात्यौजनपदादुर्गंद्रविणसंचयाः दंडोमित्रंचतस्यैताःसप्तप्रकृतयोमताइत्युक्तलक्षणाभिर्नित्यंगुप्तःसन् स्वामीगुरुःस्वयंवा ॥१७॥आत्मानंप्र
कृतिष्वद्धासाक्षान्निधायतदनुवर्तिनंकृत्वाश्रेयोराज्यसुखंप्राप्नुयादित्यर्थःप्रकृतीनांचसुखंराजाधीनमेवेत्याह हेनरदेवतथाप्रकृतयोऽपिराज्ञा

तंपूजयित्वाविधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः॥ कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनंसमाहितः ॥ १५॥ महर्षिस्तमु
पासीनंप्रश्रयावनतंक्षितौ॥ प्रतिपूज्यमहाराजसमाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १६॥ अंगिराउवाच अपितेऽना
मयंस्वस्तिप्रकृतीनांतथाऽऽत्मनः॥यथाप्रकृतिभिर्गुप्तःपुमान्राजापिसप्तभिः॥१७॥आत्मानंप्रकृतिष्वद्धानि
धायश्रेयआप्नुयात्॥ राज्ञातथाप्रकृतयोनरदेवाहिताधयः॥१८॥अपिदाराःप्रजामात्याभृत्याःश्रेण्योऽथमं
त्रिणः॥ पौराजानपदाभूपाआत्मजावशवर्तिनः॥ १९॥ यस्याऽऽत्माऽनुवशश्चेत्स्यात्सर्वेतद्वशगाइमे॥ लो
काःसपालायच्छंतिसर्वेबलिमतंद्रिताः ॥ २० ॥ आत्मनाप्रीयतेनात्मापरतःस्वतएववा॥ लक्षयेऽलब्धकामं
त्वांचिंतयाशबलंमुखम्॥ २१ ॥ एवंविकल्पितोराजन्विदुषामुनिनाऽपिसः ॥ प्रश्रयावनतोऽभ्याहप्रजाका
मस्ततोमुनिम्॥ २२॥

आहिताधयोनिहितनिक्षेपाधनैःसमृद्धाभवंति पाठांतरे आसमंततोहताधयोनिरस्तमनोदुःखाभवंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रजाश्चअमात्याश्च
श्रेण्यश्चसमयविशेषेणसंघशोवर्तमानावणिक्प्रभृतयः पौराःपुरवासिनः जानपदास्तत्तद्देशाधिकारिणः मंत्रसहायोमंत्रीकर्मसहायोऽमात्यइ
तिभेदः ॥ १९ ॥ तवमनःस्ववशेवानवेत्यर्थात्पृच्छति यस्याऽऽत्मामनोऽनुवशोऽनुवर्तीअधीनःस्यात्तस्यवशगाइमेसर्वेभवंति किंचलोकाश्चत
स्यबलिंयच्छंति ॥ २० ॥ आत्माभवान् आत्मनानप्रीयतेनतुष्यतितत्किम् परतोवास्वतोवाऽलब्धकामंत्वांलक्षये ॥ २१ ॥ विदुषासर्वज्ञेना
पि ॥ २२ ॥

---

१ विकल्पितःपूर्वोक्तविकल्पपूर्वकंपृष्टः २ आहताधयइत्येवंरूपे २ आत्मनामनसा के०पु०मू०टी० आत्मनइतिपा० तत्रषष्ठीतृतीयार्थे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अलब्धकामत्वंकथयन्पुत्रंयाचते भगवन्निंतिचतुर्भिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अप्रजमपुत्रम् क्षुत्तृड्भ्यामन्नपानकाममपरेस्रक्चंदनादयोयथानसु
खयंति ॥२५॥ पूर्वैःपित्रादिभिःसहगतंप्राप्तंतमोनरकंप्रजयायथातरेमतत्तथाविधेहि ॥२६॥ २७॥ यज्ञोच्छिष्टंयज्ञशेषम् ॥ २८ ॥ जन्मना

चित्रकेतुरुवाच भगवन्किंनविदितंतपोज्ञानसमाधिभिः॥ योगिनांध्वस्तपापानांबहिरंतःशरीरिषु॥ २३॥
तथापिपृच्छतोब्रूयांब्रह्मन्नात्मनिचिंतितम्॥ भवतोविदुषश्चापिचोदितस्त्वदनुज्ञया॥ २४॥ लोकपालैरपि
प्रार्थ्याःसाम्राज्यैश्वर्यसंपदः॥ ननंदयंत्यप्रजंमांक्षुत्तृट्कामामिवापरे ॥ २५॥ ततःपाहिमहाभागपूर्वैःसहग
तंतमः ॥ यथातरेमदुस्तारंप्रजयातद्विधेहिनः ॥ २६ ॥ श्रीशुकउवाच इत्यर्थितःसभगवान्कृपालुर्ब्रह्मणः
सुतः॥श्रपयित्वाचरुंत्वाष्ट्रंत्वष्टारमयजद्विभुः॥ २७॥ ज्येष्ठाश्रेष्ठाचयाराज्ञोमहिषीणांचभारत॥ नाम्नाकृतद्यु
तिस्तस्यैयज्ञोच्छिष्टमदाद्द्विजः ॥ २८॥ अथाऽऽहनृपतिंराजन्भवितैकस्तवाऽऽत्मजः॥ हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमि
तिब्रह्मसुतोययौ ॥ २९॥ साऽपितत्प्राशनादेवचित्रकेतोरधारयत्॥ गर्भंकृतद्युतिर्देवीकृत्तिकाऽग्नेरिवाऽऽत्म
जम्॥३०॥तस्याअनुदिनंगर्भःशुक्लपक्षइवोडुपः॥ ववृधेशूरसेनेशतेजसाशनकैर्नृप॥३१॥ अथकालउपा
वृत्तेकुमारःसमजायत॥जनयन्शूरसेनानांशृण्वतांपरमांमुदम्॥३२॥ हृष्टोराजाकुमारस्यस्नातःशुचिरलं
कृतः॥ वाचयित्वाऽऽशिषोविप्रैःकारयामासजातकम् ॥ ३३ ॥ तेभ्योहिरण्यंरजतंवासांस्याभरणानिच॥
ग्रामान्हयान्गजान्प्रादाद्धेनूनामर्बुदानिषट्॥ ३४॥

हर्षंमरणेनचशोकंप्रददातीतितथा इत्येवमुक्त्वाययौ ॥ २९ ॥ ३० ॥ शूरसेनानामीशस्यतेजसावीर्येणयोगर्भःसववृधे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
जातकंजातकर्म ॥ ३३ ॥ अर्बुदंदशकोटयः वेदेतुकोटिरेवार्बुदम् नियुतंचप्रयुतंचार्बुदंचेतिप्रयुतानंतरंनिर्देशात् ॥ ३४ ॥

१ हेभगवन्तपोध्यानसमाधिभिर्ध्वस्तपापानांभवादृशांशरीरिष्वस्मदादिषुबहिरंतर्यदस्तितत्किंनविदितमित्यन्वयः २ अथापीतिक्वचित्पाठः ३ पृच्छंतंत्वाम् ४ तृती
यार्थेषष्ठ्यौ ५ विभुःसमर्थः अयजद्विजइतिबहु०पु०पाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धन्यंधनकरम् आयुष्यमायुष्करम् महामनाअत्युदारः ॥ ३५ ॥३६॥ मोहस्यसमुद्भवोयस्मिन् प्रजाकामरूपोज्वरस्तापः ॥३७ ॥ दारइत्ये
कवचनमार्षम् ॥ ३८ ॥ आनपत्येनापुत्रत्वनिमित्तेन ॥ ३९ ॥ नगृहेसंमतांनबहुमताम् यद्वा गृहिण्येवगृहंनभार्येतिसंमतामित्यर्थः

ववर्षकाममन्येषांपर्जन्यइवदेहिनाम्॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंकुमारस्यमहामनाः॥३५॥ कृच्छ्रलब्धेऽथराज
र्षेस्तनयेऽनुदिनंपितुः॥ यथानिःस्वस्यकृच्छ्राप्तेधनेस्नेहोऽन्ववर्धत॥ ३६॥ मातुस्त्वतितरांपुत्रेस्नेहोमोहसमुद्भ
वः॥ कृतद्युतेःसपत्नीनांप्रजाकामज्वरोऽभवत्॥ ३७॥ चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथादारेप्रजावति ॥ नतथाऽन्ये
षुसंजज्ञेबालंलालयतोऽन्वहम्॥३८॥ ताःपर्यतप्यन्नात्मानंगर्हयंत्योऽभ्यसूयया॥ आनपत्येनदुःखेनराज्ञो
ऽनादरणेनच॥ ३९॥ धिगप्रजांस्त्रियंपापांपत्युश्चागृहसंमताम्॥सुप्रजाभिःसपत्नीभिर्दासीमिवतिरस्कृता
म्॥४०॥ दासीनांकोऽनुसंतापःस्वामिनःपरिचर्यया॥ अभीक्ष्णंलब्धमानानांदास्यादासीवदुर्भगाः॥४१॥
एवंसंदह्यमानानांसपत्न्याःपुत्रसंपदा॥ राज्ञोऽसंमतवृत्तीनांविद्वेषोबलवानभूत्॥ ४२॥ विद्वेषनष्टमतयस्त्रि
योदारुणचेतसः॥ गरंददुःकुमारायदुर्मर्षानृपतिंप्रति ॥ ४३॥ कृतद्युतिरजानंतीसपत्नीनामघंमहत्॥ सुप्त
एवेतिसंचिंत्यनिरीक्ष्यव्यचरद्गृहे ॥ ४४ ॥ शयानंसुचिरंबालमुपधार्यमनीषिणी॥ पुत्रमानयमेभद्रेइतिधा
त्रीमचोदयत्॥ ४५॥ साशयानमुपव्रज्यदृष्ट्वाचोत्तारलोचनम् ॥ प्राणेंद्रियात्मभिस्त्यक्तंहताऽस्मीत्यपतद्भु
वि॥ ४६॥ तस्यास्तदाकर्ण्यभृशातुरंस्वरंघ्नंत्याःकराभ्यामुरउच्चकैरपि ॥ प्रविश्यराज्ञीत्वरयात्मजांतिकंदद
र्शबालंसहसामृतंसुतम्॥ ४७॥ पपातभूमौपरिवृद्धयाशुचामुमोहविभ्रष्टशिरोरुहांबरा॥ ४८॥

॥ ४० ॥ दास्यादासीयथातथावयंदुर्भगाः ॥ ४१ ॥ नसंमतावृत्तिर्जीवनंयासाम् ॥ ४२ ॥ विद्वेषेणनष्टामतिर्यासांताः गरंविषम् दुर्मर्षा
असहमानाः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ धात्रींस्तनदायिनीम् ॥ ४५ ॥ उद्गतेतारकेकनीनिकेययोस्तेलोचनेयस्यतम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ विभ्रष्टाःशिरो
रुहाअंबरंचयस्याःसा ॥ ४८ ॥

१ अन्यैःकाम्यमानंयद्यत्तद्ददावित्यर्थः धन्यमित्यादित्रितयंक्रियाविशेषणम् क्वचिद्ववर्षकामानितिपाठः २ पुत्रंलालयंतंतन्मातरंचलालयंतंनृपंप्रति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ताश्चसपत्न्योऽपि ॥ ४९ ॥ अलक्षितोंऽतकोमृत्युहेतुर्यस्यतम् अनुगताःप्रकृतयोऽमात्यादयोयस्यसोऽनुप्रकृतिः ॥ ५० ॥ बाष्पकलाभिरश्रु बिंदुभिरुपरोधतःसंवृतत्वेननिरुद्धःकंठोयस्य ॥ ५१ ॥ उरुशुचाऽर्पितंबहुशोकेनव्याप्तम् एकमेवसंततिरूपम् ॥ ५२ ॥ विगलंत्यःस्रजोये भ्यस्तान्केशान् ॥ ५३॥ आत्मसृष्टेरप्रतिरूपमननुरूपंचेष्टसे तदेवाऽऽह नुअहोपरेदद्धेजीवत्यपरस्यबालस्ययामृतिस्तत् तदाहिवृद्धस्यसृष्टि सामर्थ्याभावेबालेचमृतेसतितवसृष्टिर्नष्टास्यादित्यर्थः ननुसांप्रतंस्वसृष्टेर्विपरीतोऽस्मीतिचेत्तत्राऽऽह विपर्ययोविपरीतोऽसिचेत्तर्हित्वंप्राणि

ततोनृपांतःपुरवर्तिनोजनानराश्चनार्यश्चनिशम्यरोदनम् ॥ आगत्यतुल्यव्यसनाःसुदुःखितास्ताश्चव्यलीकं रुरुदुःकृतागसः ॥ ४९ ॥ श्रुत्वामृतंपुत्रमलक्षितांतकंविनष्टदृष्टिःप्रपतन्स्खलन्पथि ॥ स्नेहानुबंधैधितयाशु चाभृशंविमूर्छितोऽनुप्रकृतिर्द्विजैर्वृतः ॥ ५० ॥ पपातबालस्यसपादमूलेमृतस्यविस्रस्तशिरोरुहांबरः ॥ दीर्घं श्वसन्बाष्पकलोपरोधतोनिरुद्धकंठोनशशाकभाषितुम् ॥ ५१ ॥ पतिंनिरीक्ष्योरुशुचाऽर्पितंतदामृतंचबालं सुतमेकसंततिम् ॥ जनस्यराज्ञीप्रकृतेश्चहृद्रुजंसतीदधानाविललापचित्रधा ॥ ५२ ॥ स्तनद्वयंकुंकुमगंधमं डितंनिर्षिचतीसांजनबाष्पबिंदुभिः ॥ विकीर्यकेशान्विगलत्स्रजःसुतंशुशोचचित्रंकुररीवसुस्वरम् ॥ ५३ ॥ अहोविधातस्त्वमतीवबालिशोयस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे ॥ परेऽनुजीवत्यपरस्ययामृतिर्विपर्ययश्चेत्त्व मसिध्रुवःपरः ॥ ५४ ॥ नहिक्रमश्चेदिहमृत्युजन्मनोःशरीरिणामस्तुतदात्मकर्मभिः ॥ यःस्नेहपाशोनिजसर्ग वृद्धयेस्वयंकृतस्तेतमिमंविवृश्चसि ॥ ५५ ॥

नामतिदुःखकारित्त्वाद्ध्रुवोनित्यःपरःशत्रुरसि नतुकृपालुरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ननुजीवकर्मानुसारेणजन्मादिकुर्वतोममकोऽपराधस्तत्राऽऽह नहीति पुत्रेजीवत्येवपिताम्रियतेपितरिजीवत्येवपुत्रोजायतइतिक्रमोनास्ति कर्माधीनत्वादितिचेत्तर्ह्यात्मकर्मभिरेवतज्जन्मादिकमस्तुकिंत्वयाकृत्य म् ननुमयेश्वरेणविनाजडैःकर्मभिरिदंकथंसिध्येत् भवतुनामतथाऽपिनिजसर्गवृद्धयेत्वयायःस्नेहपाशःकृतस्तमिमंस्वयमेवविवृश्चसिच्छिन त्सीत्यादिक्रोशति नह्येवंविधंदुःखंदृष्ट्वाकश्चिदपिपुत्रादिषुस्नेहंकरिष्यतीतिभावः ॥ ५५ ॥

---

१ एतस्योत्तरश्लोकस्थसइत्यनेनान्वयः २ कुंकुमपंकेत्यपिक्वचित्पाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अप्रजदुस्तरमप्रजानांदुस्तरम् अकरुणेनसह ॥ ५६ ॥ अशनयाक्षुधा ॥ ५७ ॥ तनूजहेपुत्रनाहंप्रथमंत्वत्पार्श्वमागतासतीतवमुग्धस्मितंवक्त्रं दद्दशेदृष्टवत्यस्मि इदानीमपिगिरोनश्रृणोमि तर्हिकिमपुनरन्वयंपुनरागमनंयथानभविष्यतितथागतोऽसि ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥
॥ इतिषष्ठस्कंधेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःपंचदशेचित्रकेतोःशोकापनोदनम् ॥ कृतंतत्त्वोपदेशेननार

त्वंतातनार्हसिचमांकृपणामनाथांत्यक्तुंविचक्ष्वपितरंतवशोकतप्तम् ॥ अंजस्तरेमभवताऽप्रजदुस्तरंयद्ध्वां तंनयाह्यकरुणेनयमेनदूरम् ॥ ५६ ॥ उत्तिष्ठताततइमेशिशवोवयस्यास्त्वामाह्वयंतिनृपनंदनसंविहर्तुम् ॥ सुप्तश्चिरंह्यशनयाचभवान्परीतोभुंक्ष्वस्तनंपिबशुचोहरनःस्वकानाम् ॥ ५७ ॥ नाहंतनूजदद्दशेहतमंगलाते मुग्धस्मितंमुदितवीक्षणमाननाब्जम् ॥ किंवागतोऽस्यपुनरन्वयमन्यलोकंनीतोऽघृणेननश्रृणोमिकलागिरस्ते ॥ ५८ ॥ श्रीशुकउवाच विलपंत्या[1]मृतंपुत्रमितिचित्रविलापनैः ॥ चित्रकेतुर्भृशंतप्तोमुक्तकंठोरुरोदह ॥ ५९ ॥ तयोर्विलपतोःसर्वेदंपत्योस्तदनुव्रताः ॥ रुरुदुःस्मनरानार्यःसर्वमासीदचेतनम् ॥ ६० ॥ एवंकश्मलमापन्नंनष्टसंज्ञमनायकम् ॥ ज्ञात्वांऽगिरानाममुनिराजगामसनारदः ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ऊचतुर्मृतकोपांतेपतितंमृतकोपमम् ॥ शोकाभिभूतंराजानंबोधयंतौसदुक्तिभिः ॥ १ ॥ कोऽयंस्यात्तवराजेंद्रभवान्यमनुशोचति ॥ त्वंचास्यकतमःसृष्टौपुरेदानीमतःपरम् ॥ २ ॥

देनांगिरोयुजा ॥ १ ॥ मृतकोपांतेशवसमीपे ॥ १ ॥ त्वंचास्यबंधूनांमध्येकतमः सृष्टोप्रजारूपायाम् अयंपुत्रोऽहंचास्यपितेतिचेत्तत्राऽऽहतुः पुरेति येपूर्वजन्मनिपित्रादिरूपेणसंयुक्ताआसंस्तएवमरणेनवियुक्ताःसंतोवर्तमानजन्मनिकदाचित्तस्यैवाऽन्यस्यवापुत्रादयोभवंतितेजन्मांतरेतस्यैवाऽन्यस्यवाकलत्रादयःशत्रुमित्रादयोवाभवंत्यतोनायंनियमइतिभावः ॥ २ ॥

---

१ विलपंत्यासहेत्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमेवाभिप्रायंप्रकटयति यथेति स्रोतसःप्रवाहस्यवेगेनयथाप्रयांतिवियुज्यंतेसंयांतिसंयुज्यंतेतथाकालवेगेनदेहिनोजीवाअपि ॥ ३ ॥ तथाप्येतावंतंकालंममपुत्रोनाभूद्वार्धकेजातोमृतइतिदुःखमितिचेत्तत्राऽऽहतुः यथाधानासुबीजेषुधानाबीजांतराणिभवंति कासुचित्कदाचिन्नभवंतिनोत्पद्यंतेनश्यंतिच नतुभवंत्येवतिष्ठंत्येवेतिवानियमः एवमेवभूतानिपुत्रादिरूपाणिभूतेषुपित्रादिषु अतोधानानांजन्यजनकत्वेऽपियथापितृपुत्रादिभावोनास्त्येवमत्रापीतिनशोकःकार्यइतिभावः ईशमायाप्रेरितानामेवभवनमभवनंनवस्तुतः ॥ ४ ॥ तस्यचसर्वसाधारणत्वान्नपुत्रएवशोचनीयइत्याहतुः वयंचेति तुल्यकालावर्तमानकालीनाः जन्मनःप्राङ्मृत्योःपश्चाच्चयथानसंत्येवमधुनाऽपिनसंति भोरा

यथाप्रयांतिसंयांतिस्रोतोवेगेनवालुकाः॥ संयुज्यंतेवियुज्यंतेतथाकालेनदेहिनः॥ ३॥ यथाधानासुवैधाना भवंतिनभवंतिच॥ एवंभूतेषुभूतानिचोदितानीशमायया ॥ ४ ॥ वयंचत्वंचयेचेमेतुल्यकालाश्चराचराः॥ जन्ममृत्योर्यथापश्चात्प्राङ्नैवमधुनाऽपिभो॥५॥ भूतैर्भूतानिभूतेशःसृजत्यवतिहंत्यजः॥ आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोऽपिबालवत्॥ ६ ॥ देहेनदेहिनोराजन्देहाद्देहोऽभिजायते ॥ बीजादेवयथाबीजंदेह्यर्थइवशाश्वतः ॥७॥ देहदेहिविभागोऽयमविवेककृतःपुरा॥ जातिव्यक्तिविभागोऽयंयथावस्तुनिकल्पितः॥८॥

जन् आद्यंतयोरसत्त्वात्स्वप्नवदित्यर्थः ॥५॥ असत्त्वेकथंप्रतीतिःकथंवाऽहमस्यजनकइत्याद्यभिमानस्तत्राऽऽहतुः भूतैरिति ईश्वरेणमायया सृष्टत्वात्प्रतीतिर्निमित्तमात्रत्वेनैवचभूतानामयमभिमानइतिभावः नन्वीश्वरस्यसृष्ट्यादिभिःसाध्यमस्तिचेत्तर्ह्यपूर्णकामताप्राप्ता नास्तिचेत्कुतःप्रवृत्तिस्तत्राऽऽहतुः अनपेक्षोऽपिबालवल्लीलयाकरोतीति ॥ ६ ॥ अयंचजन्मादिव्यवहारोदेहानामेवनत्वात्मनइत्याहतुः देहिनःपितुर्देहेन देहिनःपुत्रस्यदेहोमातुर्देहिनोदेहादभिजायते यथाबीजादेवबीजंजायते देहीतुशाश्वतएव अर्थोभूम्यादिर्यथातद्वत् ॥ ७ ॥ ननुनश्वरदेहप्रतियोगित्वाद्देह्यपिनशाश्वतःस्यात्तत्राऽऽहतुः देहदेहिनोरयंपरस्परप्रतियोगिविभागःपुराऽनादिरविवेककृतोऽज्ञानकल्पितः जातिःसामान्यं व्यक्तिर्विशेषस्तयोर्विभागोयथावस्तुनिसन्मात्रेकल्पितः परस्परापेक्षसिद्धत्वेनानिरूप्यत्वात्तद्वत् ॥ ८ ॥

---

१ जन्मनासहितोमृत्युस्तस्मादितिविग्रहेमूलस्थैकवचनोपपत्तिः योग्यतयाव्युत्क्रमेणोभयोःसंबंधः २ अष्टमश्लोकानंतरम् " नानात्वंजन्मनाशश्चक्षयोवृद्धिःक्रियाफलम् द्रष्टुश्चभांत्यतद्धर्मायथाग्नेर्दारुविक्रियाः ॥ १ ॥ तद्इमंदेहसंयोगादात्मन्याभांत्यसद्ग्रहात् स्वप्नेयथातथानान्यद्ध्यायेत्सर्वंभयंचयत् ॥ २ ॥ प्रसुप्तस्यानहंमानान्नघोराभातिसंसृतिः जीवतोऽपियथातद्वद्विमुक्तस्यानहंकृतेः ॥ ३ ॥ तस्मादन्यन्मनोमात्रंजह्यहंममतातमः वासुदेवेभगवतिमनोधेह्यात्मनीश्वरे ॥ ४ ॥ " इतिश्लोकचतुष्टयमधिकमंकितांध्रपुस्तकेदृश्यते परंत्विदंदशसुलिखितपुस्तकेषुनोपलभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आधिम्लानंवक्रम् ॥ ९ ॥ १० ॥ उन्मत्तस्येवलिंगंयेषांते ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १४ ॥ ममप्रभूरक्षकौ बोधेसमर्थावितिवा अतो

श्रीशुकउवाच एवमाश्वासितोराजाचित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः॥ प्रमृज्यपाणिनावक्त्रमाधिम्लानमभाषत॥९॥ राजोवाच कौयुवांज्ञानसंपन्नौमहिष्ठौचमहीयसाम्॥ अवधूतेनवेषेणगूढाविहसमागतौ॥ १० ॥ चरंति ह्यवनौकामंब्राह्मणाभगवत्प्रियाः ॥ मादृशांग्राम्यबुद्धीनांबोधायोन्मत्तलिंगिनः॥ ११ ॥ कुमारोनारदऋभुरंगिरादेवलोऽसितः॥ अपांतरतमोव्यासोमार्कंडेयोऽथगौतमः॥ १२ ॥ वसिष्ठोभगवान्रामःकपिलोबादरायणिः॥ दुर्वासायाज्ञवल्क्यश्चजातूकर्ण्यस्तथाऽऽरुणिः॥ १३॥ रोमशश्च्यवनोदत्तआसुरिःसपतंजलिः॥ ऋषिर्वेदशिराबोध्योमुनिःपंचशिरास्तथा॥ १४ ॥ हिरण्यनाभःकौसल्यःश्रुतदेवऋतध्वजः॥ एतेपरेचसिद्धेशाश्चरंतिज्ञानहेतवः॥ १५ ॥ तस्माद्युवांग्राम्यपशोर्ममूढधियःप्रभू॥ अंधेतमसिमग्नस्यज्ञानदीपउदीर्यताम्॥ १६॥ अंगिराउवाच अहंतेपुत्रकामस्यपुत्रदोऽस्म्यंगिरानृप ॥ एषब्रह्मसुतःसाक्षान्नारदोभगवानृषिः॥ १७॥ इत्थंत्वांपुत्रशोकेनमग्नंतमसिदुस्तरे॥ अतदर्हमनुस्मृत्यमहापुरुषगोचरम्॥ १८॥ अनुग्रहायभवतःप्राप्तावावामिहप्रभो॥ब्रह्मण्योभगवद्भक्तोनावसीदितुमर्हति॥ १९॥ तदैवतेपरंज्ञानंददामिगृहमागतः॥ ज्ञात्वाऽन्याभिनिवेशंतेपुत्रमेवददावहम्॥ २० ॥ अधुनापुत्रिणांतापोभवतैवानुभूयते॥ एवंदारागृहारायोविविधैश्वर्यसंपदः॥ २१ ॥ शब्दादयश्चविषयाश्चलाराज्यविभूतयः॥ महीराज्यंबलंकोशोभृत्यामात्याःसुहृज्जनाः॥ २२॥

युवाभ्यांज्ञानदीपःप्रवर्त्यताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ महापुरुषगोचरंहरिभक्तंत्वाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तदैव यदापूर्वमागतोऽस्मि ॥ २० ॥ रायः अर्थाः ॥ २१ ॥ चलाअनित्याः किंच महीति ॥ २२ ॥

---

१ रोमशइत्यर्धस्थाने "पराशरश्चमैत्रेयोभरद्वाजश्चवारुणिः" इदमर्धमंकितांथपु०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेशूरसेन इमेसर्वेऽपिशोकादिप्रदाः किंच आगमापायित्वेनगंधर्वनगरतुल्याः गंधर्वनगरंह्यकस्मादेवक्कचिदायात्यपयातिचेतिप्रसिद्धम् तदे
वमनित्यत्वंशोकादिहेतुत्वंचागमापायित्वंचोक्तम् मिथ्यात्वमप्याह स्वप्नश्चमायाचमनोरथश्चयथातद्वत् ॥ २३ ॥ मनोभवामनो
मात्रविजृंभिताः अत्रहेतुः अर्थेनतात्त्विकस्वरूपेणविनैवदृश्यमानाः तत्कुतः यस्मात्क्षणांतरेनदृश्यंते तात्त्विकत्वेहिक्षणांतरेबाधोनस्यात्
अतोमनोमात्रविजृंभितत्वेनस्वप्नादिवन्मिथ्याभूताइत्यर्थः नन्वेतेपुण्यापुण्यकृताइतिमीमांसकाःप्राहुस्तत्कुतोमनोभवत्वंतत्राऽऽह कर्मभिः
कर्मवासनाभिरर्थान्ध्यायतःपुंसोमनसएवनिमित्तात्कर्माण्यभवन् पाठांतरेकर्मईप्सिततममभिध्यायतइत्यर्थः कर्मणोऽपिमनोभवत्वा
त्तत्साध्याअर्थाअपिमनोभवाएवेतिभावः ॥ २४ ॥ तदेवंममतास्पदानांपुत्रादीनांदुःखादिहेतुत्वमुक्तंतत्रदेहसंबंधोमूलमित्याह अयंहीति

सर्वेऽपिशूरसेनेमेशोकमोहभयार्तिदाः ॥ गंधर्वनगरप्रख्याःस्वप्नमायामनोरथाः ॥ २३ ॥ दृश्यमानाविना
र्थेननदृश्यंतेमनोभवाः ॥ कर्मभिर्ध्यायतोनानाकर्माणिमनसोऽभवन् ॥ २४ ॥ अयंहिदेहिनोदेहोद्रव्यज्ञानाक्र
यात्मकः ॥ देहिनोविविधक्लेशसंतापकृदुदाहृतः ॥ २५ ॥ तस्मात्स्वस्थेनमनसाविमृश्यगतिमात्मनः ॥ द्वैतेध्रु
वार्थविश्रंभंत्यजोपशममाविश ॥ २६ ॥ नारदउवाच एतांमंत्रोपनिषदंप्रतीच्छप्रयतोमम ॥ यांधारयन्स
प्तरात्राद्द्रष्टासंकर्षणंप्रभुम् ॥ २७ ॥ यत्पादमूलमुपसृत्यनरेंद्रपूर्वेशर्वादयोभ्रममिमंद्वितयंविसृज्य ॥ सद्यस्त
दीयमतुलानधिकंमहित्वंप्रापुर्भवानपिपरंनचिरादुपैति ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधे
पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

हीत्यवधारणे अयंद्रव्यज्ञानक्रियात्मकोऽधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपोदेहएवदेहिनोदेहोऽहमितिमन्यमानस्यदेहिनोजीवस्यविविधान्क्लेशान्सं
तापांश्चकरोतीतितथा ॥ २५ ॥ स्वस्थेनाव्यग्रेण गतिंतत्त्वम् ध्रुवोऽयमर्थइतिविश्रंभंविश्वासंप्रणयंवात्यज ततश्चोपशममाविशाऽऽश्रय
॥ २६ ॥ अंगिरसोपदिष्टंतत्त्वंपरमेश्वरप्रसादंविनानप्राप्यतइतितत्प्रसादायमंत्रविद्यांनारदउपदिशति एतामिति उपनिषण्णंपरंश्रेयोऽस्यामि
त्युपनिषत् मंत्रएवोपनिषत्तांप्रतीच्छगृहाण द्रष्टाद्रक्ष्यतिभवान् ॥ २७ ॥ अतुलंचतदनधिकंचसमानाधिकशून्यंपरंमहिमानंप्रापुः उपैत्यु
पैष्यति ॥ २८ ॥ ॥ इतिभागवतेमहापुराणेषष्ठेटीकायांपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

१ कर्माभिध्यायतइत्येवंरूपे २ अयमेवपाठोबहुषुप्राचीनपु० उपनिषीदतिपरंश्रेयइतिपाठस्त्वांकितपुस्तकमात्रे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षोडशेतत्सुतोत्क्येत्रविशोकीकृत्यतंनृपम् ॥ आदिदेशमहाविद्यांनारदःशेषतोषणीम् ॥ १ ॥ आदौतावत्तत्पुत्रमुखेनैवपितृपुत्रादिसंबंधोमि थ्येतिदर्शयितुंयोगबलेनतमेवज्ञातीनांदर्शयित्वाजीवात्मन्नित्याद्युवाच ॥ १ ॥ २ ॥ शेषमवशिष्टमायुरस्ति अपमृत्युनामृतत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेवंकलेवरंप्रविश्योत्थितोजीवउवाच यद्वा अंतरालेप्रेतशरीरेस्थित्वेतिज्ञेयम् ॥ ४ ॥ मयिमृतेपुत्रदृष्ट्याशोकश्चेच्छत्रुदृष्ट्याहर्षः किंनक्रियतइत्याशयेनसंबंधस्यानियतत्वमाह बंधवोविवाहादिभिःसंबंधिनः ज्ञातयःसपिंडाः अरयोघातकाः मित्राणिरक्षकाः मध्यस्थाउ

श्रीशुकउवाच अथदेवऋषीराजन्संपरेतंनृपात्मजम् ॥ दर्शयित्वेतिहोवाचज्ञातीनामनुशोचताम् ॥ १ ॥ नारदउवाच जीवात्मन्पश्यभद्रंतेमातरंपितरंचते ॥ सुहृदोबांधवास्तप्ताःशुचात्वत्कृतयाभृशम् ॥ २ ॥ कलेवरंस्वमाविश्यशेषमायुःसुहृद्वृतः ॥ भुंक्ष्वभोगान्पितृप्रत्तानधितिष्ठनृपासनम् ॥ ३ ॥ जीवउवाच कस्मिन्जन्मन्यमीमर्त्यंपितरोमातरोऽभवन् ॥ कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्यदेवतिर्यङ्नृयोनिषु ॥ ४ ॥ बंधुज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः ॥ सर्वएवहिसर्वेषांभवंतिक्रमशोमिथः ॥५॥ यथावस्तूनिपण्यानिहेमादीनिततस्ततः ॥ पर्यटंतिनरेष्वेवंजीवोयोनिषुकर्तृषु ॥ ६ ॥ नित्यस्यार्थस्यसंबंधोह्यनित्योदृश्यतेनृषु ॥ यावद्यस्यहिसंबंधोममत्वंतावदेवहि ॥ ७ ॥

भयव्यतिरिक्ताःसाधारणाः विद्विषोद्रव्यादिनिमित्तेनद्वेषिणः उदासीनास्तद्व्यतिरिक्ताइतिभेदः ॥ ५ ॥ कर्मभिर्भ्राम्यमाणत्वेदृष्टांतः यथा पण्यानिक्रयविक्रयाद्यर्हाणि कर्तृषुव्यवहर्तृषुपरिभ्रमंति एवंजीवोऽपियोनिषुजनकेषु ॥ ६ ॥ एकस्मिन्नपिजन्मनिसंबंधस्यानियतत्वंसदृष्टांतमाह द्वाभ्याम् नित्यस्यजीवतोऽप्यर्थस्यपश्वादेः अनित्योऽनियतः विक्रयादिनासंबंधनिवृत्तेः ॥ ७ ॥

---

१ तदेवेत्यादिकाजीवउवाचेत्यस्यव्याख्या २ अंकितातिरिक्तेषुबहुपुस्तकेष्वंकितांश्रपुस्तकेचात्रतथादशमश्लोकावतरणेचायमेवप्रथमांतपाठेनबांधवास्तप्तानिति द्वितीयांतपाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंयोनिगतःपित्रादिसंबंधंप्राप्तोऽपिसजीवोनित्यः देहजन्मादिनातस्यजन्माद्यभावात् अतएववस्तुतोनिरहंकृतोऽहमस्यपुत्रइत्यभिमानशू न्यः यत्रपित्रादौसंबंधिनियावदुपलभ्येतकर्मवशेनवर्तेततावदेवतस्यपित्रादेस्तत्तस्मिन्स्वत्वंनतुविक्रयादुत्तरकालमपि अथवैवंसंबंधः यदुक्तं कलेवरंसमाविश्येतितत्रतस्मिन्कलेवरेममेदानींस्वत्वंनिवृत्तमितिसदृष्टांतमाह नित्यस्यचिरकालावस्थायिनःसुवर्णादेः योनिगतोदेहंप्रविष्टः यत्रदेहे तस्यजीवस्यतत्तस्मिन्देहेस्वत्वम् नतुमरणोत्तरकालमपीत्यर्थः शेषंसमानम् ॥ ८ ॥ जीवस्यनित्यत्वंसाधयति एषनित्यः तत्रहेतुः अ व्ययोऽपक्षयशून्यः तत्कुतः सूक्ष्मोजन्मादिशून्यः तच्चकुतः सर्वाश्रयोजन्मादिमतोदेहादेराश्रयोनतुदेहादिरूपः यतःस्वदृक्स्वप्रकाशः सर्वा श्रयत्वमुपपादयति आत्मनोमायायागुणैरात्मानमेवविश्वंविश्वात्मकंसृजति तदात्मानꣳस्वयमकुरुतेतिश्रुतेः उपादानकारणत्वात्सर्वाश्रयइ

एवंयोनिगतोजीवःसनित्योनिरहंकृतः॥ यावद्यत्रोपलभ्येततावत्स्वत्वंहितस्यतत् ॥ ८॥ एषनित्योऽव्ययःसू क्ष्मएषसर्वाश्रयःस्वदृक्॥ आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानंसृजतेप्रभुः ॥ ९॥ नह्यस्यातिप्रियःकश्चिन्नाप्रियः स्वःपरोऽपिवा॥ एकःसर्वधियांद्रष्टाकर्तॄणांगुणदोषयोः॥ १०॥ नादत्तआत्माहिगुणंनदोषंनक्रियाफलम्॥ उदासीनवदासीनःपरावरदृगीश्वरः॥ ११ ॥ श्रीशुकउवाच इत्युदीर्यगतोजीवोज्ञातयस्तस्यतेतदा ॥ वि स्मितामुमुचुःशोकंछित्त्वाऽऽत्मस्नेहशृंखलाम्॥ १२॥

त्यर्थः जीवस्यवस्तुतोब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणएवचिच्छक्तिविशिष्टस्येश्वरत्वेनरूपत्वाज्जीवःसृजतीतिवाचोयुक्तिः यद्वा स्वकर्मद्वारासृष्टिनिमित्तत्वेन स्रष्टृत्वंभोग्यस्यचसर्वस्यभोक्ताश्रयत्वात्सर्वाश्रयत्वंचोक्तमितिद्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ यदुक्तंसुहृद्धृतइतिसुहृदोबांधवास्तत्राइतिचतत्राप्याह नह्य स्येति तत्रहेतुः एकःसुहृदादिसंगरहितः तत्कुतः गुणदोषयोर्हिताहितयोःकर्तॄणांमित्रादीनांयाःसर्वाधियोविचित्राबुद्धयस्तासांद्रष्टासाक्षी ॥ १० ॥ यच्चोक्तंभुंक्ष्वभोगानित्यादितत्राप्याह नादत्तइति गुणंसुखम् दोषंदुःखम् क्रियाफलंचराज्यादिकम् उदासीनत्वेहेतुः परावरदृक्का रणस्यकार्यस्यचसाक्षीनतुभोक्ता यतईश्वरोदेहादिपारतंत्र्यशून्यः अतएवंभूतस्यममचयुष्माकंचसंबंधाभावाच्छोकंमाकुरुतेतिवाक्यार्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ क०सृजतीत्यपिपाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ द्विजभाषितमंगिरसाप्रोक्तंपुत्रादीनांदुःखहेतुत्वंस्मरंत्यः पुत्रकामनाशून्यानिर्मत्सराःसत्यइतिभावः ॥ १४॥ निबिडपंकतुल्यंगृहंवि
हायनिष्क्रमणमतिधीरस्यतस्यैवयोग्यंनान्यस्येतिसंदृष्टांतमाह सइत्थमिति सरसःपंकाद्द्विपोगजइव ॥ १५ ॥ कृताःपुण्यजलक्रियाःपितृत
र्पणाद्यायेन संयतप्राणोनियतेंद्रियः ॥ १६ ॥ १७ ॥ नमोधीमहिध्यायेम मनसानमस्यामइत्यर्थः ॥ १८ ॥ निवृत्ताद्वैतदृष्टिर्यस्मात् ॥ १९ ॥
न्यस्तानिरस्ताःशक्त्यूर्मयोमायानिमित्तारागद्वेषादयोयेन ॥ २० ॥ मनसासहवचस्यप्राप्योपरतेसतियएकएवप्रकाशते वचसीतिसर्वेंद्रि

निर्हृत्यज्ञातयोज्ञातेर्देहंकृत्वोचिताःक्रियाः ॥ तत्यजुर्दुस्त्यजंस्नेहंशोकमोहभयार्तिदम् ॥ १३ ॥ बालघ्न्योव्री
डितास्तत्रबालहत्याहतप्रभाः ॥ बालहत्याव्रतंचेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितम् ॥ यमुनायांमहाराजस्मरंत्योद्विज
भाषितम् ॥ १४ ॥ सइत्थंप्रतिबुद्धात्माचित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ॥ गृहांधकूपान्निष्क्रांतःसरःपंकादिवद्विपः ॥ १५ ॥
कालिंद्यांविधिवत्स्नात्वाकृतपुण्यजलक्रियः ॥ मौनेनसंयतप्राणोब्रह्मपुत्राववंदत ॥ १६ ॥ अथतस्मैप्रपन्नाय
भक्तायप्रयतात्मने ॥ भगवान्नारदःप्रीतोविद्यामेतामुवाचह ॥ १७ ॥ ॐनमस्तुभ्यंभगवतेवासुदेवायधीमहि ॥
प्रद्युम्नायानिरुद्धायनमःसंकर्षणायच ॥ १८ ॥ नमोविज्ञानमात्रायपरमानंदमूर्तये ॥ आत्मारामायशांताय
निवृत्तद्वैतदृष्टये ॥ १९ ॥ आत्मानंदानुभूत्यैवन्यस्तशक्त्यूर्मयेनमः ॥ हृषीकेशायमहतेनमस्तेविश्वमूर्तये ॥ २० ॥
वचस्युपरतेऽप्राप्ययएकोमनसासह ॥ अनामरूपश्चिन्मात्रःसोऽव्यान्नःसदसत्परः ॥ २१ ॥ यस्मिन्निदंयत
श्चेदंतिष्ठत्यप्येतिजायते ॥ मृन्मयेष्विवमृज्जातिस्तस्मैतेब्रह्मणेनमः ॥ २२ ॥ यन्नस्पृशंतिनविदुर्मनोबुद्धीं
द्रियासवः ॥ अंतर्बहिश्चविततंव्योमवत्तन्नतोऽस्म्यहम् ॥ २३ ॥

योपलक्षणम् सोऽस्मानव्यात् सदसत्परःकार्यकारणयोःकारणम् ॥ २१ ॥ तदेवाऽऽह यस्मिन्निति यस्मिन्निदंकार्यकारणंतिष्ठत्यप्येतिचय
तश्चजायते मृन्मयेषुघटादिषुमृज्जातिर्मृन्मात्रमिवसर्वानुस्यूतंयत्तस्मै ॥ २२ ॥ ननुसर्वानुस्यूतंचेन्मृज्जातिवत्प्रतीयेतकथंमनोवचसोरप्राप्तिस्त
त्राऽऽह यद्ब्रह्मव्योमवद्विततमपि असवःप्राणाःक्रियाशक्त्यानस्पृशंति मनआदीनिचज्ञानशक्त्यानविदुः तद्ब्रह्मनतोऽस्मि ॥ २३ ॥

---

१ केषुचित्पु०इतिदृष्टांतमाह सरःपंकाद्द्विपइवेतीतिपा० २ अयमेवप्राचीनपुस्तकेषुपाठोनतुज्ञातयोदेहंतथेति ज्ञातयःसपिंडाः ज्ञातेःसपिंडस्य ३ नमस्तेनंतमूर्तयइतिन
मस्तेऽनंतशक्तयइतिचपाठद्वयंपुस्तकांतरयोः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेषांतदज्ञानेहेतुमाह देहेंद्रियादयोऽमीयदंशविद्धायच्चैतन्यांशेनाविष्टाःसंतःकर्मसुस्वस्वविषयेषुप्रचरंतिजाग्रत्स्वप्नयोः अन्यदासुषुप्तिमूर्छादौनैवप्रचरंति यथाअप्रतप्तंलोहंनदहति अतोयथालोहमग्निशक्त्यैवदाहकंसदाग्निंविनानदहत्येवंब्रह्मगतज्ञानक्रियाशक्तिभ्यांप्रवर्तमानादेहादयस्तन्नस्पृशंतिनविदुश्चेतिभावः जीवस्तर्हिद्रष्टृत्वाज्जानातुनेत्याह स्थानेषुजाग्रदादिषुद्रष्टृपदेशंद्रष्टृसंज्ञांतदेवैतिप्राप्नोतिनान्योजीवोनामास्ति नान्योऽतोस्तिद्रष्टेत्यादिश्रुतेः यद्वाद्रष्टृपदेशंद्रष्टृसंज्ञंजीवमपितदेवैतिजानातिनतुजीवस्तज्जानातीत्यर्थः तदुक्तंहंसगुह्यस्तोत्रे देहोऽसवोऽक्षाइत्यादि ॥ २४ ॥ सकलायेसात्वतपरिवृढास्तेषांनिकरःसमूहस्तस्यकरकमलानांकुड्मलैर्मुकुलैरुपलालितंचरणारविंदयुगलंयस्यतस्यसं

देहेंद्रियप्राणमनोधियोऽमीयदंशविद्धाःप्रचरंतिकर्मसु ॥ नैवान्यदालोहमिवाप्रतप्तंस्थानेषुतद्द्रष्टृपदेशमेति ॥ २४ ॥ ओंनमोभगवतेमहापुरुषायमहानुभावायमहाविभूतिपतयेसकलसात्वतपरिवृढनिकरकरकमलकुड्मलोपलालितचरणारविंदयुगलपरमपरमेष्ठिन्नमस्ते ॥ २५ ॥ श्रीशुकउवाच भक्तायैतांप्रपन्नाय विद्यामादिश्यनारदः ॥ ययावंगिरसासाकंधामस्वायंभुवंप्रभो ॥ २६ ॥ चित्रकेतुस्तुविद्यांतांयथानारदभाषिताम् ॥ धारयामाससप्ताहमब्भक्षःसुसमाहितः ॥ २७ ॥ ततश्चसप्तरात्रांतेविद्ययाधार्यमाणया ॥ विद्याधराधिपत्यंसलेभेऽप्रतिहतंनृप ॥ २८ ॥ ततःकतिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः ॥ जगामदेवदेवस्यशेषस्यचरणांतिकम् ॥ २९ ॥ मृणालगौरंशितिवाससंस्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकंकणम् ॥ प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनंतंददर्शसिद्धेश्वरमंडलैःप्रभुम् ॥ ३० ॥

बोधनम् परमउत्कृष्ट परमेष्ठिन्सर्वेश्वर ॥ २५ ॥ पूर्वंसनारदोंऽगिराआजगामेत्यंगिराःप्राधान्येनोक्तः चित्रकेतोःपुत्रप्रदत्वेनतस्यपृथगुक्तत्वात् इहतुनारदोंऽगिरसासाकंययाविति नारदस्यप्राधान्यनिर्देशः तदुपदेशेनतस्यवैराग्योत्पत्तेः प्रभोहेसमर्थ ॥ २६ ॥ यथायथावद्धारयामास ॥ २७ ॥ विद्याधराधिपत्यंचावांतरफलंलेभे अप्रतिहतमस्खलितम् ॥ २८ ॥ कतिपयैरहोभिः विद्ययेद्धेनदीप्तेनमनसागतिर्यस्य ॥ २९ ॥ मृणालवद्गौरम् शितिवाससंनीलांबरम् स्फुरंतिकिरीटादीनियस्य कटित्रंकटिसूत्रम् प्रसन्नानिवक्त्राणियस्यअरुणानिलोचनानियस्यतंच तंच ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृष्ट्वाचतमादिपूरुषमभ्ययाच्छरणंगतः अनमच्चनाम कथंभूतः तस्यदर्शनेनध्वस्तंसमस्तंकिल्बिषंयस्य स्वच्छममलंचांतःकरणंयस्य प्रणये
नाश्रुयुक्तेलोचनेयस्य प्रहृष्टानिरोमाणियस्यसः ॥ ३१ ॥ तंप्रसमीडितुंस्तोतुंचिरंनैवाशकन्नशशाक तत्रहेतुः उत्तमश्लोकस्यपादाब्जयोर्वि
ष्टरमासनमुपमेहयन्नभिषिंचन् प्रेम्णोपरुद्धोऽखिलानांवर्णानांनिर्गमउच्चारणंयस्यसः ॥ ३२ ॥ मनीषयाबुद्ध्यामनःसमाधायैतद्वक्ष्यमाणं
बभाषे प्रतिलब्धावाग्येन सात्वतशास्त्रोक्तोविग्रहोयस्यतम् ॥ ३३ ॥ अन्योऽन्यप्रेमजानंदनिभृतान्स्वामिसेवकान् ॥ अभिनंदन्मुदास्तौतिद
शभिःपंचभिर्विभुम् ॥ हेअजितअन्यैरजितोऽपिभवान्साधुभिर्भक्तैर्जितःस्वाधीनएवकृतः यतोभवानतिकरुणः तेपिचनिष्कामाअपिभवता

तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषःस्वच्छामलांतःकरणोऽभ्ययान्मुनिः ॥ प्रवृद्धभक्त्याप्रणयाश्रुलोचनःप्रहृष्टरो
माऽनमदादिपूरुषम् ॥ ३१ ॥ सउत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरंप्रेमाश्रुलेशैरुपमेहयन्मुहुः ॥ प्रेमोपरुद्धाखिलवर्ण
निर्गमोनैवाशकत्तंप्रसमीडितुंचिरम् ॥ ३२ ॥ ततःसमाधायमनोमनीषयाबभाषएतत्प्रतिलब्धवागसौ ॥ नि
यम्यसर्वेंद्रियबाह्यवर्तनंजगद्गुरुंसात्वतशास्त्रविग्रहम् ॥ ३३ ॥ चित्रकेतुरुवाच अजितजितःसममतिभिः
साधुभिर्भवान्जितात्मभिर्भवता ॥ विजितास्तेऽपिचभजतामकामात्मनांयआत्मदोऽतिकरुणः ॥ ३४ ॥ तव
विभवःखलुभगवन्जगदुदयस्थितिलयादीनि ॥ विश्वसृजस्तेंऽशांशास्तत्रमृषास्पर्धंतपृथगभिमत्या ॥ ३५ ॥
परमाणुपरममहतोस्त्वमाद्यंतांतरवर्तीत्रयविधुरः ॥ आदावंतेऽपिचसत्त्वानांयद्ध्रुवंतदेवांतरालेऽपि ॥ ३६ ॥

विजिताः योभवानकामात्मनामात्मानमेवददाति ॥ ३४ ॥ ननुभक्तैरेवजितइतिकथंस्पर्धमानैरपिसृष्ट्यादिकर्तृभिरन्यैरीश्वरैर्जयसंभवात्त
त्राऽऽह तवेति जगतउदयादीनितवैवविभवोविभवनंमहिमालीलेतियावत् आदिशब्देनप्रवेशनियमनादीनि विश्वसृजस्तुब्रह्मादयोनेश्वराः
किंतुतेतवांशोयःपुरुषस्तस्यांशाः तत्रएवंस्थितेऽपिपृथक्पृथगीश्वरावयमित्यभिमानेनवृथैवस्पर्धंते ॥ ३५ ॥ त्वमेवसृष्ट्यादिकर्तेत्येतदुपपाद
यति परमाणुःसूक्ष्ममूलकारणम् परममहदंतिमंकार्यम् तयोस्त्वमेवाद्यंतांतरवर्ती आदावंतेचांतरेमध्येचवर्तितुंशीलंयस्यसः अतएवत्रयविधु
रआद्यंतमध्यशून्योध्रुवः तेचत्वयासृज्यंतेनतुध्रुवाः कुतइत्यतआह सत्त्वानांसत्त्वेनप्रतीतानांकार्याणामादावंतेऽपियद्ध्रुवमनपाय्यंतरालेऽपि
चतदेवध्रुवंसुवर्णादिवत् ॥ ३६ ॥

---

१ स्वच्छामलशब्दाभ्यामतिनिर्मलमित्यर्थः २ मुनिर्गृहीतमौनः ३ लयावनादीनीतिक०पा०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंध्रुवत्वेनकालतःपरिच्छेदोनास्तीत्युक्तंदेशतोऽप्यपरिच्छेदमाह क्षित्यादिभिरिति पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरोत्तरैरधिकैरावृतः यत्रत्वय्य
णुकल्पोऽणुतुल्यःपततिपरिभ्रमतितत्तस्मादनंतस्त्वम् ॥ ३७ ॥ यस्मादेवंपरमेश्वरस्त्वमेवाऽन्येदेवास्तवविभूतयोऽतस्त्वांविहायविषयकामन
याऽन्योपासकाअतिमंदाइत्याह विषयेषुतृट्तृष्णायेषांतेनराकाराःपशवः कुतः येविभूतीरिंद्राद्याउपासतेनतुपरंत्वाम् ततःकिंतत्राऽऽह तेषा
मिति तदनुउपास्यनाशानंतरम् यथाराजकुलमनुराजकुलनाशानंतरंतत्सेवकानामाशिषोनश्यंतितद्वत् अयंचपरमोऽवधिर्मध्येऽपिनश्यंत्येव
॥ ३८ ॥ विषयकामेनापिकृतात्वत्सेवामोक्षफलैवेत्याह कामधियोविषयकामनाअपिहेपरमत्वयिरचिताःकृताश्चेन्नरोहंतिदेहांतरोत्पत्तयेन

॥४३॥

क्षित्यादिभिरेषकिलावृतःसप्तभिर्दशगुणोत्तरैरंडकोशः ॥ यत्रपतत्यणुकल्पःसहांडकोटिकोटिभिस्तदनंतः ॥ ३७ ॥ विषतृषोनरपशवोयउपासतेविभूतीर्नपरंत्वाम् ॥ तेषामाशिषईशतदनुविनश्यंतियथाराजकुलम्॥ ३८ ॥ कामधियस्त्वयिरचितानपरमरोहंतियथाकरंभबीजानि ॥ ज्ञानात्मन्यगुणमयेगुणगणतोऽस्यद्वंद्वजालानि ॥ ३९ ॥ जितमजिततदाभवतायदाहभागवतंधर्ममनवद्यम्॥ निष्किंचनायेमुनयआत्मारामायमुपासतेऽपवर्गाय॥ ४० ॥ विषममतिर्नयत्रनृणांत्वमहमितिममतवेतिचयदन्यत्र ॥ विषमधियारचितोयःसत्यविशुद्धःक्षयिष्णुरधर्मबहुलः॥ ४१ ॥

भवंति करंभबीजानिभर्जितबीजानियथा यतोऽस्यजीवस्यगुणगणादेवद्वंद्वसमूहाभवंति अतःकामेनापिनिर्गुणस्यतवभजनाच्छनैर्नैर्गुण्यं
भवतीत्यर्थः ॥३९॥ फलकामनयाऽपित्वदाराधनंयदामोक्षहेतुस्तदाकिंवक्तव्यंभगवद्धर्ममाहात्म्यमितिवक्तुंतत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेनचभगवंतं
स्तौति जितमिति यदाभवान्भागवतंधर्ममाहतदाहेभगवंस्त्वयाजितंसर्वोत्कर्षेणस्थितम् तत्रहेतुः येनिष्किंचनाःसनत्कुमारादयोमुनयस्तेयंभ
वंतमपवर्गायसेवंतेतेनभवताजितम् यंधर्ममितिवा ॥ ४० ॥ अनवद्यतामेवाऽऽह विषममतिर्यत्रयस्मिन्भागवतेधर्मेनास्ति यदन्यत्रयथान्य
स्मिन्काम्येधर्मे ननुसोऽपिवेदोक्तत्वादनवद्यएवतत्राऽऽह विषमधियाशत्रुमरणादिकामनयारचितोविहितोयःसत्यविशुद्धः रागद्वेषादिमत्त्वात्
क्षयिष्णुश्च नश्वरफलत्वात् अधर्मबहुलश्च हिंसादिबाहुल्यात् तदुक्तंशबरस्वामिभिः उभयमिहचोदनायांलक्ष्यतेऽर्थोऽनर्थश्चेत्यादि॥४१॥

॥४३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतत्प्रपंचयति कःक्षेमःकिंकुशलंनकिंचित् निजपरयोःस्वस्यपरस्यच स्वपरद्रुहास्वस्मैपरस्मैचद्रुह्यतीतिस्वपरध्रुक्तेन यतःस्वद्रोहादत्यंतकाय क्लेशात्तवकोपःपीडासंभवति तदुक्तंगीतासु कर्षयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयानिति तथापरसंपीड याऽधर्मः चशब्दात्तवकोपश्च अतस्त्वयारागांधमपिकथंचिद्वेदमार्गेप्रवर्तयितुंकाम्यधर्मोऽभिहितोनतत्त्वदृष्ट्या॥४२॥भागवतधर्मेणतुनद्रोह इत्याह नेति नव्यभिचरतिनपरमार्थंजहाति तवईक्षादृष्टिःअव्यभिचारेहेतुः स्थिरेति स्थावरजंगमप्राणिसमूहेषुसमबुद्धयोभागवतायंधर्मंसे

कःक्षेमोनिजपरयोःकियानर्थःस्वपरद्रुहाधर्मेण॥ स्वद्रोहात्तवकोपःपरसंपीडयाचतथाधर्मः॥ ४२ ॥ नव्य भिचरतितवेक्षाययात्यभिहितोभागवतोधर्मः॥ स्थिरचरसत्त्वकदंबेष्वपृथग्धियोयमुपासतेत्वार्याः॥४३॥ नहिभगवन्नघटितमिदंत्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः॥ यन्नामसकृच्छ्रवणात्पुल्कसकोऽपिविमुच्यतेसं सारात्॥ ४४॥ अथभगवन्वयमधुनात्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः॥ सुरऋषिणायदुदितंतावकेनकथम न्यथाभवति॥ ४५॥ विदितमनंतसमस्तंतवजगदात्मनोजनैरिहाचरितम्॥ विज्ञाप्यंपरमंगुरोःकियदिवस वितुरिवखद्योतैः॥४६॥ नमस्तुभ्यंभगवतेसकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय॥ दुरवसितात्मगतयेकुयोगिनां भिदापरमहंसाय॥ ४७॥

वंते ॥४३॥ एवंभूतस्यभागवतधर्मप्रवर्तकस्यतवदर्शनात्सर्वपापक्षयोभवतीतिकिंचित्रमित्याह नहीति॥४४॥ अतोऽहंकृतार्थोस्मीत्याह अथे ति अथअतोहेतोः तवावलोकनेनपरिमृष्टानिरस्ताआशयेचित्तेमलायेषांते त्वद्दर्शनंचममनारदोपदेशेनजातमित्याह सुरऋषिणेति ॥४५॥ यथाचाहंपूर्वमतिमूढआसंयथाचनारदेनानुगृहीतोऽस्मितत्सर्वांतर्यामिणस्तवमयाकिंप्रकाशनीयमित्याह विदितमिति विशेषेणज्ञाप्यंप्रका शनीयंकियदिव नकिमपीत्यर्थः सवितुर्यथाखद्योतैःप्रकाशनीयंनास्तितद्वत्॥ ४६ ॥ उक्तलक्षणंभगवंतंप्रणमति नमइतिद्वाभ्याम् सकल स्यजगतःस्थित्यादीनामीशायसमर्थाय दुरवसिताऽविज्ञाताआत्मगतिर्निजतत्त्वंयस्यतस्मै केषांकुयोगिनाम् केन भिदाभेददृष्ट्या ॥ ४७॥

१ केपु॰पु॰पु॰संबुद्धयंतःपाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्वसंतिचेष्टंते चेकितानंपश्यंतमनुचित्तयोज्ञानेंद्रियाण्युच्चकंतिस्वारूढंपश्यंति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ मेऽनुशासनंमद्विषयउपदेशः तेनतयाच
विद्ययाऽस्माच्चदर्शनात्संसिद्धोऽसि ॥ ५० ॥ तद्बोधदार्ढ्यायस्वयमप्युपदिशति अहमित्यादिना सर्वभूतान्यहमेव भूतानामात्माभोक्ताप्य
हमेव भोक्तृभोग्यात्मकंविश्वंमद्व्यतिरिक्तनास्तीत्यर्थः यतोहंभूतभावनःभूतानांप्रकाशकःकारणंच ननुशब्दब्रह्मप्रकाशकंपरंब्रह्मकारणंचप्र
काशकंच सत्यम् तेउभेममैवरूपेइत्याह शब्दब्रह्मेति शाश्वतीशाश्वत्यौ ॥५१॥ अतस्त्वमेवंपश्येत्याह लोकेभोग्यप्रपंचेभोक्तृत्वेनविततमनु
गतमात्मानंलोकंचाऽऽत्मनिभोग्यत्वेनसंततंव्याप्तम् तदुभयंचमयाकारणात्मनाव्याप्तम् मयिचैवोभयंकृतंप्रकल्पितंस्मरेदितितृतीयेनान्वयः

यंवैश्वसंतमनुविश्वसृजःश्वसंतियंचेकितानमनुचित्तयउच्चकंति॥ भूमंडलंसर्षपायतियस्यमूर्ध्नितस्मैनमो
भगवतेऽस्तुसहस्रमूर्ध्ने ॥ ४८ ॥ श्रीशुकउवाच संस्तुतोभगवानेवमनंतस्तमभाषत॥ विद्याधरपतिंप्रीत
श्चित्रकेतुंकुरूद्वह॥४९॥ श्रीभगवानुवाच यन्नारदांगिरोभ्यांतेव्याहृतंमेऽनुशासनम्॥संसिद्धोऽसितया
राजन्विद्ययादर्शनाच्चमे ॥ ५० ॥ अहंवैसर्वभूतानिभूतात्माभूतभावनः ॥ शब्दब्रह्मपरंब्रह्ममभोभेशाश्वती
तनू॥५१॥ लोकेविततमात्मानंलोकंचाऽऽत्मनिसंततम्॥उभयंचमयाव्याप्तंमयिचैवोभयंकृतम्॥५२॥य
थासुषुप्तःपुरुषोविश्वंपश्यतिचाऽऽत्मनि॥ आत्मानमेकदेशस्थंमन्यतेस्वप्नउत्थितः॥५३॥ एवंजागरणादीनि
जीवस्थानानिचाऽऽत्मनः॥ मायामात्राणिविज्ञायतद्द्रष्टारंपरंस्मरेत्॥५४॥ येनप्रसुप्तःपुरुषःस्वापंवेदाऽऽत्म
नस्तदा॥ सुखंचनिर्गुणंब्रह्मतमात्मानमवेहिमाम्॥५५॥

पश्येदित्यध्याहारोवा॥ ५२ ॥ ननुजाग्रदाद्यवस्थाभेदेनभोक्तृभोग्यात्मकंविश्वंस्फुटंप्रतीयमानंकथंकल्पितंस्यादित्याशंक्यस्वप्नगतजाग्रदा
दिदृष्टांतेनसंभावयन्नाह यथेतिद्वाभ्याम् यथास्वप्नेसुप्तोविश्वंगिरिवनादिरूपंदेशांतरस्थमात्मन्येवपश्यति स्वप्नमध्येसुषुप्तिंस्वमंचपश्यतीत्य
र्थः तथास्वप्नएवोत्थितःसन्नात्मानमेकदेशस्थंशयनदेशेस्थितंमन्यतेजाग्रदवस्थामनुभवति ॥ ५३ ॥ एवंप्रसिद्धान्यपिजागरादीनिजीव
स्थानानिजीवोपाधेर्बुद्धेरवस्थाभूतान्यात्मनोमायामात्राणीत्येवंविज्ञायतेषांद्रष्टारमतएवपरंतदवस्थारहितमात्मानंस्मरेत् ॥ ५४ ॥ ननुते
षांद्रष्टारमितिकथमुच्यते स्वापेदृश्याभावेनद्रष्टृत्वाभावात्तत्राऽऽह येनेति प्रसुप्तःपुरुषोजीवोयेनरूपेणतदास्वापकालेआत्मनःस्वापंनिर्गुणम
तींद्रियंसुखंचवेदतमात्मानंब्रह्ममामवेहि तदास्वापसुखयोरसंवेदनेसुखमहमस्वाप्समितिस्मृतेरसंभवात् ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुस्वापसाक्षिणादृष्टंकथंजाग्रदवस्थःस्मरेन्नह्यन्येनदृष्टमन्यःस्मरति तत्राऽऽह उभयंप्रस्वापंप्रतिबोधंचस्मरतोऽनुसंदधतः तयोःप्रस्वापप्रतिबोधयोःप्रकाशकत्वेनयदन्वेतिताभ्यांव्यतिरिच्येतच एकैकापायेऽप्यनपायात् तज्ज्ञानंपरंब्रह्मतदेव नतुभिन्नमित्यर्थः अतोबाल्येदृष्टस्ययौवनेस्मृतिवदवस्थांतरत्वेऽपिस्वापानंदयोःस्मरणंघटतइतिभावः तदेवंभूतंब्रह्माऽऽत्मानमवेहीत्यनुषंगः ॥ ५६ ॥ विपक्षेदोषमाह यद्यदिएतन्मद्भावंमत्स्वरूपंब्रह्मविस्मृतंतदात्मनःसकाशाद्भिन्नंभवति ततएतस्यपुंसःसंसारोभवति संसारस्वरूपमाह देहाद्देहोजन्मानंतरंपुनर्जन्ममृतेरनंतरंमृतिश्चेति ॥ ५७ ॥ योन्यंतरेऽपिभोगादिसंपादनंशक्यंज्ञानार्थंत्वत्रैवयतितव्यमित्याह लब्ध्वेति ज्ञानंशास्त्रोक्तम् विज्ञानमपरोक्षम् तयोः

उभयंस्मरतःपुंसःप्रस्वापप्रतिबोधयोः॥ अन्वेतिव्यतिरिच्येततज्ज्ञानंब्रह्मतत्परम्॥ ५६॥ यदेतद्विस्मृतंपुंसो मद्भावंभिन्नमात्मनः॥ ततःसंसारएतस्यदेहाद्देहोमृतेर्मृतिः ॥ ५७॥ लब्ध्वेहमानुषींयोनिंज्ञानविज्ञानसंभवाम्॥ आत्मानंयोनबुध्येतनक्वचिंक्षेममाप्नुयात् ॥ ५८॥ स्मृत्वेहायांपरिक्लेशंततःफलविपर्ययम्॥ अभयंचाप्यनीहायांसंकल्पाद्विरमेत्कविः॥ ५९॥ सुखायदुःखमोक्षायकुर्वीतेदंपतीक्रियाः॥ ततोऽनिवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्यचसुखस्यच ॥ ६० ॥ एवंविपर्ययंबुद्धानृणांविज्ञाभिमानिनाम्॥ आत्मनश्चगतिंसूक्ष्मांस्थानत्रयविलक्षणाम्॥ ६१॥ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तःस्वेनतेजसा॥ ज्ञानविज्ञानसंतुष्टोमद्भक्तःपुरुषोभवेत्॥ ६२॥ एतावानेवमनुजैर्योगनैपुणबुद्धिभिः॥ स्वार्थःसर्वात्मनाज्ञेयोयत्परात्मैकदर्शनम्॥ ६३॥ त्वमेतच्छ्रद्धयाराजन्नप्रमत्तोवचोमम॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नोधारयन्नाशुसिध्यसि॥ ६४॥

संभवोयस्यांताम्॥ ५८ ॥ वैराग्यार्थमाह ईहायांप्रवृत्तिमार्गे ततईहातः अनीहायांनिवृत्तिमार्गेत्वभयंमोक्षोभवतीतिचस्मृत्वाफलसंकल्पाद्विरमेत् पाठांतरेनोभयंपरिक्लेशःफलविपर्ययश्चनास्तीत्येवंस्मृत्वा ॥ ५९ ॥एतद्विवृणोति सुखायेतित्रिभिः दुःखस्यानिवृत्तिःसुखस्याप्राप्तिः ॥ ६० ॥ विज्ञाउद्यमेप्रवीणावयमित्यभिमानवताम् स्थानत्रयविलक्षणांतुरीयांबुद्धा ॥ ६१ ॥ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिरैहिकामुष्मिकैर्विषयैः स्वेनतेजसाविवेकबलेन ॥ ६२ ॥ नचातःपरःपुरुषार्थोऽस्तीत्याह एतावानिति योगेनैपुणंयस्यांसाबुद्धिर्येषाम् परस्याऽऽत्मनएकंदर्शनमिति यदेतावानेव ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

१ नक्वचित्क्षेममाप्नुयादित्यपिकेषुचित्पु॰ पा॰ २ नैपुण्येतिकेषुपु॰पा॰मू॰टी॰ ३ संतुष्टइतिक्वचित्पाठः ४ नोभयंचाप्यनीहायामित्येवंरूपे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६५ ॥ ॥ इतिषष्ठेटीकायांषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःसमदशोऽमोघमहर्द्धिप्राप्यखेचरत् ॥ विहस्यगिरिशंशापादुमा यावद्व्रतांगतः ॥ १ ॥ यतोयस्याम् तस्यैदिशेनमःनमनंकृत्वा ॥ १ ॥ सचित्रकेतुर्विद्याधरस्त्रीभिर्हरिंगापयन्रेमइतिद्वयोरन्वयः अव्याहतंब लमिंद्रियपाटवंचयस्य ॥ २ ॥ नानाविधाःसंकल्पेनैवसिद्धयोयासुतासु ॥ ३ ॥ अकस्मादद्भुतैश्वर्यगर्वात्प्राचीनकर्मतः ॥ आसुरींयोनिमाप

श्रीशुकउवाच आश्वास्यभगवानित्थंचित्रकेतुंजगद्गुरुः ॥ पश्यतस्तस्यविश्वात्माततश्चांतर्दधेहरिः ॥ ६५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीशुकउवाच यतश्चांतर्हितोऽनंतस्तस्यैकृत्वादिशेनमः ॥ विद्याधरश्चित्रकेतुश्चचारगगनेचरः ॥ १ ॥ सलक्षंवर्षलक्षाणामव्याहतबलेंद्रियः ॥ स्तूयमानोमहायोगीमुनिभिःसिद्धचारणैः ॥ २ ॥ कुलाचलेंद्रद्रोणीषुनानासंकल्पसिद्धिषु ॥ रेमेविद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिमीश्वरम् ॥ ३ ॥ एकदासविमानेनविष्णुदत्तेनभास्वता ॥ गिरिशंददृशेगच्छन्परीतंसिद्धचारणैः ॥ ४ ॥ आलिंग्यांकीकृतांदेवींबाहुनामुनिसंसदि ॥ उवा[2]चदेव्याःशृण्वत्याजहासोच्चैस्तदंतिके ॥ ५ ॥ चित्रकेतुरुवाच एषलोकगुरुःसाक्षाद्धर्मवक्ताशरीरिणाम् ॥ आस्तेमुख्यःसभायांवैमिथुनीभूयभार्यया ॥ ६ ॥ जटाधरस्तीव्रतपाब्रह्मवादिसभापतिः ॥ अंकीकृत्यस्त्रियंचाऽऽस्तेगतह्रीःप्राकृतोयथा ॥ ७ ॥ प्रायशःप्राकृताश्चापिस्त्रियंरहसिबिभ्रति ॥ अयंमहाव्रतधरोबिभर्तिसदसिस्त्रियम् ॥ ८ ॥ श्रीशुकउवाच भगवानपितच्छ्रुत्वाप्रहस्यागाधधीर्नृप ॥ तूष्णींबभूवसदसिसभ्याश्चतदनुव्रताः ॥ ९ ॥

न्नोभवानीशापतःसनु ॥ तदाह एकदेत्यादिना ॥ ४ ॥ अंकीकृतामुत्संगेनैकीकृत्यदेवींबाहुनाऽऽलिंग्यस्थितम् उवाचजहासच तस्यांतिके स्थितःसन् ॥ ५ ॥ धर्मवक्तावदति शरीरिणांमध्येमुख्यश्चभार्ययामिथुनीभूयचाऽऽस्ते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अगाधागंभीराधीर्यस्यसः ॥ ९ ॥

---

१ योगमहर्धिमित्यंकितांभपु०पा० २ उवाचदेव्यांशृण्वत्यामित्यपिक्वचित्पाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नतस्यवीर्यप्रभावंविद्वानतद्वीर्यविद्वांस्तस्मिन् निर्जितात्माभिमानिनेजितेंद्रियोऽहमित्यभिमानवते इतिरुषाक्रोधेनाऽह ॥ १० ॥ विरुद्धं प्रकर्षेणकरोतीतिविप्रकृत् ॥ ११ ॥ अतिवर्तिनंशास्त्रमतिक्रम्यवर्तनशीलम् येनोनिषेधंतिननिवारयंति ॥१२॥ एषांब्रह्मादीनामनुध्येयंपदाब्जयुग्मंयस्यतम् मंगलमंगलंपरमधर्ममूर्तिम् सूरीन्परिभूयाऽज्ञानूकृत्वाजगद्गुरुंयःप्रशास्ति तत्तस्मात् ॥ १३ ॥ ननुहरिभक्तोऽयंनदंडार्हइ

इत्यतद्वीर्यविदुषिब्रुवाणेबद्धशोभनम् ॥ रुषाऽऽहदेवीधृष्टायनिर्जितात्माभिमानिने ॥ १० ॥ पार्वत्युवाच अयंकिमधुनालोकेशास्तादंडधरःप्रभुः ॥ अस्मद्विधानांदुष्टानांनिर्लज्जानांचविप्रकृत् ॥ ११ ॥ नवेदधर्मंकिलपद्मयोनिर्नब्रह्मपुत्राभृगुनारदाद्याः ॥ नवैकुमारःकपिलोमनुश्चयेनोनिषेधंत्यतिवर्तिनंहरम् ॥ १२ ॥ एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मंजगद्गुरुंमंगलमंगलंस्वयम् ॥ यःक्षत्रबंधुःपरिभूयसूरीन्प्रशास्तिधृष्टस्तदयंहिदंड्यः ॥ १३ ॥ नायमर्हतिवैकुंठपादमूलोपसर्पणम् ॥ संभावितमतिःस्तब्धःसाधुभिःपर्युपासितम् ॥ १४ ॥ अतःपापीयसींयोनिमासुरींयाहिदुर्मते ॥ यथेहभूयोमहतांनकर्तापुत्रकिल्बिषम् ॥ १५ ॥ श्रीशुकउवाच एवंशप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्यसः ॥ प्रसादयामाससतींमूर्ध्नानम्रेणभारत ॥ १६ ॥ चित्रकेतुरुवाच प्रतिगृह्णामितेशापमात्मनोऽञ्जलिनांऽबिके ॥ देवैर्मर्त्याययत्प्रोक्तंपूर्वदिष्टंहितस्यतत् ॥ १७ ॥ संसारचक्रएतस्मिन्जंतुरज्ञानमोहितः ॥ भ्राम्यन्सुखंचदुःखंचभुंक्तेसर्वत्रसर्वदा ॥ १८ ॥ नैवात्मानपरश्चापिकर्तास्यात्सुखदुःखयोः ॥ कर्तारंमन्यतेऽप्राज्ञआत्मानंपरमेवच ॥ १९ ॥

तिचेत्तत्राऽऽह नायंसाधुभिःपरिसेवितंवैकुंठस्यपादमूलोपसर्पणमर्हति यतःसंभाविताअहमधिकइतिकृतामतिर्येन अतएवस्तब्धोऽनम्रः ॥ १४ ॥ तदेवंस्वयंदंड्यत्वंनिश्चित्यतंप्राह अतइति हेपुत्रयथाभूयोमहतांकिल्बिषमपराधंनकर्तानकरिष्यसितथायाहीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ पूर्वदिष्टंप्राचीनकर्मप्राप्तमेव ॥ १७ ॥ अयंचसंसारचक्रस्वभावएवनचित्रमित्याह संसारचक्रइति ॥ १८ ॥ अतएवात्रममचतवचनकोऽपिदोषइत्याह नैवेति ॥ १९ ॥

१ इतिवक्ष्यमाणम् २ क्रुधद्रुहेत्यादिनाचतुर्थी ३ अयमेवपाठोबहुपुस्तकेषुदृश्यतेतत्रब्रह्मपुत्राइतिभृग्वादीनांविशेषणम् अंकितपुस्तकस्थोनब्रवितिपाठोनोपलभ्यते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंतावत्सुखदुःखादिकमंगीकृत्योक्तमिदानींतदपिवस्तुतोनास्तीत्याह गुणानांमायामयानांप्रवाहेसंसारे ॥ २० ॥ ननुमायागुणानांचेदयंप्रवाहस्तर्हितेषांजडत्वाद्बंधमोक्षाद्यनुभवोनस्यात्तत्राऽऽह एकःपरमेश्वरोमाययानिमित्तभूतयाभूतानिप्राणिनःसृजति एषांबंधादिकंचसृजतिनिष्कलःस्वयंबंधादिशून्यः ॥२१॥ नन्वेवंभूतविषमसृष्टौतस्यकिंकारणंप्रियादिवैषम्याभावादित्याशंक्ययद्यपिप्रियादयोनसंतितथाऽपितत्तत्कर्मवशात्सर्वंघटतइत्याह नतस्येतिद्वाभ्याम् प्रतीपोऽप्रियः नज्ञातिर्बंधुश्चेत्यर्थः तत्रहेतुः सर्वत्रसमस्य तत्कृतः निरंजनस्यनिःसंगस्य अ

गुणप्रवाहएतस्मिन्कःशापःकोन्वनुग्रहः॥ कःस्वर्गोनरकःकोवाकिंसुखंदुःखमेववा ॥ २० ॥ एकःसृजतिभूतानिभगवानात्ममायया॥ एषांबंधंचमोक्षंचसुखंदुःखंचनिष्कलः॥२१॥ नतस्यकश्चिद्दयितःप्रतीपोनज्ञातिबंधुर्नपरोनचस्वः॥ समस्यसर्वत्रनिरंजनस्यसुखेनरागःकुतएवरोषः ॥ २२ ॥ तथाऽपितच्छक्तिविसर्गएषांसुखायदुःखायहिताहिताय॥ बंधायमोक्षायचमृत्युजन्मनोःशरीरिणांसंसृतयेऽवकल्पते॥ २३ ॥ अथप्रसादयेनत्वांशापमोक्षायभामिनि॥ यन्मन्यसेअसाधूक्तंममतत्क्षम्यतांसति॥ २४॥ श्रीशुकउवाच इतिप्रसाद्यगिरिशौचित्रकेतुररिंदम॥ जगामस्वविमानेनपश्यतोःस्मयतोस्तयोः ॥ २५ ॥ ततस्तुभगवान्रुद्रोरुद्राणीमिदमब्रवीत्॥ देवर्षिदैत्यसिद्धानांपार्षदानांचशृण्वताम् ॥ २६॥ श्रीरुद्रउवाच दृष्टवत्यसिसुश्रोणिहरेरद्भुतकर्मणः॥ माहात्म्यंभृत्यभृत्यानांनिस्पृहाणांमहात्मनाम् ॥ २७॥ नारायणपराःसर्वेनकुतश्चनबिभ्यति॥ स्वर्गापवर्गनरकेष्वपितुल्यार्थदर्शिनः॥ २८॥

तएवतन्निमित्तेसुखेरागोनास्तिरागानुबंधीरोषःकुतःस्यात् ॥ २२ ॥ यद्यप्येवंतथाऽपितस्यशक्त्यामाययायोविसर्गःपुण्यपापादिलक्षणंकर्मएषांशरीरिणांसुखाद्यर्थमवकल्पतेसमर्थोभवति यथोक्तंगीतासु भूतभावोद्भवकरोविसर्गःकर्मसंज्ञितइति ॥ २३ ॥ अथतस्माद्भामिनिहेकोपनेत्वांकेवलंप्रसादयामिनतुशापमोक्षाय तर्हिकिंप्रसादनेनातआह ममोक्तमुक्तिसाध्वप्यसाधुवन्मन्यसेतत्त्वयाक्षम्यताम् ॥ २४॥ गिरिशौभवानीशंकरौप्रसाद्य स्मयतोर्विस्मयंकुर्वतोःसतोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वर्गादावेवतुल्योऽर्थःप्रयोजनमितिद्रष्टुंशीलंयेषांतेतथा ॥२८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रतदुक्तमेवहेतुमाह द्वाभ्याम् देहिनांसुखंदुःखमित्यादिद्वंद्वानीश्वरस्यलीलयामाययाभवंति तेषुंचगुणदोषविकल्पश्चेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ इष्टानिष्टभेदइवयःस्फुरतिसआत्मन्यर्थभेदःसुखाभेदःपुंसःस्वमेयथाअविवेककृतोभवति स्रजिवत्सर्पमालादिभिर्यथातथैवकृतइत्यर्थः स्रग्वदितिवक्तव्येस्रजिवदित्यार्षम् पाठांतरेतुसुगमम् ॥ ३० ॥ अतोभागवतानांनिस्पृहत्वमुचितमेवेत्याह वासुदेवइति ज्ञानवैराग्ययोर्वीर्यं

देहिनांदेहसंयोगाद्द्वंद्वानीश्वरलीलया॥ सुखंदुःखंमृतिर्जन्मशापोऽनुग्रहएवच ॥ २९ ॥ अविवेककृतःपुंसोह्यर्थभेदइवाऽऽत्मनि॥ गुणदोषविकल्पश्चभिदेवस्रजिवत्कृतः॥३०॥वासुदेवेभगवतिभक्तिमुद्वहतांनृणाम् ज्ञानवैराग्यवीर्याणांनेहकश्चिद्व्यपाश्रयः॥ ३१ ॥ नाहंविरिंचोनकुमारनारदौनब्रह्मपुत्रामुनयःसुरेशाः॥ विदामयस्येहितमंशकांशकानतत्स्वरूपंपृथगीशमानिनः॥ ३२॥ नह्यस्यास्तिप्रियःकश्चिन्नाप्रियःस्वःपरोऽपि वा॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानांसर्वभूतप्रियोहरिः॥ ३३ ॥ तस्यचायंमहाभागश्चित्रकेतुःप्रियोऽनुगः॥सर्वत्रसमदृक्शांतोह्यहंचैवाच्युतप्रियः ॥ ३४ ॥ तस्मान्नविस्मयःकार्यःपुरुषेषुमहात्मसु॥ महापुरुषभक्तेषुशांतेषु समदर्शिषु ॥ ३५ ॥ श्रीशुकउवाच इतिश्रुत्वाभगवतःशिवस्योमाऽभिभाषितम्॥ बभूवशांतधीराजन्देवीविगतविस्मया॥ ३६ ॥इतिभागवतोदेव्याःप्रतिशप्तुमलंतमः॥ मूर्ध्नासंजगृहेशापमेतावत्साधुलक्षणम् ॥३७॥ जज्ञेत्वष्टुर्दक्षिणाग्नौदानवींयोनिमाश्रितः॥वृत्रइत्यभिविख्यातोज्ञानविज्ञानसंयुतः॥३८॥एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि॥ वृत्रस्यासुरजातेश्चकारणंभगवन्मतेः॥ ३९॥

बलंयेषांतेषाम् व्यपाश्रयोविशिष्टबुद्ध्याआश्रयणीयोऽर्थोनास्ति ॥ ३१ ॥ अस्यचहरिदासत्वेनतत्स्वभावत्वान्नैतच्चित्रमितिवक्तुंहरेर्माहात्म्यमाह नाहमितिद्वाभ्याम् ईहितमभिप्रायंलीलांवायदावयंनविद्मस्तदातस्यस्वरूपमंशकांशकाअपिसंतःपृथगीशमानिनोनविदुरेव ॥ ३२ ॥ अतएवहरिरपिसर्वेषांभूतानांप्रियः ॥ ३३ ॥ अहंचैवाच्युतस्यप्रियः तस्मान्ममास्मिन्क्रोधोनाभूदितिभावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रतिशापंदातुमलंतमःसमर्थतमोऽपि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ असुरजातेरसुरभावेनोत्पत्तेः भगवतिमतेश्च ॥ ३९ ॥

---

१ तेषुद्वंद्वेषु २ वचनव्यत्ययेनभवतीत्यर्थः ३ भिदेवेत्यस्यायमर्थः भिदेतिटाबंतम् ४ स्रजिसर्पवदित्येवंरूपे स्रजितत्कृतइत्येवंरूपेवा अत्रतत्कृतइत्यस्याविवेककृतइत्यर्थः स्रजीतिसप्तमी दर्शितंचैतत्पाठांतरंचक्रवर्तिबालबोधिनीकाराभ्याम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४० ॥ एतदेतत् ॥ ४१ ॥ ॥ इतिभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७॥ ॥७॥ आदित्यानांचतुर्थस्यत्वष्टुर्वंशप्रसंगतः ॥ प्रोक्तमिंद्रकृतंविश्वरूपदत्रवधादिकम् ॥ १ ॥ अदितेःपंचमादीनांपुत्राणामन्वयोक्तिभिः ॥ अष्टादशेदितेर्गर्भेशक्रेणमरुतांभिदा ॥ २ ॥ त्वष्टुर्वंशमनुक्रम्यसप्रसंगंयथाक्रमम् ॥ आदित्यानामथान्येषांवंशानाहमुनीश्वरः ॥ ३॥ दक्षकन्यान्वयानुकथनेअदित्याद्वादशपुत्राःप्रोक्ताः विवस्वानर्यमापूषात्वष्टाथसविताभगः धाताविधातावरुणोमित्रःशक्रउरुक्रमइति तत्रषष्ठाध्यायांतमारभ्यविश्वरूपदत्रचित्रकेतूपाख्या नैस्त्वष्टुर्वंशमनुवर्ण्येदानींसवितुर्वंशमाह पृश्निस्त्विति सावित्रीमित्यादिषुप्रासूतेत्युत्तरस्यानुषंगः पशुंपशुयागम् महामखान्पंचयज्ञान् ॥ १॥

इतिहासमिमंपुण्यंचित्रकेतोर्महात्मनः॥ माहात्म्यंविष्णुभक्तानांश्रुत्वाबंधाद्विमुच्यते॥ ४० ॥ यएतत्प्रातरुत्थायश्रद्धयावाग्यतःपठेत्॥ इतिहासंहरिंस्मृत्वासयातिपरमांगतिम्॥ ४१॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे षष्ठस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥ ॥ ७॥ श्रीशुकउवाच पृश्निस्तुपत्नीसवितुःसावित्रींव्याहृतिंत्रयीम्॥ अग्निहोत्रंपशुंसोमंचातुर्मास्यंमहामखान्॥१॥ सिद्धिर्भगस्यभार्याऽगमहिमानंविभुंप्रभुम्॥ आशिषंचवरारोहांकन्यांप्रासूतसुव्रताम्॥२॥ धातुःकुहूःसिनीवालीराकाचानुमतिस्तथा॥ सायंदर्शमथप्रातःपूर्णमासमनुक्रमात्॥३॥ अग्नीन्पुरीष्यानाधत्तक्रियायांसमनंतरः॥ चर्षणीवरुणस्यासीद्यस्यांजातोभृगुःपुनः॥ ४॥ वाल्मीकिश्चमहायोगीवल्मीकादभवत्किल॥ अगस्त्यश्चवसिष्ठश्चमित्रावरुणयोर्ऋषी॥५॥ रेतःसिषिचतुःकुंभेउर्वश्याःसन्निधौद्रुतम्॥ रेवत्यांमित्रउत्सर्गमरिष्टंपिप्पलंव्यधात्॥६॥

॥ २ ॥ धातुर्भार्याकुहूःसायंपुत्रंप्रासूत एवंसिनीवालीदर्शमित्यनुक्रमात् ॥ ३ ॥ समनंतरोविधाताक्रियायांभार्यायांपुरीष्यानग्नीन्पंचचितान् पुरीष्यासोअग्नयइतिपंचवाएतेऽग्नयोयच्चित्तयइतिश्रुतेः चर्षणीवरुणस्यभार्याऽऽसीत् पूर्वंब्रह्मणःपुत्रोभृगुर्यस्यांपुनर्जातः ॥४॥ वाल्मीकिर्वरुणस्यैवपुत्रोऽभवत् एतौवरुणस्यासाधारणौपुत्रौ तथोत्सर्गादयोपिमित्रस्यासाधारणाः तयोरेवसाधारणौद्वौपुत्रावाऽऽह अगस्त्यश्चवसिष्ठश्चऋषीमित्रावरुणयोरभवताम् ॥ ५ ॥ यतउभावपिकुंभेरेतःसिषिचतुः सत्रेहजाताविषितानमोभिःकुंभेरेतःसिषिचतुःसमानमितिश्रुतेः द्रुतंस्कन्नम् ॥ ६ ॥

१ भृगुवाल्मीकी २ वक्ष्यमाणारेवत्यामित्यादिना ३ मित्रावरुणयोः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७ ॥ ८ ॥ पश्चादष्टमस्कंधे ॥ ९ ॥ अथेति कश्यपस्यादितेःपुत्राणांद्वादशादित्यानांसंततिमुक्त्वादितेःपुत्रान्कथयामीत्यर्थः ॥ १० ॥ हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षश्चेतिप्रथमंद्वावेव तौचकीर्तितौतृतीयस्कंधे ॥ ११ ॥ १२ ॥ विप्रचितोदानवाद्भर्तुःसकाशाद्राहुंपुत्रमग्रहीत् ॥ १३ ॥ ततःसंह्रादादसूत ॥ १४ ॥ योमेषरूपंवातापिंपेचेतमिल्वलम् यंपेचेतंवातापिंचासूतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ ततोबलेःसकाशादभवत्

पौलोम्यामिंद्र आधत्तत्रीन्पुत्रानितिनःश्रुतम्॥जयंतमृषभंतातत्तृतीयंमीढुषंप्रभुः॥७॥उरुक्रमस्यदेवस्यमायावामनरूपिणः॥कीर्तौपत्न्यांबृहच्छ्लोकस्तस्याऽऽसन्सौभगादयः॥८॥तत्कर्मगुणवीर्याणिकाश्यपस्यमहात्मनः॥पश्चाद्वक्ष्यामहेऽदित्यांयथैवावततारह॥९॥अथकश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्तयामिते॥यत्रभागवतःश्रीमान्प्रह्लादोबलिरेवच॥१०॥दितेर्द्वावेवदायादौदैत्यदानववंदितौ॥हिरण्यकशिपुर्नामहिरण्याक्षश्चकीर्तितौ॥११॥हिरण्यकशिपोर्भार्याकयाधुर्नामदानवी॥जंभस्यतनयादत्तासुषुवेचतुरःसुतान्॥१२॥संह्रादंप्रागनुह्रादंह्रादंप्रह्रादमेवच॥तत्स्वसासिंहिकानामराहुंविप्रचितोऽग्रहीत्॥१३॥शिरोऽहरद्यस्यहरिश्चक्रेणपिबतोऽमृतम्॥संह्रादस्यकृतिर्भार्याऽसूतपंचजनंततः॥१४॥ह्रादस्यधमनिर्भार्याऽसूतवातापिमिल्वलम्॥योऽगस्त्यायत्वतिथयेपेचेवातापिमिल्वलम्॥१५॥अनुह्रादस्यसूर्म्यायांबाष्कलोमहिषस्तथा॥विरोचनस्तुप्राह्रादिर्देव्यांतस्याभवद्बलिः॥१६॥बाणज्येष्ठंपुत्रशतमशनायांततोऽभवत्॥तस्यानुभावःसुश्लोक्यःपश्चादेवाभिधास्यते॥१७॥बाणआराध्यगिरिशंलेभेतद्गणमुख्यताम्॥यत्पार्श्वेभगवानास्तेह्यद्यापिपुरपालकः॥१८॥

तस्यबलेरनुभावःसुश्लोक्यःपुण्यकीर्त्यर्हः यद्वा अनुभाव्यतेसद्भिस्तूयतइत्यनुभावम् सुश्लोक्यंयशइतिशेषः ॥ १७ ॥ तस्यगणेषुमुख्यतां प्राधान्यम् ॥ १८ ॥

---

१ जंभेनैवदत्ता २ बलिस्तस्याभवत्किलेत्यंकितांधपु० पा० देव्यामित्यपिक्वचित्पाठः ३ यद्वेत्यस्यस्थानेपाठांतरेऽन्यपेक्षितमितिभाति तच्चतस्यानुभावंसुश्लोक्यमित्येवंरूपम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सात्मतांसमानरूपताम् ॥ १९ ॥ सात्म्यंदेवत्वंप्रापिताः ॥ २० ॥ २१ ॥ आदृतंसादरम् अल्पंमिताक्षरम् अर्थवद्बह्वर्थयुक्तम् सत्रमयनमाश्र
योयस्यहेसत्रायणशौनक ॥ २२ ॥ शक्रस्यपार्ष्णिग्राहेणपृष्ठतःसहायेन ॥ २३ ॥ भ्रातृहंतारमिंद्रंमारयित्वासुखिनीकदास्यामितिचिंतया
मासदितिः उल्बणंक्रूरम् अक्लिन्नहृदयंकठिनचित्तम् ॥ २४ ॥ ननुराजास्वदेहरक्षार्थमन्येषांघातंकरोत्येवकिमत्रचित्रंतत्राऽऽह कृमीति ई

मरुतश्चदितेःपुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः ॥ तआसन्नप्रजाःसर्वेनीताइंद्रेणसात्मताम् ॥ १९ ॥ राजोवाच
कथंतआसुरंभावमपोह्यौत्पत्तिकंगुरो ॥ इंद्रेणप्रापिताःसात्म्यंकिंतत्साधुकृतंहितैः ॥ २० ॥ इमेश्रद्दधतेब्रह्म
न्नृषयोहिमयासह ॥ परिज्ञानायभगवंस्तन्नोव्याख्यातुमर्हसि ॥ २१ ॥ सूतउवाच तद्विष्णुरातस्यसबाद
रायणिर्वचोनिशम्याऽऽदृतमल्पमर्थवत् ॥ सभाजयन्संनिभृतेनचेतसाजगादसत्रायणसर्वदर्शनः ॥ २२ ॥
श्रीशुकउवाच हतपुत्रादितिःशक्रपार्ष्णिग्राहेणविष्णुना ॥ मन्युनाशोकदीप्तेनज्वलंतीपर्यचिंतयत् ॥ २३ ॥
कदानुभ्रातृहंतारमिंद्रियाराममुल्बणम् ॥ अक्लिन्नहृदयंपापंघातयित्वाशयेसुखम् ॥ २४ ॥ कृमिविड्भ
स्मसंज्ञाऽऽसीद्यस्येशाभिहितस्यच ॥ भूतध्रुक्तत्कृतेस्वार्थंकिंवेदनिरयोयतः ॥ २५ ॥ आशासानस्यतस्येदंध्रुव
मुन्नद्धचेतसः ॥ मदशोषकइंद्रस्यभूयायेनसुतोहिमे ॥ २६ ॥ इतिभावेनसाभर्तुराचचारासकृत्प्रियम् ॥ शुश्रू
षयाऽनुरागेणप्रश्रयेणदमेनच ॥ २७ ॥

शः प्रभुरित्यभिहितस्यापियस्यपूर्वेषांराज्ञांदेहस्यमरणानंतरंद्वित्रिदिनावस्थितस्यकृमयइतिश्वादिभिर्भक्षितस्यतुविष्ठेतिदग्धस्यभस्मेतिसंज्ञा
आसीत्तत्कृतेतस्यदेहस्यार्थेयोभूतेभ्योद्रुह्यतिसकिंस्वार्थंवेदनवेदैव तत्रहेतुः यतोभूतद्रोहान्निरयोभवति ॥ २५ ॥ इदंदेहादिकंध्रुवंनित्यमा
शासानस्यमन्यमानस्यातउन्नद्धमुच्छृंखलंचेतोयस्यतस्येंद्रस्ययोमदस्तस्यशोषकःपुत्रोमेयेनहेतुनाभूयाद्भवेत् ॥ २६ ॥ भर्तुःप्रियाचरण
मेवेतिभावेनसाभर्तुःप्रियमसकृदाचचार ॥ २७ ॥

---

१ संनिभृतेनआनंदपूर्णेन २ सचहेतुरितिशेषः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ विवशः स्त्रीपरतंत्रः सन्बाढंतवमनोरथंपूरयिष्यामीतियदाहतन्नचित्रम् ॥ २९ ॥ तत्रहेतुमाह विलोक्येति एकांतभूतानिनिःसंगानि मैथुनेनसृष्टिवृद्ध्यर्थंस्वदेहार्धमेवस्त्रियंचक्रे ॥ ३० ॥ एवंस्त्रियाशुश्रूषितःसन् ॥ ३१ ॥ इहचकारात्परत्रच अगमोऽप्राप्यः ॥ ३२ ॥ ननुप

भक्त्यापरमयाराजन्मनोज्ञैर्वल्गुभाषितैः॥ मनोजग्राहभावज्ञासुस्मितापांगवीक्षणैः ॥ २८ ॥ एवंस्त्रिया जडीभूतोविद्वानपिविदग्धया ॥ बाढमित्याहविवशोनतच्चित्रंहियोषिति ॥ २९ ॥ विलोक्यैकांतभूतानिभूतान्यादौप्रजापतिः॥ स्त्रियंचक्रेस्वदेहार्धंययापुंसांमतिर्हृता॥ ३०॥ एवंशुश्रूषितस्तातभगवान्कश्यपःस्त्रिया प्रहस्यपरमप्रीतोदितिमाहाभिनंद्यच॥ ३१॥ कश्यपउवाच वरंवरयवामोरुप्रीतस्तेऽहमनिंदिते ॥ स्त्रिया भर्तरिसुप्रीतेकःकामइहचागमः॥ ३२॥ पतिरेवहिनारीणांदैवतंपरमंस्मृतम् ॥ मानसःसर्वभूतानांवासुदेवःश्रियःपतिः ॥ ३३ ॥ सएवदेवतालिंगैर्नामरूपविकल्पितैः ॥ इज्यतेभगवान्पुंभिःस्त्रीभिश्चपतिरूपधृक्॥ ॥ ३४॥ तस्मात्पतिव्रतानार्यःश्रेयस्कामाःसुमध्यमे ॥ यजंतेऽनन्यभावेनपतिमात्मानमीश्वरम्॥ ३५॥ सोऽहंत्वयाऽर्चितोभद्रेईदृग्भावेनभक्तितः॥ तत्तेसंपादयेकाममसतीनांसुदुर्लभम्॥ ३६॥ दितिरुवाच वरदो यदिमेब्रह्मन्पुत्रमिंद्रहणंवृणे॥ अमृत्युंमृतपुत्राऽहंयेनमेघातितौसुतौ॥ ३७॥ निशम्यतद्वचोविप्रोविमनाःपर्यतप्यत॥ अहोअधर्मःसुमहानद्यमेसमुपस्थितः॥ ३८॥ अहोअद्येंद्रियारामोयोषिन्मय्येहमायया॥ गृहीतचेताःकृपणःपतिष्येनरकेध्रुवम्॥ ३९॥

रमेश्वरेसुप्रीतेसर्वकामप्राप्तिरितिप्रसिद्धंतत्राऽऽह पतिरेवेति ननुमनसिस्थितःश्रीवासुदेवएवलक्ष्मीपतिःपरंदैवतमितिप्रसिद्धम् सत्यम् सएवस्वाधिकारेणरूपभेदैःपूज्यतइत्याह मानसइतिसार्धेन॥ ३३॥ देवतालिंगैर्मूर्तिभिरुपलक्षितः तान्येवाऽऽह नामइंद्रादि रूपंवज्रहस्तत्वादि ताभ्यां विविधंकल्पितैः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इंद्रहणंइंद्रहंतारम् अमृत्युंमृत्युशून्यम् येनेंद्रेणविष्णुनासहायेनघातितौ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वभावमनुवर्तमानायायोषितःकोऽतिक्रमोऽपराधः ॥४०॥ स्वभावमेवाऽऽह द्वाभ्याम् शरत्पद्मस्येवोत्सवोविकासोयस्मिन् श्रवणेश्रुतीतयोर मृतम् क्षुरधारोपमंचित्तम् ॥४१॥ स्वाशिषात्मनांस्वार्थकामनयाऽऽत्मवत्प्रेष्ठत्वेनप्रतीयमानानाम् ॥ ४२ ॥ तत्रेदमुपकल्पतेयोग्यंभवति अयं भावः वैष्णवंव्रतंतावदुपदेक्ष्यामितेनैवास्याःशुद्धचित्तायाइंद्रंप्रतिक्रोधोनिवर्तिष्यते पुत्रस्त्वमर्त्योभविष्यति दीर्घकालत्वेचव्रतस्यकथंचिद्वैगुण्येसतींद्रस्यवधोऽपिनभविष्यतीति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ हेभद्रेअंजःकथावद्यदिधारयिष्यसितर्हींद्रहाभविष्यति वैगुण्येतुदेवबांधवोभविष्यति

कोऽतिक्रमोऽनुवर्तंत्याःस्वभावमिहयोषितः ॥ धिङ्मांबताबुधंस्वार्थेयदहंत्वजितेंद्रियः॥ ४० ॥ शरत्पद्मोत्सवंवक्त्रंवचश्चश्रवणामृतम् ॥ हृदयंक्षुरधाराभंस्त्रीणांकोवेदचेष्टितम् ॥ ४१ ॥ नहिकश्चित्प्रियःस्त्रीणामंजसा स्वाशिषाऽऽत्मनाम् ॥ पतिंपुत्रंभ्रातरंवाघ्नंत्यर्थेघातयंतिच ॥ ४२ ॥ प्रतिश्रुतंददामीतिवचस्तन्नमृषाभवेत् ॥ वधंनार्हतिचेंद्रोऽपितत्रेदमुपकल्पते ॥ ४३ ॥ इतिसंचिंत्यभगवान्मारीचःकुरुनंदन ॥ उवाचकिंचित्कुपितआत्मानंचविगर्हयन् ॥ ४४ ॥ कश्यपउवाच पुत्रस्तेभविताभद्रेइंद्रहादेवबांधवः ॥ संवत्सरंव्रतमिदंयद्यंजो धारयिष्यसि ॥ ४५ ॥ दितिरुवाच धारयिष्येव्रतंब्रह्मन्ब्रूहिकार्याणियानिमे ॥ यानिचेहनिषिद्धानिनव्रतंघ्नंतियानितु ॥ ४६ ॥ कश्यपउवाच नहिंस्याद्भूतजातानिनशपेन्नानृतंवदेत् ॥ नच्छिंद्यान्नखरोमाणिनस्पृशेद्यदमंगलम् ॥ ४७ ॥ नाप्सुस्नायान्नकुप्येतनसंभाषेतदुर्जनैः ॥ नवसीताधौतवासःस्रजंचविधृतांक्वचित् ॥ ४८ ॥ नोच्छिष्टंचंडिकाऽन्नंचसामिषंवृषलाहृतम् ॥ भुंजीतोदक्ययादृष्टंपिबेदंजलिनात्वपः ॥ ४९ ॥

वैष्णवत्वाद्व्रतस्यकथंचिद्वैगुण्येऽपिसतिसर्वथावैकल्याभावात् ॥ ४५ ॥ कार्याण्यावश्यकानि व्रतंयानिनघ्नंतिनावश्यकानिनचनिषिद्धानि किंत्वभ्यनुज्ञातानि तानिसर्वाण्यपिब्रूहि ॥ ४६ ॥ तत्रैकत्रिंशन्निषेधानाह नहिंस्यादितिपंचभिः नशपेन्नाक्रोशेत् यदमंगलंकपालास्थ्यादिकंतन्नस्पृशेत् ॥ ४७ ॥ नाप्सुप्रविश्यस्नायात् पूर्वंविधृतांस्रजंपुनर्नधारयेत् ॥ ४८ ॥ भोजनेपंचनिषेधानाह नोच्छिष्टमिति चंडिकान्नं भद्रकाल्यैनिवेदितम् पिपीलिकादिदूषितंवा अंजलिनात्वपोनपिबेत् ॥ ४९ ॥

१ यदहंलालितेंद्रियइत्यंकितांभपु०पाठः २ यान्युतेतिप्रचुरःपाठः ३ अत्रपूर्ववाक्यस्थनञःसंबंधः क्वचित्तुस्रजंनेतिपाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गृहाद्बहिर्निर्गमेसमनिषेधानाह नोच्छिष्टेति अनर्चितामंडनहीना असंवीताऽप्रावृता ॥ ५० ॥ शयनेऽष्टौनिषेधानाह नाधौतपादेति नाप राक्पश्चिमशिराः ॥ ५१ ॥ कार्याण्याह धौतवासाइतिद्वाभ्याम् प्रातराशात्प्रथमभोजनात् ॥ ५२ ॥ वीरवतीर्जीवद्भर्तृकाः आर्च्यसंपूज्य

नोच्छिष्टास्पृष्टसलिलासंध्यायांमुक्तमूर्धजा ॥ अनर्चिताऽसंयतवाङ्नासंवीताबहिश्चरेत् ॥ ५० ॥ नाधौतपादाऽप्रयतानार्द्रपान्नोउदक्शिराः ॥ शयीतनापराङ्नान्यैर्ननग्नानचसंध्ययोः ॥ ५१ ॥ धौतवासाःशुचिर्नित्यंसर्वमंगलसंयुता ॥ पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्गोविप्रान्श्रियमच्युतम् ॥ ५२ ॥ स्त्रियोवीरवतीश्चार्चेत्स्रग्गंधबलिमंडनैः ॥ पतिंचाऽऽर्च्योपतिष्ठेतध्यायेत्कोष्ठगतंचतम् ॥ ५३ ॥ सांवत्सरंपुंसवनंव्रतमेतदविप्लुतम् ॥ धारयिष्यसिचेत्तुभ्यंशक्रहाभवितासुतः ॥ ५४ ॥ बाढमित्यभिप्रेत्याथदितीराजन्महामनाः ॥ काश्यपंगर्भमाधत्तव्रतंचांजोदधारसा ॥ ५५ ॥ मातृष्वसुरभिप्रायमिंद्रआज्ञायमानद ॥ शुश्रूषणेनाश्रमस्थांदितिंपर्यचरत्कविः ॥ ५६ ॥ नित्यंवनात्सुमनसःफलमूलसमित्कुशान् ॥ पत्रांकुरमृदोऽपश्चकालेकालउपाहरत् ॥ ५७ ॥ एवंतस्याव्रतस्थायाव्रतच्छिद्रंहरिर्नृप ॥ प्रेप्सुःपर्यचरज्जिह्मोमृगहेवमृगाकृतिः ॥ ५८ ॥ नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्रंतत्परोऽथमहीपते ॥ चिंतांतीव्रांगतःशक्रःकेनमेस्याच्छिवंत्विह ॥ ५९ ॥ एकदासातुसंध्यायामुच्छिष्टाव्रतकर्शिता ॥ अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिःसुष्वापविधिमोहिता ॥ ६० ॥ लब्ध्वातदंतरंशक्रोनिद्राऽपहृतचेतसः ॥ दितेःप्रविष्टउदरंयोगेशोयोगमायया ॥ ६१ ॥

कोष्ठगतंकुक्ष्यंतरगतम्[२] ॥ ५३ ॥ पुंसवनंपुत्रोत्पत्तिकरम् तुभ्यंतव ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ हरिरिंद्रोव्रतस्यच्छिद्रंप्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः जिह्मःकुटिलःसाधुवेषः मृगहालुब्धकोयथामृगवंचनायमृगवेषोभवतितद्वत् ॥ ५८ ॥ केनमेशिवंस्यादितिचिंतांप्राप्तः ॥ ५९ ॥ अस्पृष्टवारिश्चासावधौतांघ्रिश्च ॥ ६० ॥ निद्रयाऽपहृतंचेतोयस्याः ॥ ६१ ॥

---

१ अजः यथावत् शीघ्रंवा २ एतावतानिषिद्धावश्यकयोःकथनेनानिषिद्धानावश्यकाभ्युपगतानिकथितप्रायाण्येव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मारोदीरित्युपलालयन्निवतान्पुनःसप्तधाचकर्तचिच्छेद ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ कौशिकइंद्रः गणान्सप्त सप्तगणावैमरुतइतिश्रुतेः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
॥ ६६ ॥ सजूःसह ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ दित्यानिष्कपटमुक्तेसतींद्रोऽपिनिष्कपटमेवाऽऽह अंबेति लब्धमंतरंयेन अर्थेएवबुद्धिर्य

चकर्तसप्तधागर्भंवज्रेणकनकप्रभम् ॥ रुदंतंसप्तधैकैकंमारोदीरितितान्पुनः ॥६२॥तेतमूचुःपाट्यमानाःसर्वे प्रांजलयोनृप ॥ नोजिघांससिकिमिंद्रभ्रातरोमरुतस्तव ॥ ६३ ॥ माभैष्टभ्रातरोमह्यंयूयमित्याहकौशिकः अनन्यभावान्पार्षदानात्मनोमरुतांगणान् ॥६४॥ नममारदितेर्गर्भःश्रीनिवासानुकंपया ॥ बहुधाकुलिशः क्षुण्णोद्रौण्यस्त्रेणयथाभवान् ॥६५॥ सकृदिष्ट्वाऽऽदिपुरुषंपुरुषोयातिसाम्यताम् ॥ संवत्सरंकिंचिदूनंदित्या यद्धरिरर्चितः ॥६६॥ सजूरिंद्रेणपंचाशद्देवास्तेमरुतोऽभवन् ॥ व्यपोह्यमातृदोषंतेहरिणासोमपाःकृताः ॥६७ दितिरुत्थायददृशेकुमाराननलप्रभान् ॥ इंद्रेणसहितान्देवीपर्यतुष्यदनिंदिता ॥ ६८ ॥ अथेंद्रमाहताता हमादित्यानांभयावहम् ॥ अपत्यमिच्छंत्यचरंव्रतमेतत्सुदुष्करम् ॥ ६९ ॥ एकःसंकल्पितःपुत्रःसप्तसप्ताभ वन्कथम् ॥ यदितेविदितंपुत्रसत्यंकथयमामृषा ॥ ७० ॥ इंद्रउवाच अंबतेऽहंव्यवसितमुपधार्यागतोंऽति कम् ॥ लब्ध्वांतरोऽच्छिदंगर्भमर्थबुद्धिर्नधर्मवित् ॥ ७१ ॥ कृत्तोमेसप्तधागर्भआसन्सप्तकुमारकाः ॥ तेऽपि चैकैकशोवृक्णाःसप्तधानापिमम्रिरे ॥ ७२ ॥ ततस्तत्परमाश्चर्यंवीक्ष्याध्यवसितंमया ॥ महापुरुषपूजायाः सिद्धिःकाप्यानुषंगिणी ॥ ७३ ॥ आराधनंभगवतईहमानानिराशिषः ॥ येतुनेच्छंत्यपिपरंतेस्वार्थकुशलाः स्मृताः ॥ ७४ ॥ आराध्याऽऽत्मप्रदंदेवंस्वात्मानंजगदीश्वरम् ॥ कोवृणीतेगुणस्पर्शंबुधःस्यान्नरकेऽपियत् ॥ ७५ ॥ तदिदंममदौर्जन्यंबालिशस्यमहीयसि ॥ क्षंतुमर्हसिमातस्त्वंदिष्ट्यागर्भोमृतोत्थितः ॥ ७६ ॥

स्य ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अपिपरंमोक्षमपि ॥ ७४ ॥ गुणस्पर्शंविषयभोगंबुधःकोवृणीते यद्यस्मान्नरकेऽपिविषयभोगःस्यात् ॥ ७५ ॥
महीयसिहेमहत्तमे मृतःसन्नुत्थितः ॥ ७६ ॥

---

१ मह्यंमम २ समशब्दाच्चतुर्वर्णादित्वात्त्वार्थेष्यञिनदंतात्तल् समानरूपतामित्यर्थः चक्रवर्तिसंमतस्तुसात्मतामितिपाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ॥ इतिभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ऊनविंशेतुयत्प्रोक्तंकश्यपेनदितेर्व्रतम् ॥
तदेवविवृतंलोकहितायहरितोषणम् ॥ १ ॥ तस्यप्रकारमितिशेषः ॥ १ ॥ मार्गशिरेमासेशुक्लपक्षे आदितःप्रतिपदि ॥ २ ॥ अनुमंत्र्यपृष्ट्वा
शुक्लादंतायस्याःसाशुक्लदती धौतदंता अलंकृतासतीपूजयेत् ॥ ३ ॥ आदौतावन्नमस्कारमंत्रानाह त्रिभिः तेतुभ्यमलंपर्याप्तमेवसर्वंनाकिंचिद

श्रीशुकउवाच इंद्रस्तयाऽभ्यनुज्ञातःशुद्धभावेनतुष्टया ॥ मरुद्भिःसहतांनत्वाजगामत्रिदिवंप्रभुः ॥ ७७ ॥ एवंतेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ मंगलंमरुतांजन्मकिंभूयःकथयामिते ॥ ७८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ५ ॥ राजोवाच व्रतंपुंसवनंब्रह्मन्भवतायदुदीरितम् ॥ तस्यवेदितुमिच्छामियेनविष्णुःप्रसीदति ॥ १ ॥ श्रीशुकउवाच शुक्लेमार्गशिरेपक्षेयोषिद्भर्तुरनुज्ञया ॥ आरभेतव्रतमिदंसार्वकामिकमादितः ॥ २ ॥ निशम्यमरुतांजन्मब्राह्मणाननुमंत्र्यच ॥ स्नात्वाशुक्लदतीशुक्लेवसीतालंकृतांबरे ॥ पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्भगवंतंश्रियासह ॥ ३ ॥ अलंतेनिरपेक्षायपूर्णकामनमोऽस्तुते ॥ महाविभूतिपतयेनमःसकलसिद्धये ॥ ४ ॥ यथात्वंकृपयाभूत्यातेजसामहिनौजसा ॥ जुष्टईशगुणैःसर्वैस्ततोऽसिभगवान्प्रभुः ॥ ५ ॥ विष्णुपत्निमहामायेमहापुरुषलक्षणे ॥ प्रीयेथामेमहाभागेलोकमातर्नमोऽस्तुते ॥ ६ ॥ ॐनमोभगवतेमहापुरुषायमहानुभावायमहाविभूतिपतयेसहमहाविभूतिभिर्बलिमुपहराणीति ॥ अनेनाहरहर्मंत्रेणविष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतविभूषणगंधपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारांश्चसमाहितउपाहरेत्[1] ॥ ७ ॥

न्यैःकृत्यमस्त्यतःकेवलंतेतुभ्यंनमोऽस्तु पर्याप्तौहेतवः निरपेक्षाय हेपूर्णकाम महाविभूतिपतयेलक्ष्मीपतये सकलाःसिद्धयोऽणिमाद्यायस्मिंस्तस्मै ॥ ४ ॥ भोईश यथायथावत् त्वंकृपादिभिर्जुष्टः अन्यैश्चसत्यसंकल्पत्वादिभिःसर्वैर्गुणैः ततस्तस्मात् ॥ ५ ॥ महापुरुषस्यपरमेश्वरस्येवलक्षणानिनिरपेक्षत्वादीनियस्यास्तस्याःसंबोधनम् ॥ ६ ॥ पूजामंत्रमाह ओंनमइति ॥ ७ ॥

---

[1] समाहितोपाहरेदितिक०पाठः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हविःशेषमुपहारावशिष्टम् होमंमंत्रंदर्शयति ओमिति ॥ ८ ॥ प्रकर्षेणभवंत्याभ्यामितिप्रभवौ ॥९॥१०॥११॥ इज्यायज्ञाभिनिवर्तकःपुरु
षव्यापारोभावनाख्यः क्रियालौकिकी ॥ १२ ॥ प्रत्ययोनामरूपयोःप्रकाशकः अपाश्रयस्तयोराधारः ॥ १३ ॥१४॥१५॥ १६ ॥ महापु
रुषचतसाईश्वरबुद्ध्योपनमेद्व्रजेत् पतिश्चस्वयंप्रेमशीलःसन्पत्न्याःकर्माणिबिभृयात् तदनुकूलोभवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ यतोदंपत्योर्मध्येएकतरे

हविःशेषंतुजुहुयादनलेद्वादशाऽऽहुतीः॥ ॐनमोभगवतेमहापुरुषायमहाविभूतिपतयेस्वाहेति ॥ ८ ॥ श्रियं
विष्णुंचवरदावाशिषांप्रभवावुभौ॥ भक्त्यासंपूजयेन्नित्यंयदीच्छेत्सर्वसंपदः॥९॥ प्रणमेद्दंडवद्भूमौभक्तिप्र
ह्वेणचेतसा॥ दशवारंजपेन्मंत्रंततस्तोत्रमुदीरयेत् ॥ १० ॥ युवांतुविश्वस्यविभूजगतःकारणंपरम्॥ इयंहि
प्रकृतिःसूक्ष्मामायाशक्तिर्दुरत्यया॥ ११ ॥ तस्याअधीश्वरःसाक्षात्त्वमेवपुरुषःपरः॥ त्वंसर्वयज्ञइज्येयंक्रिये
यंफलभुग्भवान् ॥ १२ ॥ गुणव्यक्तिरियंदेवीव्यंजकोगुणभुग्भवान् ॥ त्वंहिसर्वशरीर्यात्माश्रीःशरीरेंद्रि
याशया॥ नामरूपेभगवतीप्रत्ययस्त्वमपाश्रयः॥ १३॥ यथायुवांत्रिलोकस्यवरदौपरमेष्ठिनौ॥ तथामउत्त
मश्लोकसंतुसत्यामहाशिषः॥ १४॥ इत्यभिष्टूयवरदंश्रीनिवासंश्रियासह॥ तन्निःसार्योपहरणंदत्त्वाऽऽचम
नमर्चयेत्॥ १५॥ ततस्तुवीतस्तोत्रेणभक्तिप्रह्वेणचेतसा ॥ यज्ञोच्छिष्टमवघ्रायपुनरभ्यर्चयेद्धरिम्॥ १६॥
पतिंचपरयाभक्त्यामहापुरुषचेतसा॥ प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलःस्वयंपतिः ॥ बिभृयात्सर्वकर्माणिपत्न्या
उच्चावचानिच॥ १७॥ कृतमेकतरेणापिदंपत्योरुभयोरपि॥ पत्न्यांकुर्यादनर्हायांपतिरेतत्समाहितः ॥ १८॥
विष्णोर्व्रतमिदंबिभ्रन्नविहन्यात्कथंचन॥ विप्रान्स्त्रियोवीरवतीःस्रग्गंधबलिमंडनैः ॥ अर्चेदहरहर्भक्त्यादे
वंनियममास्थितः॥ १९॥ उद्वास्यदेवंस्वेधाम्नितन्निवेदितमग्रतः ॥ अद्यादात्मविशुध्यर्थंसर्वकामर्द्धयेतथा
॥ २०॥ एतेनपूजाविधिनामासान्द्वादशहायनम्॥ नीत्वाऽथोपचरेत्साध्वीकार्तिकेचरमेऽहनि ॥ २१॥

णकृतमुभयोरपिभवति॥१८॥ नविहन्यान्नविच्छिद्यात्॥१९॥२०॥ द्वादशमासानित्युक्तेकदाचित्तन्मध्येमलमासेसतितेनसहद्वादशसंख्या
यांसत्यांशुद्धस्यैकस्यत्यागःस्यात् हायनमित्युक्तेतन्मध्यपतितस्यतस्यापिप्रसंगःस्यात् तदुभयंवारयितुमुभयमुक्तम् उपचरेदुपवसेत्॥२१॥

१ होममंत्रस्योहंदर्शयतीतिक०पा० २ यस्मिन्वर्षेऽधिकोनस्यात्तस्मिन्वर्षइत्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्वोभूतेप्रभातेसति पयसिश्टतेनपक्केन पाकयज्ञविधानेनपार्वणस्थालीपाकविधानेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ सुप्रजास्त्वंसत्पुत्रत्वमित्यर्थः तद्यतस्तं शेषम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ अवीराविधवा धनेश्वरीसत्यपियासुदुर्भगासासुभगाभवति ॥ २६ ॥ यआमयावीरोगीसविरुजाविशिष्टयारुजाविमुच्यते इंद्रियैःसहितंकल्पंदेहंचविंदेदितिशेषः पठन्योवर्तेततस्यपितॄणांदेवतानांचानंतातृप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ उपसंहरति राजन्निति म

श्वोभूतेऽपउपस्पृश्यकृष्णमभ्यर्च्यपूर्ववत् ॥ पयःश्टतेनजुहुयाच्चरुणासहसर्पिषा ॥ पाकयज्ञविधानेनद्वादशैवाऽऽहुतीःपतिः ॥ २२ ॥ आशिषःशिरसाऽऽदायद्विजैःप्रीतैःसमीरिताः ॥ प्रणम्यशिरसाभक्त्याभुंजीततदनुज्ञया ॥ २३ ॥ आचार्यमग्रतःकृत्वावाग्यतःसहबंधुभिः ॥ दद्यात्पत्न्यैचरोःशेषंसुप्रजास्त्वंसुसौभगम् ॥ २४ ॥ एतच्चरित्वाविधिवद्व्रतंविभोरभीप्सितार्थंलभतेपुमानिह ॥ स्त्रीत्वेतदास्थायलभेतसौभगंश्रियंप्रजांजीवपतिंयशोगृहम् ॥ २५ ॥ कन्याचविंदेतसमग्रलक्षणंवरंत्ववीराहतकिल्बिषागतिम् ॥ मृतप्रजाजीवसुताधनेश्वरीसुदुर्भगासुभगारूपमग्र्यम् ॥ २६ ॥ विंदेद्विरूपाविरुजाविमुच्यतेयआमयावींद्रियकल्पदेहम् ॥ एतत्पठन्नाभ्युदयेचकर्मण्यनंततृप्तिःपितृदेवतानाम् ॥ २७ ॥ तुष्टाःप्रयच्छंतिसमस्तकामान्होमावसानेहुतभुक्श्रीहरिश्च ॥ राजन्महन्मरुतांजन्मपुण्यंदितेर्व्रतंचाभिहितंमहत्ते ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेपुंसवनव्रतकथनंनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ समाप्तोऽयंषष्ठःस्कंधः ॥ ६ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

हत्पुण्यंजन्ममहद्व्रतंच ॥ २८ ॥ षष्ठस्कंधनिगूढार्थपदभावार्थदीपिका ॥ सद्भिरासेव्यतामेषायतिश्रीधरनिर्मिता ॥ १ ॥ ॥ इतिभागवते महापुराणेषष्ठस्कंधेश्रीधरस्वामिविरचितायांटीकायांभावार्थदीपिकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ समाप्तोऽयंषष्ठःस्कंधः ॥ ६ ॥

---

१ यत्तच्छब्दाध्याहारेणयतःसत्पुत्रत्वंभवतितंशेषमित्यर्थः अयमेवपाठःप्राचीनतरपुस्तकेउपलब्धः संगतश्चभाति एकस्मिन्पुस्तकेसुप्रजास्त्वंसत्पुत्रत्वहेतुमित्यर्थः सुष्ठुसौभगंयस्मात्तंशेषमितिपाठः अंकितपुस्तकेसत्पुत्रकरमिति तद्यतइत्यत्रवाग्यनःसन्शेषमितिचपाठोदृश्यतेपरंत्वयंतद्यतस्तमित्यस्यार्थानवबोधाद्विनिमितइतिप्रतीयते २ पतिपुत्ररहिता अवीरानिष्पतिसुतेत्यमरात् ३ शोभनंसौभगंयस्मात्तमितिशेषविशेषणम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति श्रीमद्भागवते षष्ठस्कंधः समाप्तः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=22.06.20 14:40
,TRANSFERRED=2020/06/22 at 14:53:46
,PAGES=105
,TYPE=STD
,NAME=S0003195
,Book Name=M-2891-SHRIMAD BHAGWAT SHASHTH SKANDH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection